T.C.

TRAKYA ÜNİVERSİTESİ

FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

OSMANLI MİMARLIĞINDA MERKEZ- ÇEPER İLİŞKİLERİ; PRİZREN GAZİ MEHMED PAŞA HAMAMI ÖRNEĞİ

Y.Mim. BEKİM ÇEKO

DOKTORA TEZİ

MİMARLIK ANABİLİM DALI

Tez Danışmanı: Prof.Dr. BURCU H. ÖZGÜVEN

EDİRNE-2017

T.Ü. Fen Bilimleri Enstitüsü onayı

Prof. Dr. Murat YURTCAN
Fen Bilimleri Enstitüsü Müdür V.

Bu tezin Doktora tezi olarak gerekli şartları sağladığını onaylarım.

Prof. Dr. Burcu H. ÖZGÜVEN
Anabilim Dalı Başkanı

Bu tez tarafımızca okunmuş, kapsamı ve niteliği açısından bir Doktoratezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Burcu H. ÖZGÜVEN
Tez Danışmanı

Bu tez, tarafımızca okunmuş, kapsam ve niteliği açısından MimarlıkAnabilim Dalında bir Doktora tezi olarak oy birliğiile kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri	İmza
Prof. Dr. Burcu H. ÖZGÜVEN	
Prof. Dr. Mustafa ÖZCAN	
Doç. Dr. Soner ŞAHİN	
Yrd.Doç.Dr. İsmet OSMANOĞLU	
Yrd. Doç. Dr. Mevlüde KAPTI	

Tarih: 22/06/2017

T.Ü. FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

MİMARLIK DOKTORA PROGRAMI

DOĞRULUK BEYANI

İlgili tezin akademik ve etik kurallara uygun olarak yazıldığını ve kullanılan tüm literatür bilgilerinin kaynak gösterilerek ilgili tezde yer aldığını beyan ederim.

06/07/2017

Bekim ÇEKO

Doktora Tezi
Osmanlı Mimarlığında Merkez – Çeper İlişkileri; Prizren Gazi Mehmed Paşa Hamamı Örneği
T.Ü. Fen Bilimleri Enstitüsü
Mimarlık Anabilim Dalı

ÖZET

Osmanlı yönetimi altındaki toprakların fiziki şekillenmeleri Osmanlı tarzda oluşu büyük önem taşımaktadır. Özellikle 16 Yüzyıl'dan sonra merkezi yönetim sistemi gelişimi ile birlikte Osmanlı mimarlığında Merkez – Çeper ilişkilerini daha belirgin olarak ortaya çıkmıştır.

Bu araştırmada Osmanlı mimarisinde merkez – çeper ilişkilerine dair yapı ölçeğinde merkez, yani İstanbul'dan ve Çeper olarak Rumeli'den örnekler seçilerek yapısal, mekânsal ve form analizleri yapılmıştır ve bu bağlamda oluşan mimari ilişkileri çözümleme adına bir model geliştirilmiştir.

Tezin birinci, ikinci ve üçüncü bölümlerinde Osmanlı mimarlığında merkez- çeper ilişkisine ışık tutacak, kavramsal yaklaşımları, merkez – çeper ilişkileri çözümlemelerinde kullanılabilecek kaynaklar, Osmanlı öncesi tarihsel süreci ve ayrıca yapım teknolojisi ile alakalı ölçüm sistemi, mimarlık teşkilatının işleyişi, vakıf kurulumu gibi konular ele alınmaktadır.

Dördüncü bölümde merkez – çeper kapsamında mimari çözümlemenin yapı bazında izleneceği yol ve yöntem belirlenmesi ele alınmaktadır.

Beşinci bölümde konu iti bari ile seçilen hamam yapı türlerine ait tarihsel, teknik yapım ve gelişim süreci ele alınmaktadır.

Altıncı bölüm, metodolojinin birebir yapılar üzerinde uygulanmasını kapsamaktadır. Buna göre her hamam tek tek yapısal, mekânsal ve form analiz olmak üzere tablolar şeklinde incelenmektedir.

Yedinci bölümde metodolojiyi Prizren Gazi Mehmet Paşa Hamamında örneğinde uygulayarak sınama imkânı bulunmaktadır. Bu durumda çıkan sonuçlar doğrultusunda örnek hamamın merkez çeper etkileşimi içinde ne durumda olduğuna dair yargılar aktarılmıştır.

Sonuçlar bölümünde, yapılan çalışmanın mimari şekillenmenin merkez – çeper ikilemi içerisinde mimarlık tarihi ve özellikle Osmanlı dönemi açısından önemi üzerine durulmuştur. Önerilen metodoloji Osmanlı mimarisinde Merkez – Çeper ilişkilerine dayalı olarak yapı çözümlemesi getirmekle birlikte dönemin yapı bazında merkez – çeper etkileşimin nasıl gerçekleştiği konusuna açıklık getirmeyi hedeflenmiştir.

Yıl : 2017
Sayfa Sayısı : 205
Anahtar Kelimeler : Merkez – Çeper İlişkileri; Osmanlı Mimarisi, Mimari Analiz, İstanbul, Rumeli, Prizren

Doctoral Thesis

Center and Periphery Relations in the Ottoman Architecture; in the case of Prizren Gazi Mehmed Pasha Hamam

Trakya University Institute of Natural Sciences

Department of Architecture

ABSTRACT

The physical formation in Ottoman style of the land under the Ottoman rule, has the crucial importance. Especially after the 16th century with the development of central governing the Center – Periphery relations in Ottoman architecture accured to be more clearly.

In this research, related to the Center – Periphery relations in the Ottoman architecture at the building scale has been carried out structural, spatial and form analyzes by choosing sample buildings from Center, that is İstanbul and from Rumelia as the Periphery. İn this context, has been developed a model in order to analyze the architectural relations.

The first, second and third chapters of the thesis examines the data's that will shed light on the center – periphery relationship in Ottoman architecture by focusing on the conceptual approaches, the sources that can be used in the name of the analysis of the central and periphery relations, pre-Ottoman historical process as well as measurement system related to construction technology, architecture organization and the waqf foundation

In the fourth chapter in the context of the center and periphery architecture based on the building scale has been discussed the way and the methodology of architectural analysis.

In the fifth chapter, it explains the historical, technical construction and process of development of the selected ottoman bath types.

The sixth chapter covers the application of methodology on each structure. According this each bath building is analyzed structural, spatial and form aspects showing in to the tables.

The seventh chapter consist the test of the methodology on the sample of the Gazi Mehmed Pasha Hamam building. In this direction provides the information concerning center and periphery interaction.

In the conclusion chapter, the emphasis of the study was on the architectural history and especially the Ottoman period in terms of architectural shaping in center and periphery dilemma. The proposed methodology aimed to clarify how the center and periphery interacts to the structure of a certain period of time in Ottoman architecture.

Year : 2017
Number of Pages : 205
Keywords : Center and Periphery Relations, Ottoman Architecture, Architectural Analysis, İstanbul, Rumelia, Prizren

ÖNSÖZ

İlk çağlardan itibaren insanların sürekli hareket halinde olması, beraberinde yaşam tarzının yansıması olarak mimari şekillenmeyi de getirmeleri ve bulundukları yer itibari ile etkileşerek yeni mekanların oluşmasına sebebiyet vermiştir. Bu yeni mekanların eski mekânlardan bağımsız olmadıkları gibi yeni çevreninde etkisi altında ortak bir ürün olarak karşımıza çıkmaktadır. Yapı üretiminin organize bir şekilde gerçekleştiği dönemlerde de etkileşimin devam ettiği görülmektedir. Bu etkileşim merkez – çeper ikilemi içerisinde nasıl gerçekleştiği konusu her zaman merak uyandırmıştır. Mimarlıkta merkez -çeper ilişkileri irdelenmesi mimari okumada ve anlamada en önemli unsurlar arasında yer almaktadır.

Çalışma süresince, topladığım verileri değerlendirerek yöntemin oluşturulmasında, yorumlanmasında, yol gösterici ve esin kaynağı olan, kaynak sağlamakta bütün olanaklarıyla beni destekleyen Hocam Prof.Dr. Burcu ÖZGÜVEN'e, ayrıca değerli görüşleriyle tezin doğru bir şekilde yönelmesine sebep olan Yard.Doç.Dr. İsmet OSMANOĞLU ve Prof.Dr. Mustafa ÖZCAN'a teşekkürlerimi bildirmeyi borç olarak biliyorum. Tezimin yazılması süresince yardımlarını esirgemeyen Aslı MERAL'a da şükranlarımı sunarım. Bu süre zarfında desteği olmasaydı tezin tamamlatılamayacağına inandığım sevgili anneme, babama ve abime sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca tez çalışmalarından dolayı ayrı kalmak zorunda kaldığım sevgili kızım ve oğluma da büyüdüklerinde anlayışla karşılayacakları ümidiyle şimdiden teşekkürlerimi sunarım.

Son olarak, hazırladığı çalışma ortamı ve tez süresince desteğini esirgemeyen ve gösterdiği teşvik için eşim Qendresa ÇEKO teşekkürden daha fazlasını hakkediyor.

İÇİNDEKİLER

ÖZET iv
ABSTRACT vi
ÖNSÖZ viii
TABLO LİSTESİ xi
ŞEKİL LİSTESİ xiii
EKLER DİZİNİ xvi
GİRİŞ 1
BÖLÜM 1. KAVRAMSAL ÇERÇEVEDE MERKEZ-ÇEPER İLİŞKİSİ 3
1.1. Kavramsal olarak Merkez 4
1.1.1. Yönetimde Merkez Kavramı 7
1.1.2. Din 'de Merkez Kavramı 8
1.1.3. Ticari Merkez 11
1.1.4. Askeri Merkez 13
1.2. Kent Olgusu içinde "Merkez" 15
1.3. Osmanlı Mimarisinde Merkez – Çeper İlişkisi Çözümlemesine ilişkin Kullanılabilecek Kaynaklar 15
BÖLÜM 2. OSMANLI ÖNCESİ, MİMARİDE MERKEZ-ÇEPER İLİŞKİSİ 18
BÖLÜM 3. OSMANLI MİMARİSİNDE MERKEZ – ÇEPER İLİŞKİSİ 21
3.1. Merkez – Çeper İlişkisi içerisinde Mimari gelişim 22
3.1.1. Yapım Teknolojisi ve Ölçüm 23
3.1.1.1. İnşaat Teknolojisi 24
3.1.1.2. Mesafe Ölçümü 30
3.1.2. Mimarlık Teşkilatında Merkez – Çeper İlişkileri 33
3.1.2.1. Mimaride Anlatım 35
3.1.2.1. Hassa Mimarlığında Merkez Çeper İlişkisi 41
3.1.3. Merkez – Çeper İlişkisi içerisinde Vakıf Kurulması 43
BÖLÜM 4. OSMANLI MİMARLIĞINDA MERKEZ – ÇEPER İLİŞKİSİ ÇÖZÜMLEMESİNDE YÖNTEM BELİRLENMESİ 45

BÖLÜM 5. MERKEZ – ÇEPER İLİŞKİSİNDE KLASİK DÖNEM HAMAMLARI 48
5.1. Hamamların Genel Özellikleri 48
5.2. Merkezde ve Çeperde hamam gelişimi 54
5.1.1. Merkez olarak İstanbul'dan Hamam örnekleri 55
5.1.2. Çeperden Hamam örnekleri 66
BÖLÜM 6. ANALİZ VE BULGULAR 80
6.1. Yapısal Analiz 80
6.1.1. Yapısal Mekân Kurgu 93
6.1.2. Geçiş Elemanları 94
6.1.3. Kemerler 99
6.1.4. Örtü Sistemleri 101
6.1.5. Duvar 104
6.1.6. Kasnak 106
6.2. Mekân Analizi 108
6.2.1. Yakın Çevre 121
6.2.2. İşlevsel Alanları 123
6.2.3. Konum ve Yön 126
6.2.4. Sirkülasyon 128
6.2.5. Tipoloji 130
6.3. Form Analizi 136
6.3.1. Dolu Boş Oranları 151
6.3.2. Kümesel Oluşum 153
6.3.3. Kubbe Yükseklik – Genişlik İlişkisi 155
6.3.4. Cephe Düzeni 157
6.3.5. Malzeme Kullanımı 162
BÖLÜM 7. METODOLOJİNİN PRİZREN GAZİ MEHMET PAŞA HAMAMI ÖRNEĞİNDE UYGULANMASI 164
BÖLÜM 8. SONUÇ 172
KAYNAKÇA 182
EKLER 192

TABLO LİSTESİ

Tablo 1. 1 II Beyazıt Hamamı Yapısal Analiz 82
Tablo 1. 2 Tahtakale Hamamı Yapısal Analiz 83
Tablo 1. 3 Atik Valide Yapısal Analiz 84
Tablo 1. 4 Ortaköy Hamamı Yapısal Analiz 85
Tablo 1. 5 Çinili Hamam Yapısal Analiz 86
Tablo 1. 6 Üsküp Davud Paşa Hamamı Yapısal Analiz 87
Tablo 1. 7 Gazi Hüsrev Bey Hamamı Yapısal Analiz 88
Tablo 1. 8 Filibe Hacı Hasanzade Hamamı Yapısal Analiz 89
Tablo 1. 9 Manastır Debboy Hamamı Yapısal Analiz 90
Tablo 1. 10 Selanik Yahudi Hamamı Yapısal Analiz 91
Tablo 1. 11 Merkez ve Çeper Yapıları Strüktürel Analizi 92
Tablo 1. 12 Merkez ve Çeperde Yapısal Mekân Kurgusu 94
Tablo 1. 13 Merkez ve Çeper yapısal analizinde geçiş elemanları 97
Tablo 1. 14 Merkez ve Çeper Yapı örneklerinde kullanılan kemer çeşitleri 101
Tablo 1. 15 Merkez ve Çeper Yapı örneklerinde kullanılan üst örtü çeşitleri 104
Tablo 1. 16 Merkezde ve Çeperde duvar şekillenmesi 106
Tablo 1. 17 Merkez ve Çeperde Kubbe Kasnak İlişkisi 108

Tablo 2. 1 II Beyazıt Hamamı Mekân Analizi 110
Tablo 2. 2 Tahtakale Hamamı Mekân Analizi 111
Tablo 2. 3 Atik Valide Hamamı Mekân Analizi 112
Tablo 2. 4 Ortaköy Hamamı Mekân Analizi 113
Tablo 2. 5 Çinili Hamamı Mekân Analizi 114
Tablo 2. 6 Üsküp Davud Paşa Hamamı Mekân Analizi 115
Tablo 2. 7 Saraybosna Gazi Hüsrev Bey Hamamı Mekân Analizi 116
Tablo 2. 8 Filibe Hacı Hasanzade Hamamı Mekân Analizi 117

Tablo 2. 9 Manastır Debboy Hamamı Mekân Analizi 118
Tablo 2. 10 Selanik Yahudi Hamamı Mekân Analizi 119
Tablo 2. 11 Merkez ve Çeper Hamam Yapılarında Mekân Analizi 120
Tablo 2. 12 Merkez ve Çeper Yakın Çevre Oluşumu 122
Tablo 2. 13 Merkezde ve Çeperde İşlevsel Alanlar 125
Tablo 2. 14 Merkezde ve Çeperde Konum ve Yön 127
Tablo 2. 15 Merkezde ve Çeperdeki Hamamlarda Sirkülasyon Çeşitleri 130

Tablo 3. 1 II Beyazıt Hamamı Form Analizi 140
Tablo 3. 2 Tahtakale Hamamı Form Analizi 141
Tablo 3. 3 Atik Valide Hamamı Form Analizi 142
Tablo 3. 4 Ortaköy Hamamı Form Analizi 143
Tablo 3. 5 Çinili Hamamı Form Analizi 144
Tablo 3. 6 Üsküp Davud Paşa Hamamı Form Analizi 145
Tablo 3. 7 Saraybosna Gazi Hüsrev Bey Hamamı Form Analizi 146
Tablo 3. 8 Filibe Hacı Hasanzade Hamamı Form Analizi 147
Tablo 3. 9 Manastır Debboy Hamamı Form Analizi 148
Tablo 3. 10 Selanik Yahudi Hamamı Form Analizi 149
Tablo 3. 11 Merkez ve Çeperdeki Hamam Yapılarında Form Analizi 150
Tablo 3. 12 Merkezde ve Çeperde Planda ve Cephede Dolu-Boş oranları 152
Tablo 3. 13 Merkez ve Çeper Yapılarda Kümesel Oluşum 154
Tablo 3. 14 Merkez ve Çeperde Kubbe Yükseklik- Genişlik İlişkisi 156
Tablo 3. 15 Merkez ve Çeperde Hamamlarda Kadınlar ve Erkekler Giriş Cephe düzeni 159
Tablo 3. 16 Merkez ve Çeper Hamamların Kadınlar ve Erkekler Giriş Cephe Düzenleri 161
Tablo 3. 17 Merkez ve Çeper Hamamların Kullanılan Malzeme 162

Tablo 4. 1 Gazi Mehmet Paşa Hamamı Yapısal Analiz Tablosu 167
Tablo 4. 2 Gazi Mehmet Paşa Hamamı Yapısal Mekân Tablosu 168
Tablo 4. 3 Gazi Mehmet Paşa Hamamı Form Analiz Tablosu 169
Tablo 4. 4 Prizren Gazi Mehmet Paşa Hamamı Yapısal Analizi 170

Tablo 4. 5 Prizren Gazi Mehmet Paşa Hamamı Mekânsal Analizi 170
Tablo 4. 6 Prizren Gazi Mehmet Paşa Hamamı Form Analizi 170

ŞEKİL LİSTESİ

Şekil 1. 1 Askeri Müze ‟de korunan çadırın planı, (Envanter no. 23604, 23661, 23657) 5
Şekil 1. 2 Şam Ümeyye Camii avlusundaki Kubbe tül -Hazne (Paul Almasy) 7
Şekil 1. 3 Kült mekânında tanrıça Athena'nın heykeli, Panthenon M.Ö. 447-432 9
Şekil 1. 4 Serlio'nun Mimarlık üzerine Beşinci Kitabı'ndan; merkezi planlı kliselerde altarların konumu 9
Şekil 1. 5 Bursa Çarşısı Yerleşim Planı; Ulucami, Orhan Bey İmareti, Fidan Han, Koza Han, Orhan Hamamı, Geyve Hanı, Bedesten, Emir Hanı, Sipahiler Çarşısı, Şengül Hamamı. (E.H. Ayverdi) 13

Şekil 2. 1 Solda Via Aurelia (Montalto Di Castro ve Civitavecchio arası 50 km), Sağda Via Ameilia (Batı Bolonya- İtalya) yol uzunluğu 80 km. (Choquer ,1981) 25
Şekil 2. 2 Abetutius Faustus Mezar taşı, İvrea (Civico Müzesi İtalya) 25
Şekil 2. 3 Groma Aletinin şekli ve rekonstrüksionu (Gallo,2004) 26
Şekil 2. 4 Rubu Tahtası (U. Tanyeli koleksiyonu) 27
Şekil 2. 5 Takiyüddin rasathanesi – III Murat'ta sunulan "Şehinşahname'den minyatür 27
Şekil 2. 6 Chaster Winter'da bulunan Minatür parçası (Süleymanname, Necipoğlu, Age of Sinan, 15) 28
Şekil 2. 7 Kemer Burgaz ve I Mahmud Kemeri Bahçeköy (Andressy, 1828) 29
Şekil 2. 8 1) Yorgi Kalfanın Mezar taşı, 1811, Tinos adası, Yunanistan; 2) Yunanistan'da Midilli adasında bulunan bir binanın köşe taşı; 3) Midilli adası Yunanistan'da Vassilos Hadji emmanuel mimara ait 1870 yılındaki mezar taşı (Ottoman Plumb Bobs, 2009) 29
Şekil 2. 9Süleymaniye Cami İnşaatına ait keşif (Barkan, 1975) 32
Şekil 2. 10 Mısır papirüs çizimi, Ghorab (Museum of Egyptian Archeology, From Hanry Millon) 36

Şekil 2. 11 Oscar Roiter tarafından İran'dan alınan Çizim (Tanyeli,2015) 37
Şekil 2. 12 Orta Asya'daki bir örnek. Özbek Bilimeler Akademisi (Tanyeli 2015) 37
Şekil 2. 13 Topkapı Rulosu (G. Necipoğlu, 1996) 38
Şekil 2. 14 Çifte Hamam Planı, XV yüzyıl ikinci yarısı çizimi (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi E. 9495/7) 39
Şekil 2. 15 Tek Hamam Planı, XV yüzyıl ikinci yarısı çizimi (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi E. 9495/12 39
Şekil 2. 16Cami Kısmi Planı, XV yüzyıl ikinci yarısı çizimi (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi E. 9495/8) 40

Şekil 3. 1 Hypocaust sistemi (Yegül, 1992) 49
Şekil 3. 2 Gortys hamamı planı (Ginouves, 1962) 51
Şekil 3. 3 Suriye'de Buzuriye hamamı sıcak bölümleri planı Kesitleri (Ecochard ve Coeur, 1942) 53
Şekil 3. 4 Beyazıt Hamamı Planı (İ. Aydın Yüksel'den) 56
Şekil 3. 5 İstanbul Tahtakale Hamamı Planı (Ayverdi, 1974) 59
Şekil 3. 6 Atik Valide Hamamı (A. Kuran'dan) 61
Şekil 3. 7 Hüsrev Kethüda (Ortaköy) Hamamı (A.S. Ülgen) 63
Şekil 3. 8 Çinili Hamamın Planı (A. Kuran,1986) 65
Şekil 3. 9 Davud Paşa Hamamı Planı (Ayverdi, 2000) 69
Şekil 3. 10 Gazi Hüsrev Bey Hamamı Planı 1) E.H. Ayverdi, 2000; 2) Eyice, 1996 71
Şekil 3. 11 Hacı Hasanzade Hamamı, Filibe (Boykov, 2013) 73
Şekil 3. 12 Manastır Debboy Hamamı Planı (Ayverdi, 2000) 76
Şekil 3. 13 Yahudi (Halil Ağa) Hamamı Planı (G. Zacharopoulou) 78

Şekil 4. 1 Tromplu kubbe (Hasol, 2002) 95
Şekil 4. 2 Küresel-bingi (Kuban, 2002) 96
Şekil 4. 3 Türk Üçgeni Gülşah Hatun Türbesi, Bursa (Kuban, 2002) 96
Şekil 4. 4 Kemer tipleri (Hasol, 2002) 99

Şekil 4. 5 Osmanlı Kemer Çeşitleri (Uluengin, 2011) 100
Şekil 4. 6 Kubbe Çeşitleri (Hasol, 2002) 102
Şekil 4. 7 Tonoz Çeşitleri (Hasol, 2002) 103

Şekil 5. 1Mesafeden Bina Algısı (Gehl, 2006) 121
Şekil 5. 2 Sirkülasyon çeşitleri (Ching, 2007) 129
Şekil 5. 3 H. Glück'e göre hamamların tipolojik sınıflandırılması (2004, Kanetaki) 131
Şekil 5. 4 M. Klinghard'a göre hamamların tipolojik sınıflandırılması (2004, Kanetaki) 132
Şekil 5. 5 44 M. Kiel'e göre hamamların tipolojik sınıflandırılması (2004, Kanetaki) 132
Şekil 5. 6 Fetih Öncesi Hamam Tipolojisi- Sıcaklık Planına Göre (Kuban ,2007) 133
Şekil 5. 7 Türk hamamlarında sıcaklığa göre sınıflama (Eyice, 1960) 134
Şekil 5. 8 Merkez ve Çeperdeki Hamam tipolojisine göre sınıflandırılması 135

Şekil 6. 1 Mimari Formun İşlevsel Çözümü (Krier,1988) 137
Şekil 6. 2 Mimari formun oluşumu (Baker, 1989) 138
Şekil 6. 3 San Pedro de Mıguel Angel Klisesi Planda Dolu Boş oranı (Zevi, 2004) 151
Şekil 6. 4 Halvet ve Soğukluk Mekanına ait kubbe Yükseklik- Genişlik İlişkisi 156

Şekil 7. 1 Prizren Gazi Mehmet Paşa Hamamı Planı (Mermer, 2009) 165

EKLER DİZİNİ

Ek 1 II Beyazıt Hamamı, İstanbul 192
Ek 2 II Beyazıt Hamamı (İstanbul) 193
Ek 3 Tahtakale Hamamı (İstanbul) 194
Ek 4 Atik Valide Hamamı (İstanbul) 195
Ek 5 Çinili Hamamı (İstanbul) 196
Ek 6 Ortaköy Hamamı (İstanbul) 197
Ek 7 Davud Paşa Hamamı (Üsküp) 198
Ek 8 Davud Paşa Hamamı (Üsküp) 199
Ek 9 Gazi Hüsrev Bey Hamamı (Saraybosna) 200
Ek 10 Gazi Hüsrev Bey Hamamı (Saraybosna) 200
Ek 11 Hacı Hasanzade Hamamı (Filibe-Plovdiv) 201
Ek 12 Hacı Hasanzade Hamamı (Filibe-Plovdiv) 202
Ek 13 Debboy Hamamı (Manastır-Bitola) 203
Ek 14 Debboy Hamamı (Manastır-Bitola) 203
Ek 15 Yahudi Hamamı (Selanik) 204
Ek 16 Yahudi Hamamı (Selanik) 205

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminden itibaren zaman ve mekân ilişkisi içerisinde yaratmış olduğu dönüşüm ortamı ile ilgili birçok yorum yapılmıştır. Bu yorumlar merkezi etkinin mekânsal şekillendirmesinden, yerel etkinin belirleyiciliğine kadar varan değişik varsayımlar içermektedir. Osmanlı Mimarisinde dönüşüm ortamında biçimlenen yeni mimaride yerel ve merkezi etkileşimin Osmanlı Mimari kimliğinin somut verilere dayanan bir araştırma kapsamı içerisinde ele alınmalıdır.

Heghnar Z. Watenpaugh'un S. Faroqhi ve H. İnalcık editörlüğündeki "The Ottoman Empire and İts Heritage" çalışmasında Osmanlı İmparatorluk mimarlığında Merkez ve Çeper oluşumunu Halep'ten örneklendirme yaparak külliyeler üzerinden etkileşimi, bani ilişkisi, form, mekân organizasyonu, işlevler olarak açıklanmaktadır.

Osmanlılar, bütün Anadolu'nun ve eski Orta Doğu'nun ana bölgelerinin yönetimini ele geçirmeden önce, Batıya, Balkanların içine doğru ilerlemişlerdi. 14. Yüzyılın sonlarında Osmanlılar, nüfusunun büyük çoğunluğunun hanedanın dinini, dilini ve kültürünü paylaşmadığı bir siyasi bütünü idare etmekteydiler. Bu bölgede odaklaşarak Osmanlı devletinin idari iskeleti içerisinde yerel ve kendi tarihsel etkileşimin, demografik ve coğrafi temellerini hangi kapsamda yansıttığını tespit edilmeye çalışılmaktadır. Başka bir ifadeyle ana merkez idaresi ile, Balkanlarda kurulan idari merkezlerle, bu merkezlerin esas olarak Osmanlılarla ortak özellikleri olmayan halkları yönetmek üzere kuruldukları gerçeğin ışığında şekillenmenin kendi içindeki farklılaşmayı göstererek nasıl meydana geldiğini tespit edilmeye çalışılmaktadır. Bu kapsamda Halil İnalcık'ın, Balkanlardaki Hıristiyan tımar sahipleri üzerine yazdığı araştırmada yer alan kanıları göz önünde tutulması gerektiğini şu sözlerle ifade edilmektedir:" şekillendiği dönemde, yani on beşinci yüzyılda, Osmanlı İmparatorluğu'nun karakteri (sonraki dönemlerde görülenden) tamamen farklıydı" [1].

Osmanlı Mimarisi oluşum surecinde bir yandan Selçuklulardan beslenirken, diğer yandan değişen mekandaki daha önceden inşa edilmiş yapıların malzeme, yapım teknikleri ve cephe biçim düzenlerinden etkilenmektedir.

Tez kapsamında araştırılan dönem olarak Bizans Geç dönemden Osmanlı Klasik döneme kadar olan zaman aralığı, dönemin askeri-siyasal-idari koşulların sosyo-kültürel ekonomik ilişkiler ağının değişken/dönüşen şartlarının biçimlendirdiği Osmanlı düzeninin egemen olduğu süreci tanımlamakta, söz konusu siyasal- yönetsel- ekonomik düzenin yerleşme sisteminde kentsel mekandan yapı elemanlarına kadar değişim/dönüşüm süreci içerisinde merkez – çeper ilişkisi etkisinde gelişen mimari olguyu tanımlamak adına önem taşımaktadır.

BÖLÜM 1. KAVRAMSAL ÇERÇEVEDE MERKEZ-ÇEPER İLİŞKİSİ

Merkez Çeper ilişkisini incelerken bu iki kavramın tanımlamasını yapmak konuyu daha sağlıklı anlayabilmek adına önem taşımaktadır. Tanımlama insan-insan ve insan-doğa ilişkileri içerisinde ele alınıp açıklamaya çalışılmaktadır. Merkezi, *yöneten* veya *odak nokta* olarak tanımlayıp, çevre ise merkezin etrafında yer alan ve merkeze göre şekillenen bir ilişki biçimi olarak tanımlanabilmektedir.

Merkez ve Çeper tanımları insan ilişkileri bazında kavramsal olarak değişik yaklaşımları ortaya çıkartmıştır. Öncellikle, tüm çevre varlıklarının insana hizmet için var olduğunu savunan, insanın doğada bulunan tüm varlıkların sahibi ve dolayısıyla çevreyi unsurlarıyla birlikte kullanma hakkını elinde bulundurduğu temeline dayanan yaklaşım *Antroposentrik* veya *İnsan Merkezci* Yaklaşımı olarak bilinmektedir. Bu konuda Aristoteles'in kendisini bulurken en güzel ifadesini Protagoras'ın "*insan her şeyin ölçüsüdür*" sözünde bulmuştur. [2] İnsan Merkezci Yaklaşımın en katı şekli *ben merkezli* (egosantrik) yaklaşımı olarak bilinmektedir. Buna göre insan egosunun sınırsız değerde olduğunu ver her şeyin ne pahasına olursa olsun insanın mutluluğunun artırılması amaçladığını belirtmektedir. [3] İnsan merkezci yaklaşımına tepki olarak, diğer canlı varlıkların da değerinin ve dolayısıyla hakkının olduğunu savunan *Biosentrik* veya Canlı Merkezci yaklaşımı ortaya çıkmıştır. [4] Son yaklaşımın cansız çevre varlıklarının değeri ve önemi göz ardı edildiğinden, tepkisel olarak *Ekosentrik* [2] veya Çevre Merkezci yaklaşımı ortaya çıkmıştır.[1]

Merkez çevre kavramın fikir babası Edward Shils, merkez-çevreyi ele alırken ilk olarak 'toplumun bir merkezi' olduğunu belirterek baslar. Bu merkezi alan "inançlar ve değerler âlemine ilişkin bir vakıadır. Merkez, toplumu yöneten semboller, değerler ve inançlar düzeninin merkezidir. Bu merkez asli ve parçalanıp basite icra edilemez mahiyette

[1]İnsan merkezci yaklaşım "insanı", canlı merkezci yaklaşım "canlıları" ve çevre merkezci yaklaşım ise "tümdoğayı"etiki ilgi alanine almıştır. Dolayısıyla çevre merkezci yaklaşım en kapsamlı yaklaşım olunmuştur. Yaklaşımlar ile ilgili detaylı bilgiler Keleş ve Ertan'ın araştırmalarında verilmekledir. Ayrıca süregelen çağdaş çevre sorunlarının timelinde Antroposentrik yaklaşımın olduğunu, fikri çoğu araştırmacılar tarafından desteklenmektedir. bkz. İbrahim Özdemir, 1998. Felsefe Dünyası, Sayı 27

olduğundan merkezdir. Bu merkezi değer sistemi, toplumun merkezi alanı demektir. Bu değer sistemi toplumun kutsal farz ettiği ile olan özel bağlantısı münasebetiyle merkezidir [5].

Merkez-çevre ayrışması, batıda farklı bir seyir izleyen yönetilen-yöneten ilişkilerinin dinamikleriyle karşılaştırmalı olarak ele alındığında daha da net anlaşılabilir. Bu çerçevede batıdaki dinamik sürecin iki ana kaynağı bulunmaktaydı. Birincisi, devlet – kilise çatışmasıdır ki bu; kısaca dini olanla dünyevi olan arasındaki çatışma ve mücadeleydi. "Devlet ile kilise arasında oluşan bu çatışma daha soyut bir anlamda din-devlet arasında farklı biçimler alan sürekli bir rekabete neden olmuş, bu durum da toplumun gelişmesini sağlayan dinamik unsurlardan birini teşkil etmiştir" [6] Oysa Osmanlı devlet ve toplum yapısında gerek kilise–devlet ikiliğine dayalı gerekse üretim araçlarının sahipliğine dayalı sınıfsal çelişkilerin beslediği bir çatışma görülmemiştir. Dolayısıyla "Osmanlı rejimini batı geleneğinden en çok ayıran özellik, devlet ile toplum arasındaki ilişkinin batı geleneğinde olan biçiminin tam karşıtı olan biçimde olması, yani padişahlık devletinin yöneticileri olan hizmet sınıflarının toplum sınıflarını temsil eden kişiler olmamasıdır" [7].

1.1. Kavramsal olarak Merkez

Mimarlıkta Merkez-Çeper İlişkisinin, tarihsel evrim çizgisinde nasıl ve ne zaman ortaya çıktığının bilinmesi çok önemli ve meraklı bir konudur. "Merkez" kavramının mimari çevrede nasıl oluşabileceğini anlamak için öncellikle "merkez" kelimesinin terminolojik kökenine bakmak gerekir. "Merkez" kelimesi, Arapça *rkz* kökünden gelen *markaz* "dairenin merkezi, orta nokta" sözcüğünden alıntıdır. Merkezin İngilizce karşılığı olan Center de Latinceden *centrum* sözcüğünden evrimleşmiştir. Centrum Latince sözcük Eski Yunanca *kentron* "geometride dairenin merkezi, pergelin sabit ayağı" sözcüğünden alınmıştır.

Merkez kelimesi etimolojik anlamda geometrik, yani şekilsel olarak anlam kazansıda, aslında hayatın birçok alanında varoluş tarihinden itibaren anlam yüklenmiştir. Kelimenin anlam yükü, fiziki, sosyal, tinsel gibi alanlarda değişik değerlendirmeler yapılabileceği aşikardır. Bizim konu itibari ile "merkez" in mimari oluşumundaki ilişkisi üzerinde

durulmaktadır. Tabi mimari olguyu incelerken fiziki, sosyal ve tinsel değerlendirmeler olmadan açıklığa kavuşturulamayacağını da belirtmek gerekir.

Osmanlı Devleti'nin kurulmasından itibaren yöntem olarak izledikleri yayılma politikaları, aslında merkez olma olgusunu irdelenmesinde faydalı bilgiler sağlamaktadır. Örneğin Osmanlı'nın ilk devrinde Çadır olgusu bir davranış biçimi olarak sürekli hareket eden bir gücü temsil etmektedir. Çadır merkezli gücün veya diğer bir deyişle hareket halindeki merkez gücün sahip olduğu toprakları genişleterek, bir yandan yeni topraklar hükmetmesinde izlenen yol diğer tarafta sahip olduğu toprakları koruma politikaları içermektedir. Çadır ilk çağdan itibaren mekânsal yapılanmayı belirleyecek olan en önemli unsurlardan biri halini almıştır. Çadırlar, sadece yapı ve yerleşke gerekliliğin ötesinde yöneticiye bir arka plan yaratma geleneği içinde üretilmeye ve kullanılmaya devam edilmiştir. Tarihsel süreç içinde çadırlar farklı biçimsel özellikler göstermiş, farklı amaçlarla kullanılmıştır. Ancak her durumda da sabit mimari ile çadır mimarisi arasındaki bütünlük izlenebilmektedir. Üretimlerindeki temel amaç konaklama olan çadırlar, göçebe ve yarı göçebe Türk boyları için yerleşik hayata geçene kadar önemini koruyan yapılardı. Yerleşik hayata geçen Osmanlılar ise çadır kullanımını başka bağlamlarda devam ettirmiştir. „Mobil" bir saray gibi hareket eden Osmanlı ordusunun çadırları seferler sırasında, sürekli bir gelenek çerçevesinde kullandığı görülür. Ayrıca çadır olgusu Osmanlı yönetiminde önemli yer tutarak kurumsal yapıya da sahipti. Öyle ki Fatih Sultan Mehmet döneminde "Çadır Mehterleri" veya "Mehteran Hayme Cemaati" adlı teşkilat kurulmuştur [8].

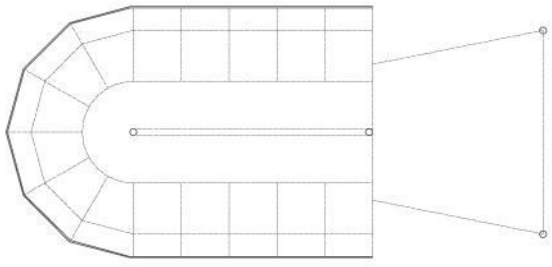

Şekil 1. 1 Askeri Müze "de korunan çadırın planı, (Envanter no. 23604, 23661, 23657)

Çadır olgusu her ne kadar barınma ihtiyacını görse de kuruluşu organizasyonu ve yüklenmiş olan işlevi doğrultusunda bir komuta merkezi, saray veya tören alanı olarak hizmet vermekteydi. Osmanlı mimarlığındaki merkezi etki çadırlar arasındaki hiyerarşide de kendi göstermekte ve ayrıca mimari elemanları bezeme olarak süsleme programına yansıtması alışılagelen revak sistemin bilindik bir ortam yaratmadaki önemini göstermektedir.

Bu durum Osmanlı imparatorluğunda özellikle Bursa ve Edirne dönemlerinde sürekli hareket halinde olması, bu iki merkezin aslında tam anlamıyla merkez olma olgusunun bir soru işareti olarak karşımıza çıkarmaktadır. Merkezin hareket halinde olması, hükümdar ile devlete ait bütün yönetim unsurları beraberinde hareket etmesi demektir. Bu hareketli merkezin örgütlenmesinde hükümdarın barınma savunma gibi ana ihtiyaçların giderilmesi kadar devletin toplanma, organize olma, karar alma gibi ana fonksiyonlarında o derce önem kazanmaktadır. Bu ihtiyaçlar doğrultusunda mekân çözümlenmesi merkezi baz alarak organize edilmiştir. Örneğin Osmanlı her gittiği yere padişahın İç hazine (Şahsi, Enderun, Hazineyi Hassa,) ve Dış hazine (Hazine-i Amire, Birun, Miri) hazineyi yanında götürmekte ve bunlara ilişkin kendine en yakın mekân tahsis edilmekteydi. Bu durum erken İslam dünyasında da *beytül-mal* diye bilinen ve başta camilerin içerisinde daha sonralarımda kendine has binalarda yer alan mekânsal ve hukuki bir kurum olarak varlığını sürdürmüştür [9].

Şekil 1. 2 Şam Ümeyye Camii avlusundaki Kubbe tül -Hazne (Paul Almasy)

Merkez denildiğinde, temsili yetin gereksinimi ortaya çıkmaktadır. İnsan davranış biçiminde merkez temsili yetinde yönetimsel (devlet), dini, ticari, askeri gibi unsurların ön plana çıkarak merkez olma etkisini göstermektedir.

1.1.1. Yönetimde Merkez Kavramı

Bu durumda sosyolojik olarak "devlet" kavramı önem kazanmaktadır. Devlet konusunda pek çok tanım yapılmıştır ve yapılmaya da devam etmektedir. Bu tanımların içinde şüphesiz en benimsenmişi, kökeni George Jellinek'in ilk baskısı 1900 yılında yayımlanan eseri *Allgemeine Staatslehre*'de bulunan "üç unsur teorisi" (Dreielementenlehre, three elements theory) diye bilinen teoriye göre yapılmış olan tanımdır. Bu teoriye göre devlet, insan, toprak ve egemenlik unsurlarının bir araya gelmesiyle oluşmuş bir varlık olarak tanımlanmaktadır. [10] Bir devletin ortaya kurulabilmesi için bu üç unsurun bir veya ikisi yeterli değildir; üçünün de bir araya gelmesi gerekir. Sadece insan topluluğu, belirli bir toprak parçası olmaksızın devlet teşkil edemez. Keza üzerinde yaşayan insanlar olmaksızın bir toprak

parçasının devlet meydana getirmesi de mümkün değildir. Dahası, insan ve toprak unsurları olsa, yani belirli bir toprak üzerinde yaşayan insanlar mevcut olsa bile, bunlar kendi başına bir devlet oluşturamazlar; devletin oluşabilmesi için bu insanların bu toprak parçası üzerinde egemenlik kurmaları gerekir. [10] Bu bağlamda merkez belirlemede doğru orantılı olarak insanın belirli bir toprak parçası üzerinde kurmuş olduğu egemenlik üzerinden değerlendirilmektedir.

1.1.2. Din ’de Merkez Kavramı

Mimaride merkezi davranış biçimini etkileyen bir diğer önemli faktörde din dir. Din ’de mimariye yansıma din eylemlerinden veya diğer bir deyişle dini ritüellerden gelmektedir. Din eylemlerin mimariye etkileri politeizm öncesi (Şamanizm, manizm, totemizm), politeizm (çok tanrıcılık) ve monoteizmde (tek tanrıcılık) farklılıklar gösterse de merkez eylem kavramı belirleyici unsur olarak görülmektedir. Politeizm öncesi inanışlarda mekânsal belirleme, yapılan törenlerde insanların açık havada başı sonu belli olmayan halka şeklinde toplanarak ayin yapılmasıdır. Bu alanın merkezinde kutsal olan bir nesne (direk, totem, ateş, ağaç, taş vb.) vardır.

Çok tanrılı dinlere sahip uygarlıklarda mekânsal şekillenmeyi sağlayan en önemli eylem kurban veya adak sunmaktır. Bu eylem kült mekânın oluşturmakta ve inanışa bağlı olarak eylemin gerçekleştiği mekânın merkezinde tanrı tasviri bulunmaktadır.

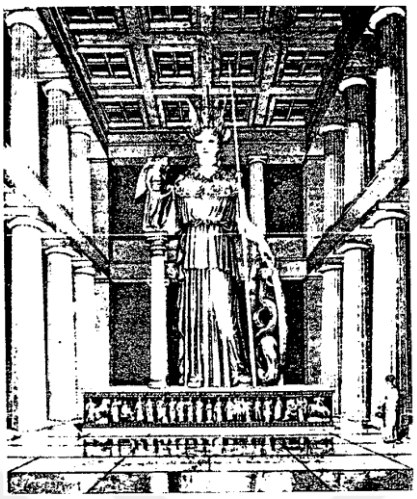

Şekil 1. 3 Kült mekânında tanrıça Athena'nın heykeli, Panthenon M.Ö. 447-432

Tek tanrılıkta Hristiyanlıkta, özellikle Ortodoks ve Katolik kutsal mekanlarında altar (mihrap/sunak olarak kullanılan masa) belirli bir litürjik düzenlemeden dolayı merkezi işlev taşımaktadır. Bu durum Protestan dininde farklık göstermekte, daha sadeleşmiş olarak sadece temel olan akşam yemeği ayinin gereklerine göre düzenlenmiştir.

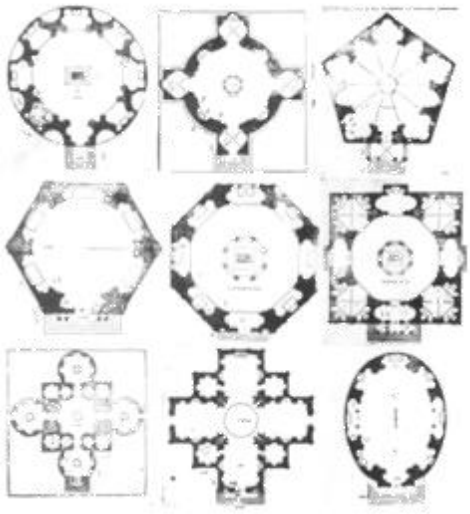

Şekil 1. 4 Serlio'nun Mimarlık üzerine Beşinci Kitabı'ndan; merkezi planlı kliselerde altarların konumu

1923 yılında Johannes van Acken tarafından yayınlanan *Christozentrische Kirchenkunbst* (İsa Merkezli Klise Sanatı) adlı kitabında şu görüşlere yer verilmiştir: "Mistik İsa olarak altar, klise yapısının çıkış noktası ve biçimsel merkezi olmalıdır" [11].

İslam dininde litürjinin tapınma mekanına merkez kimliğini kazandırmada önemli bir rolü yoktur. Namazın, camide ve toplulukla kılınmasının sünnet ve sevap sayılmasına karşın, elverişli olduktan sonra herhangi bir yerde (cami, mescit, ev, temiz olduktan sonra açık havada veya kırda) ve tek başına da kılınabilmesi ve her zaman bir din görevlisinin (imamın) gereğinde topluluğa namaz kıldırılabilir, gibi rahat kurallarla belirlenmiş bir litürji, doğal olarak tapınma mekânın kuruluşunda da fazla etkili olmamaktadır. İslam tapınma mekânın belirleyen başlıca öğe Mekke'ye yönelen kıble duvarıdır. Bu mekânda mihrap ögesi önem kazansa da altarların tersine kutsal değildir. Varlığı ile belirtiği tapınma doğrultusudur [12].

Diğer yandan Batı'dakinin İslamiyet'te din hem genel hem de bilgi verici olması yönüyle daha gelişmiştir, çünkü İslamiyet bir din olmanın ötesinde sosyal bir kimlik aracı olarak ifade bulmaktadır [13]. İslam dininde temizliğe önem verilmesi, duran suda yıkanılmaması gibi katı kurallar banyo kültüründe köklü değişimlere sebebiyet vermiştir. Örneğin Roma hamamında havuzlar var iken, Osmanlı hamamında havuzların kalkması, yerine kanallarla gelen ve gideri olan su ile yıkanma eylemi mekânsal değişikliği din etkisi altında gerçekleştiğini göstermektedir.

İslâm'ın ilk dönemleri devletin merkezi olan Medine dışındaki bölgelere de Hz. Peygamber tarafından malî ve idarî görevliler atandığı ve onlara şer'i hükümlere göre toplama ve harcama yetkisi verildiği, toplanan ve harcanan malların kaydedildiği bilinmektedir. Bu bilgiler ışığında Medine dışındaki bu bölgelerde bu malların toplanması ve hak sahiplerine harcanması tamamlanıncaya kadar saklanıp muhafaza edilmesi için bazı mekânlar olduğu düşüncesi kaçınılmazdır [14].

Kuban'a göre, caminin mekânsal düzeni yerel ve Anadolu dışı bileşenlerden oluşturulmuş; yapısal ve strüktürel özellikleri yerel gelenekler içinde gerçekleştirilmiştir. Mekânsal düzeni ile cami, bir merkezi vurgulayarak, Osmanlı döneminin gelişmesine de bir açılım sağlamıştır denilebilir [15].

Turgut Cansever, kentteki fiziksel değişimde dinin önemini en küçük yapı olan ev ile başladığını ve genel etki ettiğini şu sözlerle açıklamaktadır: "Ailenin yapısı, çocukların eğitimi, kültürel amaçlar yaşlılara saygı, mahremiyet şuuru, bir Müslüman evinin planimetrik organizasyonuna yansımıştır. Bir evin mahremiyeti, mahfuz ve mahrem bir mekân olarak ev anlayışı birbiriyle ilişkili ifadeler" Cansever İslam'ı bir yaşam biçimi olarak kabul ettiğinden, İslam'ın yaşam üzerindeki etkisinin kentten konuta her alanda kendini gösterdiği kanısındadır [16].

Bir yerleşimin dini merkez olması demek orada din unsurunun organizasyon şeması içerisinde yer alması ve fiziki şekillenme mekânsal olarak çözümlenmesi demek tir. Hristiyanlarda **Klise**, **katedral**, **şapel**, Musevilikte **Sinagoglar**, İslam dininde **cami**, **zaviye** (tabhane), **türbe, tekke**, **namazgah** ve **mescit.**

Osmanlı'n İlk Devri'nde hükümdarlığın kurulmasında ve gelişmesinde dinin önemi yadsınamaz bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır. İlk devir Osmanlı yarı göçebe yapısında, İslam'ın camiden çok zaviyeler aracılığı ile yayılma sağlamıştır. Dinin toplum içinde örgün hale gelmesi o dönemde medrese yoluyla değil, tarikat yoluyla oluyordu. İlk Osmanlı hükümdarlarında, toplumla bir olarak tarikat mensuplarıydı [17]. Zaviye sözcüğü inziva, münzevi sözcükleriyle aynı kökenli, yalnız başına, dünyadan elini ayağını çeken tarikat mensupları (zahid) için yapılan konutlar (hücreleri) anlatır. Zaviyelerin toplumsal yapı içindeki öncül durumu, İn Battuta'nın anlatımlarından öğrenilmektedir.

1.1.3. Ticari Merkez

Kentlerin doğuşundan önce var olan ticaret, gelişimi ile birlikte kentlerin de kurulmasının en önemli unsurlar arasında yer almaktadır. Ticaretin şekillenmesi ile birlikte kültürel sosyal ve ekonomik gelişime yön verme imkânı elde edilmiştir. İlk başta ticaret uzak mesafelere kolayca taşınabilecek olan mallarla, değerli taşlarla sınırlıydı. Etkili taşımacılık yöntemleri geliştirilene kadar büyük miktarda ihtiyaç maddesinin ticaret mümkün olmadı, çünkü yol olmaması önemli bir sorundu. Diğer yandan gemi taşımacılığı, 19. yüzyılda demiryolunun icadına kadar en hızlı taşımacılık yöntemi oldu. Bu gerekçeyle 19. yüzyıla kadar gelişme gösteren kentler liman kentleri oldu [18].

Orta çağ kentlerinin köklerini kitaplaştıran Henry Pirenne şöyle yazıyor: *"Hiçbir uygarlıkta, kent yaşam, ticaret ve sanayiden bağımsız olarak gelişmemiştir. Ne antikçağda nede modern zamanda bu durumun dışında kalan bir durum olmamıştır. İklim, halk ve din ayrılıklar tıpkı çağların ayrılıkları gibi önemsizdir. Bu geçmişte Mısır, Babil Yunanistan kentlerinde, Roma ve Arap imparatorluklarında geçerli olmuş bir kuraldır; tıpkı günümüzde Avrupa, Amerika, Hindistan, Japonya ve Çin kentlerinde geçerliliğini koruduğu gibi. Bu evrensellik, zorunlulukla açıklanmaktadır. Gerçekten, bir kent grubu, ancak yiyecek maddelerini dışarıdan getirerek yaşayabilir. Ancak, bu dışalımın, buna denk düşen ya da bununla eşdeğerdeki mamul ürünlerinin dışsatımıyla dengelenmesi zorunludur. Böylece, kentle çevresindeki kırsal bölge arasındaki sıkı bir karşılıklı hizmet ilişkisi kurulur. Bu karşılıklı bağımlılığın sürdürülmesi için ticaret ve sanayi vazgeçilmez ögelerdir; sürekli bir alışveriş sağlamak için birincisi, değişim amacıyla mal sağlamak için de ikincisi olmasaydı, kent yok olup giderdi. Kentlerin, ticaretin gelişimine ayak uydurarak nasıl çoğaldıklarını belirlemek kolaydır. Kentler, ticaretin yayıldığı tüm doğal yollar boyunca belirmişleridir. Ticaretin ayak izlerinden doğmuşlarıdır denebilir. Önce yalnız deniz kıyılarında ve ırmak boylarında ortaya çıkmışlardır. Daha sonra ticaret yayıldıkça bu ilk etkinlik merkezlerini birbirine bağlayan başka kentler kurulmuştur.* " [18].

Osmanlı modernleşmesini inceleyen Kemal Karpat kentleri şöyle anlatmakta: *"Ekonomi, özünde tarıma dayalıydı ve bunun da en büyük kısmı geçinmek içindi. Tarım uzmanlaşmış, ihracat yönelik sektörleri, limanlara kolay ulaşıma sahip küçük şehirlerin etrafında toplanmıştı. Dolayısıyla, taşımacılık, depolama ve bunlarla alakalı hizmetler çerçevesinde iş imkânı sağlayabilecek bu küçük şehirler ve liman şehirleri gelişti. Osmanlı büyümesinin on altıncı yüzyıldaki ilk dönemi, büyük ölçüde imalat, pazarlama ve inşaat alanlardaki genişlemenin bir sonucuydu; dolayısıyla gelişme hammadde ve pazarlarına yakın olan iç kesimlerdeki şehirlerde gerçekleşti. Edirne, Saraybosna, Filibe, Bursa, Halep, Şam, Kayseri, Bağdat ve Kahire gibi bu dönem büyük şehirlerin hepsi özünde iç bölge yerleşimleriydi. On dokuzuncu yüzyılda ise, sık ticaretin liman şehirlerini tarımsal ürünlerin Avrupa'ya ihraç kapısı haline getirmesiyle, şehirleşme teme olarak kıyı bölgelerini tercih etti. Sonuç olarak,*

Selanik, Trabzon, Samsun, İzmir, Beyrut, Hayfa, İskenderiye gibi şehirler önemli büyüme yaşadılar" [18].

Bir yerin ticari merkez olması için, orada üretimin, pazarlığının ve satın almanın yollar ile desteklenmiş mekanların olması gerekmektedir. Geçmişte ticaretin genelde tarımsal ürünle, maden ürünleri üzerinde yoğunlaşması kolay taşınabilecek mallarla ilgili olduğundan, diğer yandan bu ürünlerin ev tezgahlarında veya küçük atölyelerde ustalar tarafından üretilmesinin aksine tüketimin toptancı bir etkinlikle başlamıştır. Bir kumaşı, bir halıyı, bir kılıcı bir kişi ya da küçük bir atölye üretirken, her tür eşyanın alıcısı on binlerce insan olmuştur. Mallar uzak yerlerden taşınacak, depo edilecek ve satılacaktır [15].

Selçuklu çağında ticareti en çok kervansaraylarla tanımamıza karşın Osmanlı dönemi, **kervansaray** (ya da **han**), **şehir içi han**, **bedesten** ve **çarşı** (arasta) olarak dört yapı türüyle karşımıza çıkmaktadır [17].

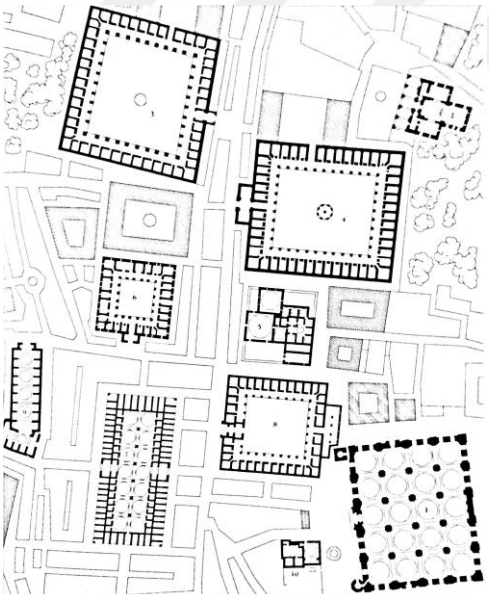

Şekil 1. 5 Bursa Çarşısı Yerleşim Planı; Ulucami, Orhan Bey İmareti, Fidan Han, Koza Han, Orhan Hamamı, Geyve Hanı, Bedesten, Emir Hanı, Sipahiler Çarşısı, Şengül Hamamı. (E.H. Ayverdi)

1.1.4. Askeri Merkez

Merkez kavramı eski tarihlerden itibaren tek bir otoriteye bağlı olan orduda en belirgin olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin Avrupa Hun ordusunun Atila'nın hükümdarlığı

altında göçebe imparatorluğunda, bozkır hayatının kendine özgü aristokrat modeli ile geniş toprakları katmayı başarmıştır. Göçebe yaşam tarzı, doğayla iç içe olan ve mücadeleyi gerektiren bir yaşam tarzıdır. Ancak, tabiat bu göçebe kavimlere o engin bozkırlarda at sürmek için gerekli olan her şeyi, fizikî yapıyı ve hayat tarzını vermeyi de ihmal etmemiştir. Bu anlamda göçebe savaşçılarının, doğayla ve düşmanlarıyla sürekli bir mücadele içerisinde olduklarını ve bununla bağlantılı olarak da çevik -eğitimli- durmaları gerektiğini de unutmamak gerekir. Nitekim Hunlar da yeni otlaklara ve savunmalara ihtiyaç duymadıkları barış zamanlarında, askeri becerilerini geliştiren bir takım av talimleri gerçekleştirirlerdi [19].

Roma kolonizasyon hareketinin ortaya çıkışı askeri ihtiyaçlardan kaynaklanmaktadır. Koloniler, Roma topraklarını korumak amacıyla, Roma'nın muzaffer ordularının ardından kazanılmış yeni toprakların güvenliğinin sağlanması ve güçlendirilmesi için, ya da gelecekteki askeri seferlerde saldırı üsleri olmak üzere kurulmuşlardı. Roma kolonilerinin askeri önemi hem Cicero hem de Appian tarafından açıkça belirtilmiştir. Cicero, Galya'da yer alan Narbo Martius kolonisi hakkında bilgi verirken, kenti bir gözetleme kulesi, Roma halkı için bir siper ve eyaleti tehdit eden düşman kabilelere karşı bir savunma hattı olarak betimlemektedir [20]. M.S. 2. yüzyılda yaşamış tarihçi Appian Roma tarafından kurulan pek çok kolonin asıl işlevini gayet iyi özetlemiştir: *Savaş başarıları Romalılara İtalya'nın denetimini getirince, toprakları almaya alıştılar ve buralara şehirler kurdular, ya da var olan şehirlere kendi nüfuslarını yolladılar. Bu kolonileri birer garnizon olarak gördüler* [21].

Bu durum Osmanlılarda askerleşmiş bir toplum olarak askeri teşkilatına ciddi önem verilmekteydi. Savaş teknikleri kadar, savunma hattı da önem kazan Osmanlılarda kale dizileri ön plana çıkmaktadır. Roma İmparatorluğu'nun "limes" sistemini andırır biçimde birbirleriyle ilişkilendirilmiştir. Bu bağlantının en önemli unsurlarından biri, hiç kuşkusuz, kaleler arasında bulunan yollardır. Karayolları üzerinde bulunan köprüler, bunlar inşası, yolların denetimi, bakımı, menzil teşkilatının toplumsal, parasal ve askeri alt yapısı yine savunma yapılarını ilgilendiren konulardır [22].

1.2. Kent Olgusu içinde "Merkez"

Merkeziyet kriterleri arasında, aslında eylemsel olarak yukarıda bahsedilen kavramların, ayrı ayrı veya birleşik olarak ceyran ettiği yerleşim alanı olarak kent olgusu önem kazanmaktadır. Örneğin din eksenli eylemlerin bütünlüğü, merkezi anlamda organize olarak, mekânsal gelişim ile doğru orantılıdır. Bu noktada ayrık olarak gelişim göstermiş olan manastırlar aslında bir kent mi dir? Sorusunu akla getirmektedir.

Kentin oluşumunda ticaretin önemi yadsınamaz bir gerçektir. Etkili olarak üretimin yapıldığı yer kadar, başka yerlere üretilen malzemenin satıldığı yer olarak da önem kazanmaktadır. Yani kentin mekânsal organizasyonunda malzemelerin alışverişi için elverişli yollar, üretimin muhafaza ve pazarlama yerleri gibi işlevlere imkân sağlaması gerekmektedir. Tabi bu durumda yolların etkisi kadar malzeme geliş şekli ile alakalı, insanlar için konaklama ve kullanılan araçlar için uygun meskenler yer alması gerekmektedir.

1.3. Osmanlı Mimarisinde Merkez – Çeper İlişkisi Çözümlemesine ilişkin Kullanılabilecek Kaynaklar

Mimaride Merkez Çeper ilişkisini irdeleme konusu aslında mimaride belli standartlaşmaya, öngörüye gidilmesinden başlamaktadır. Bu standartlaşmayı yazma konusunda öncü, kuşkusuz, Vitrivius'tur. İlk Roma İmparatoru Augustus'a ithaf edilen "*De Architectura*" Mimarlık Üzerine On Kitabında, M.Ö.25 yıllarında anlatılmaktadır [23]. Özellikle Rönesans döneminde antik merakı yeniden canlanarak, teknik bilgiler içeren çalışmalar yayınlanmaya başlamıştır. Bu dönem yazılarından önde gelenler kuşkusuz E. Viollet – Le- Duc'un *Dictionnaire Raisonne de L'architecture Française du XIe au XVIe Siècle* [24]. Diğer yandan değişik yerlerde misyonerlik görevleri ile bulunan gezginlerin notları hatta çizimleri dönemin teknik bilgi konusunda fikir vererek yapım süreci ile ilgili önemli bilgiler içermektedirler.

Birincil kaynak olarak Osmanlı idari gelişimin tarihini şu temeller üzerine incelenebilir: a) Mevcut en eski ve 15. Yüzyılın akışı boyunca derlenmiş bürokratik tahrir defterleri

(kadastro kayıt ve ölçümler), vakfiyeler, salnameler; b) Osmanlı yönetiminin başladığı yüzyıla ait mimari ve arkeoloji kalıntıların incelenmesi.

Özellikle Balkanlar bölgesi ile ilgili, Osmanlı öncesi ve Osmanlı ilk devri olmak üzere, değişik kliselere ait olan piskoposlar, keşişler bulundukları topraklar ile ilgili değişik raporlar ve yazışmalar mevcuttur.

Bir diğer birincil kaynak olarak kitabeler gösterilebilir. Mezar kitabeler sosyo-kültürel kent yaşamı boyutunda dini liderleri ya da kişilikleri, dinsel yapılanmalar ve etkileşimleri hakkında, mekânsal boyutta ise kutsal yerleri ve dağılımı, dini yapının kentsel yerleşim süreci üzerindeki etkisi hakkında bilgiler vermektedir.

Birincil kaynaklardan en önemlileri arasında Evliya Çelebi Seyahatnameleri de yer almaktadır. Ayrıca bu bölgelerde farklı tarihlerde farklı ülkelerden gelen gezginlerin notları çok önem kazanmaktadır. G. Rondelet, Fischer von Erlach, Kont Andreossy gibi öncülerin çalışmaları önem kazanmaktadır. Öyleki Osmanlı Yapı Teknolojisine ilişkin gözlemler ve çizimler konusunda Macar soylusu olan Kont Androssy'nin *Constantinople et le Bosphore de Thrace* [25] adlı kitabında Kemer Burgaz ve I Mahmud Kemeri Bahçekoy'ait teknik çizimler ve kullanılan teknik ve teknoloji hakkında bilgi verilmektedir.

Osmanlı mimarlığında merkez – çeper ilişkisi konusunda yapım ile alakalı bilgiler Ö. Lütfü Barkın, G. Necipoğlu, D. Kuban, G. Tanyeli, gibi araştırmacıların çalışmaları önem kazanmaktadır.

Uğur Tanyeli tarafından yapılan" Anadolu- Türk kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (11.-15. yy)" adlı doktora çalışmasında kentsel mekân organizasyonlarının gelişimi ya da evriminde temel dayanak noktası, Türk öncesi Anadolu Bizans kent kültürleri mirasın üzerinde, Anadolu öncesindeki Türkler 'in göçebe-kentli ikili yaşam biçiminin etkili olduğu savunulmaktadır. Ayrıca çalışmada Anadolu'daki Türk kentleşme öncesi Bizans'tan nasıl bir kent devraldığına dair bilgiler sunulmaktadır. Bu bağlamda varılan yargı, aslında Türklerin iki tür kent devraldığı belirtilmektedir: 1. Çok parçalı kent modeli ve 2. Kale-kent modeli.

Çalışmada Türk çağında Anadolu'da yerleşme sistemlerin ve kentlerin evrimi konusunda detaylı bilgiler sunulmaktadır.

Ayrıca çalışma kapsamında konu itibariyle başlıca başvuru kaynakları olarak Ekrem H. Ayverdi, Halil İnalcık, Machiel Kiel, Uğur Tanyeli, Oktay Aslanapa, Metin Özen, Doğan Hasol, Turgut Cansever, Mustafa Cezar, Burcu Özgüven, Maurice M. Cerasi, Heath W. Lowry gibi araştırmacıların eserleri gösterilebilir.

BÖLÜM 2. OSMANLI ÖNCESİ, MİMARİDE MERKEZ-ÇEPER İLİŞKİSİ

Erken dönemde Merkez- Çeper İlişkisinin mekânsal etkileşimi "kent ve konutun" ortaya çıkışı ile doğru olarak bağlantılıdır.

Neolitik Çağ'da (M.Ö.8000-5500) tarım devriminin gerçekleşmesinin ardından yerleşik hayata geçen insanoğlu, bir arada yaşamanın avantajlarını kavramış; kalıcı yerleşimler kurmanın, birçok açıdan daha güvenli ve düzenli bir yaşam olanağı sunduğunu fark etmiştir. Kentlere temel oluşturan bu döneme ait ilk köy yerleşmelerinin dahi, koruma sağlamak amacıyla, duvarlar ya da hendeklerle çevrelenmeleri, eski çağlardan itibaren konutun barınma, korunma ve güvenlik kavramları ile birlikte anıldığını göstermektedir4. M.Ö. 3000'in Nil vadisinde ve Mezopotamya'da görülen ilk kent örgütlenmeleri ise tarım toplumlarının, öncüllerinkinden daha karmaşık ve hiyerarşik nitelikte toplumsal örgütlenme biçimlerine doğru hızla ilerlemesi ve arkeolog G.Childe'in tabiriyle „kentsel devrim"i başlatmaları sonucunda ortaya çıkmıştır [26]. Mumford en önemli yapıtlarından biri olan "Tarih Boyunca Kent" adlı kitabında kenti bir "kap" olarak nitelendirmekte ve kentlerin ilk ortaya çıktığı süreci bir içe patlamaya benzetmektedir [27].

Erken dönemde kent çeperinde ve dışındaki konut yerleşimlerine ilişkin çeşitli kanıtlar mevcuttur. Rich ve Wallace-Hadrill (2000, s.x), Latin kenti Alba Fucens yakınlarında bulunan Avezzano kabartmasında, duvarlar içinde tecrit edilmiş sıkışık nizamlı kent evlerinin yanı sıra açık kırsal alanda serpiştirilmiş villaların, kent ile kırsal alanın ilişkisini doğru bir biçimde ortaya koyduğundan bahseder.

İnsanlık tarihi boyunca merkez çeper ilişkisi, siyasal, sosyal, ekonomik veya kültürel alanlarında değişik örgütlenme modelleri üreterek gelişimin vazgeçilmez parçası olmuştur. Örneğin eski Yunanlıların siyasal örgütlenmeleri, bugünün modern dünyasından farklı olarak ulus-devlet değil *polis* (Şehir-site devlet) düzenine dayanmaktaydı. Her polis siyasal açıdan bağımsızdı ve kendi kendine yönetirdi. Her *polis* kendi temel ihtiyaçlarını karşılamaya yetecek bir toprak parçasına sahipti. Bu topraklar *polisin* merkezi ile çevre köyleri kapsayan

bir alandan oluşmaktaydı. Halk *polis* merkezini çevreleyen bu tarım arazilerine gün boyu çalışır, akşamleyin de güvenlik gerekçesiyle polise geri dönerdi [28].

Owens (2000), "Yunan ve Roma Dünyasında Kent" adlı kitabında, yerleşimlerin kent surlarıyla son bulmadığından; kent çevresindeki çiftliklerin Greko-Romen kentinin ortak bir özelliği olduğundan bahseder. Bu dış mahallelerdeki kır evleri erken dönemde; kent asilzadelerinin zenginliklerini ve güçlerini sergiledikleri bir araç olmakla birlikte, daha çok tarımsal ve hayvansal üretim etkinliklerini içeren ve çiftlik evi (villa rustica) olarak da adlandırılan kırsal karargâhlardır.

Özelikle M. S 3.yüzyılda aşırı büyüyen Roma'da, kalabalık, trafik sıkışıklığı, altyapı sorunları, kötü belediyecilik, yoksulluk artışı ve konut sorunu, kirlilik, suç oranında artış, veba ve sağlıksız yaşam koşulları gibi sorunlar sonucunda, kent dışında yaşamanın cazibesi kent sakinlerini etkilemeye başlamış; kırsal alanda yeni villalar inşa edilmiştir [27]. Bu konutlarda zenginliğin teşhirine çok önem verilmiş, mozaik döşemeler popüler hale gelmiş, daha karmaşık yapı biçimleri benimsenmiş, daha önceleri kamusal yapılarda toplanmış olan pek çok faaliyet (hamamlar, tapınma yerleri gibi) özel konutun içine girmiştir.

Roth (2000, ss.315-316) Romalı yazarların, doğal peyzaja yönelik daha önceleri bilinmeyen bir duyarlılık ve ilgi geliştirmelerini, kırsal villaları sevgiyle betimlemelerini kentin artık çok kalabalık ve sorunlarla yüklü bir kompleks haline gelmesine bağlamıştır. Tümer (2008) de, İmparator Nero'nun kendisine yaptırdığı özel villası Domus Aurea'dan (Altın Ev) sonra (M.S.68), zengin kesimin, Roma'nın tek bir ev haline geldiğinden, yani neredeyse bütünüyle "Altın Ev"e dönüştüğünden; bu nedenle de kendilerine yer kalmadığından yakındıklarını ve kenti terk etmeyi düşündüklerini söylemektedir [29].

Orta çağ'a (M.S.5.yüzyıl-15.yüzyıl) doğru gelindikçe tek tanrılı dinlerin yayılması, savaşlar, imparatorlukların çöküşü ve zayıflamasıyla, özellikle Batıdaki kentlerde değer kaybı yaşanmış; manastırlar ya da kırsal alanlardaki korunaklı bölgelere çekilmelerle kent hayatı yavaş yavaş çözülmeye başlamıştır. Roma kentleri çökmüş, yerleşmeler sur dışına dağılmaya başlamış, Avrupa'nın büyük bir bölümü ilkel bir tarım ekonomisine geri dönmüştür. Artık güvensiz olan kenttir, kırsal alanlarda yaşam çok daha cazip

görünmektedir. Ancak kısa bir süre sonra yeniden keşfedilen sur, artık yalıtılmışlığı, kapalılığı, güvenliği simgelemekte; emniyet ve birlik duygusunu güçlendirmektedir. Tüm saldırılara ve tehlikelere açık olan sur dışındansa, sur içindeki kentte yaşamak daha güvenli ve daha caziptir [27].

İncelenen konu itibariyle Osmanlı kuruluş ve gelişim coğrafyasında Bizans yerleşimlerin dönüşüm ortamı olarak yerel verilerin etkilerinin görülebilmesi için Bizans mimarisinin merkez- çeper ilişkisinde içerisinde yapı türleri, plan strüktür, cephe düzeni bağlamı içinde incelenmesi gerekmektedir.

BÖLÜM 3. OSMANLI MİMARİSİNDE MERKEZ – ÇEPER İLİŞKİSİ

Osmanlı Devleti, hakimiyeti altına aldığı yerleri özelliklerine göre, çeşitli idare tarzları uygulayarak yönetmiştir. Devletin idari teşkilatı; merkez ve taşra teşkilatı olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. Osmanlı Devleti'nde taşra teşkilatı; yukarıdan aşağıya doğru eyalet, sancak (liva), kaza, nahiye ve karye (köy) den oluşmaktaydı. Kendisine bağlı köylerle birlikte nahiyelerin birleşmesiyle kazalar, kazaların birleşmesinden sancaklar, sancakların birleşmesinden de eyaletler ortaya çıkmıştı. Ancak, Osmanlı Devleti'nin ilk zamanlarında eyalet, vilayet, liva, kaza ve nahiye tabirlerinin birbirinin yerine kullanıldıkları görülmektedir. Osmanlı idari teşkilatında, sancakların birleşmesiyle teşekkül eden eyaletler ise, beylerbeyiler tarafından idare edilirdi. Osmanlılar 'da beylerbeyi, taşra birliklerinin, özellikle de tımarlı sipahilerin bulunduğu eyalet denilen bölgenin başında bulunan askerî valiydi. Beylerbeyi, eyalette padişahın mutlak vekili olup otoritesini temsil eden en yüksek idareciydi

Osmanlı Mimarisinin İlk Çağı'nı, 14.yüzyıl olarak kabul ettiğimizde, yüzyılın ilk yarısını sentez ortamının alıcısı, ikinci yarısını özümleyici ve yaratıcı dönmeleri olarak iki ayrı aşamada ele alabiliriz. Yüzyılın ilk yarısında yerle malzeme ve yapım teknikleri ve yapı ustalarının şantiyelerde bir araya gelmeleri sonucu cephe biçim düzenleri, bezeme öğeleri, kubbeyle örtülü birim kare alanın, yapı modülü oluşturması gibi konularda doğrudan aktarma, yorumlayarak kullanma gibi sentez aşamaları geçilirken, plan tipolojisi konusunda keskin bir kararlılık ve tutarlılık vardır [30].

Toplum yapısı analizleri Osmanlı Devleti'nin kuruluşu dönemindeki toplumun göçebe öğelerden ve çadır aşiretinden olmadığını göstermektedir. Devlet örgütlenişi ve yönetim konularında Türk toplumunun Bizans'tan önce karşılaştığı Anadolu Selçukluları ve İlhanlar vardır ve zaten bunlar Türk ve Moğol Devletleridir. Osmanlıların İznik, Yenişehir, Bursa, İzmit gibi ilk kentlerinde, özel kişiler savaş ganimeti olan arazilerin bir kısmını hayır kurumlarına vakıf olarak bağışlamış olduklarından, kayıtlardan bugün ilk sahiplerini saptayabiliyoruz. Bunların arasında göçebe olanlara rastlanılmamaktadır. Taşıdıkları sıfat ve lakapları devlet yönetici kadrosundan veya zanaat erbabından olduklarını, ya da başka

kentlerden göç etiklerini anlatmaktadır. Bursa ve İznik dolaylarında bile büyük ölçüde aşiret akınını gösterecek kayıtlar yoktur, eğer sanıldığı gibi Kayı boyu ve öteki aşiretler Osmanlı toplumuna egemen ögeler olsalardı Osmanlı kanunnamelerinde adlarına kesinlikle rastlanılması gerekecekti [31].

Toplumun toprağa yerleşme ve dini inançlarını yayma, şehirleşme yöntemleri ve örgütlenişi dinsel-sivil yönetim merkezi işlevindeki yapı türlerini ortaya çıkarmıştır. Planimetrik soyutlamada "Ters T" planlı yapılar olarak sınıflandırılan yapı grubu Fütüvvet[2] örgütünün birimlerine, tarikatlara, ahilere, yönetim-kolonizasyon-misyon merkezleri daha sonradan oluşacak yerleşmeler de çekirdek oluşturmuşlardır. [30] Anadolu Selçuklu döneminden beri vergi, hukuk, ticaret konularında deneyimli olan Fütüvvet örgütleri Bizans topraklarındaki halkın yeni yönetim altında örgütlenişi, özümlenişini ve yönetilmelerini sağlamıştır. Fütüvvet örgütü toprağa yerleşme ve dini inançları yayma sürecinde zaviyeleri çekirdek üniteler yaparak daha sonra gelişecek olan yerleşmeleri başlatmakta insanlarla bağlantı ve iletişim kurmaktadır [32].

3.1. Merkez – Çeper İlişkisi içerisinde Mimari gelişim

Osmanlının genişlemesi ile birlikte, bu toprakların yönetiminde ele alması, Osmanlı merkezi yönetim anlayışı içerisinde yeni bir mekanizmanın kurulması ve gerekli olan mekânsal örgütlemenin içinde yeni iskân politikaları doğurmuştur. Osmanlının kuruluşundan itibaren merkezin yer değiştirmesi, aslında gelişim süresince merkezi otorite de değişim göstererek geliştiğini ortaya koymaktadır. Tabi burada kastedilen merkezi otorite her şeyin hâkimi olan Padişahtır. Fakat burada gösterilmek istenen konu, Merkezi gücün sahaya teknik bilgi olarak nasıl bir etkileşim içerisinde meydana geldiğini çözümlemektir.

[2] Fütüvvet ve Ahilik kurumları, İslam kültür ve uygarlığı içerisinde toplumsal, ekonomik, dini ve ahlaki birçok yönden önemli roller üstlenmiştir. Bu kurumlarla ilgili araştırma yapan araştırmacılar, konuya farklı açılardan olsa da bir biçimde değinirler. Kimi, siyasal olaylardan söz ederken dolaylı da olsa bu konulara değinmekte, kimileri de bu kurumların örgüt yapısı, kurumsal işleyiş ve örgütün mesleki, dini ve ahlaki yapılarından söz etmektedir. Ahiliğin temelini oluşturan Fütüvvet 'in tarihi oluşum ve gelişimi bakımından ana kaynaklar "Fütüvvetname"lerdir (Gölpınarlı, 1952: 3 – 354; Ateş, 1981; Uludağ, 1991; Ahmet, 1974;

Merkez Çeper ilişkisi içerisinde gelişen mimari dokuyu anlamanın en önemli unsurlardan biri olarak "zaman" faktörü karşımıza çıkmaktadır. 14 yy. 'deki Osmanlısında yapılan faaliyetler anlamak adına o dönemin sosyo kültürel, teknolojik gelişimi referans alarak değerlendirmek gerekmektedir. Örneğin ölçüt değerlendirmesinde kriter olarak dönemin fiziko sosyal çerçevede ele alınması gerekmektedir. Sözgelimi bir kubbenin taşınması için ağırlık hesabının yapılması ve buna göre kemerlerin veya sütunların kalınlıkların belirlenmesi 17yy. a kadar yapılması olanaksızdı. [34] Bu durum belirli alanları adlandırırken de geçerlidir, örneğin Çiftlik Farsça cuft> çiftile Türkçe –lik ekinden meydana gelmiş olup bir çift öküzle sürülebilecek büyük toprak parçalarını ifade eder [34]. Bu durumda dönemin **ölçü sistemine** ve yararlanılan araçlar yani **yapım teknolojisine** bakılması gerekmektedir. Bu bağlamda bir diğer önemli ve meraklı konuda teknik bilginin nasıl aktarıldığı konusudur. Çizimin matematiksel tabanda olmayışı, perspektifin daha bilinmemesi gibi koşullarda binaların farklı yerlerde ve birbirlerine yaklaşık zamanlarda benzer inşa edilmeleri bilgi aktarımının nasıl gerçekleştiği konusu Merkezi Çeper İlişkisinde tanımlanmasında önemli rol oynamaktadır.

3.1.1. Yapım Teknolojisi ve Ölçüm

Antik çağlardan itibaren inşa etme teknolojisi insan eseri olarak ister insan için, ulvi veya doğa için yapılmış olsun, yapılarda anlatım sal şekli insan uzuvlarından yola çıkmaktadır. Bunun en eski örneği kuşkusuz Vitrivius'un ilk Roma İmparatoru Augustus'a ithaf edilen "*De Architectura*" Mimarlık Üzerine On Kitabında, M.Ö.25 yıllarında anlatılmasıdır. [23] Vitrivus ölçü birimini insan uzuvlarına bağlamasında, aslında hem teknik olarak mesafeyi anlatmakta hem de insan uzuvlarındaki oranı binalar üzerinde de kurgulanma kuralını savunmaktadır. "*Doğa, insan vücudunun organlarını çerçevenin tümüne oranlanacak şekilde yarattığından, eskilerin, mükemmel binalarda değişik öğelerin düzenin tümüyle kesin bir bakışım içinde bulunması kuralının sağlam bir nedene dayandığı görülür ... bütün yapıtlarda kuşkusuz gerekli olan parmak, avuç, ayak ve kübit gibi ölçü birimlerinin temel düşüncesini vücudun uzuvlarından uyarladılar*" [23]. Eserde ayrıca bir kentin nasıl bir araziye yerleşmesi gerektiğini, Rüzgarların sokaklardaki önemini, malzemelerin özelliklerini ve kullanım yerleri, suyun önemi, hamamların yapılışı, gibi

bilgiler vererek bir anlamda mimari yapım standartlarını ve ilkelerini koymaktadır. Vitruvius'un eseri kapsadığı bilgiler doğrultusunda On dördüncü yüzyılda, Rönesans hümanizminin ektisi altında önemi tekrar artarak kopyası yapılmıştır. [23] Öyleki, İtalyan Rönesans öncülerinden Leon Battista Alberti 1450 yılında kaleme aldığı *De Re Adeficatoria* (Bina Sanatı Üzerine) eserinde Vitrivusun kitabının tekrar yorumlayarak ele alınması bina tasarım ilkelerini ortaya koymaktadır [35].

3.1.1.1. İnşaat Teknolojisi

Eski teknoloji hakkında, bilim öncelerinin çalışmalarından faydalanılarak hazırlanmış pratik araçlar ile sağlanmış olduğunu klasik döneme ait yazarlardan ve az sayıda olan arkeolojik kalıntılardan öğrenilmektedir. [36] Baz alınan çalışmalar Milet'li Thales, Pisagor, Öklid, Apollonius, Arşimed, Ptolemy, gibi öncülerin gözlemlerine dayanmaktadır. Bu eserlerin kullanım zaman aralığı Roma döneminden Avrupa Rönesansına kadar geniş bir zaman aralığını kapsayarak özellikle yerleşim alanında belirleyici olmuşlardır. Hatta mimar olmak isteyenlerden öncelikli olarak Öklid Geometrisini bilmeleri beklenirdi. Geniş ölçekli haritaların olmadığı dönemlerde, nerdeyse kusursuz düzlükte yolların, Su kemerlerinin ve gridal yerleşim sistemlerinin uygulanması, teknolojik tarihi açısından çok irdelenmemiştir. Örneğin Roma ve Teracina arasında yapılmış olan *Via Appia* yolu yaklaşık olarak 90 km uzunluğunda ve nerdeyse kusursuz bir düzlüğe sahip. Aynı şekilde *Via Aurelia* Forum Aurelia (Monatalto di Castro) ve Centrum Cellae (Civitavecchia) şehirleri 50 km düz bir yol ile bağlamaktadır [36].

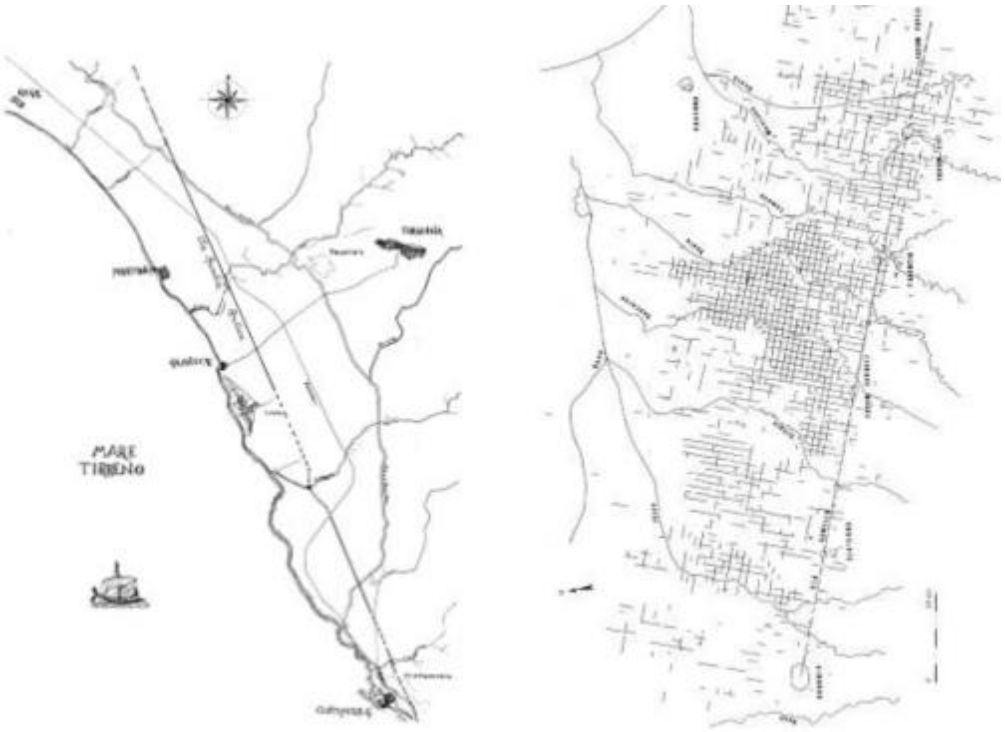

Şekil 2. 1 Solda Via Aurelia (Montalto Di Castro ve Civitavecchio arası 50 km), Sağda Via Ameilia (Batı Bolonya- İtalya) yol uzunluğu 80 km. (Choquer ,1981)

En eski bilinen araçlar olarak Groma, Odometre, Düzeltme masası, İnclinometer yardımı ile yolların, su kemerlerinin hatta yer altı maden ocaklarının eğimini hesaplamakta kullanım görmüşlerdir [36].

Şekil 2. 2 Abetutius Faustus Mezar taşı, İvrea (Civico Müzesi İtalya)

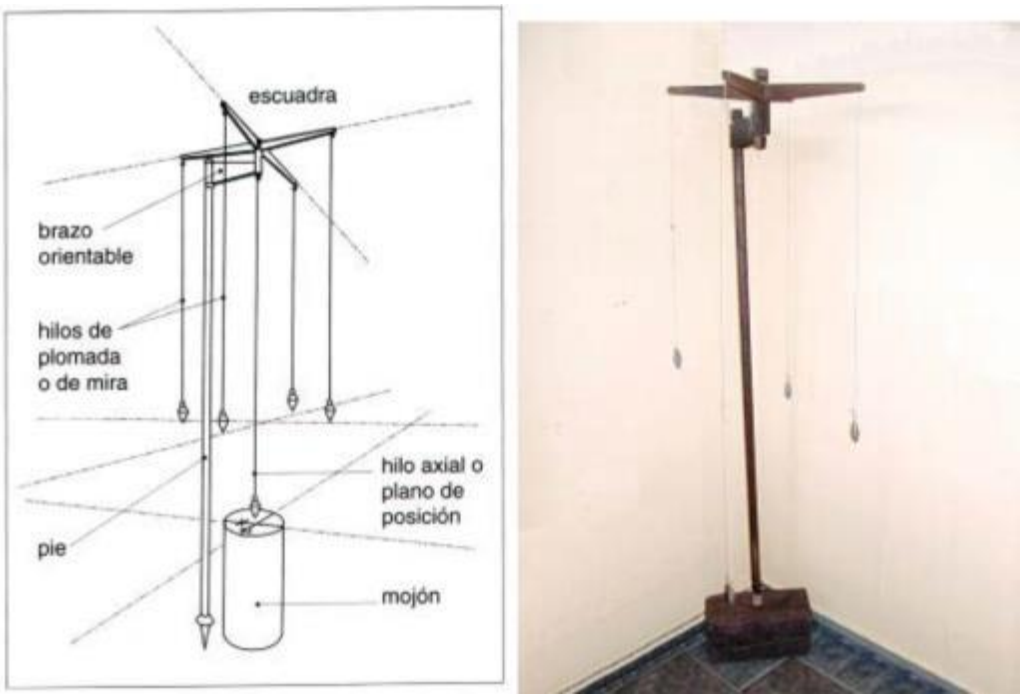

Şekil 2. 3 Groma Aletinin şekli ve rekonstrüksionu (Gallo,2004)

Osmanlı zamanında yapım teknolojisi olarak kullanılan araçlar hakkında çok şey bilinmemektedir, genel olarak en sık kullanılan alet *Rub'u* tahtası ve *Usturlab* olmuştur. Rub'u tahtası, yüksekliği ve yönü tain etmekte en çok kullanım görmüştür. Usturlab ise daha karmaşık her iki yüzünde işlem yapılabilmekte hatta hesap makinesi olarak kullanılabilmekte dir, fakat pratikte elimizde hesap makinesi kullanıldığına dair bir belge yok [33]. Bir diğer önemli kanıt 16. Yüzyılın ikinci yarısında, III. Murat döneminde İstanbul'da Tophane sırtlarında Galata Rasathanesi. 16. yüzyılda Takîyüddîn tarafından İstanbul'da kurulan gözlemevini anlatan minyatür olmuştur [37].

Şekil 2. 4 Rubu Tahtası (U. Tanyeli koleksiyonu)

Şekil 2. 5 Takiyüddin rasathanesi – III Murat'ta sunulan "Şehinşahname'den minyatür

Erken Dönem Osmanlı'da inşa etmeye dair bilginin olmaması, dönemin yapı organizasyonu, yer seçimi, projelendirme, aplikasyon gibi konuların nasıl gerçekleştiğine dair net bilgiye ulaşılmasını güçleştirir.

Şekil 2. 6 Chaster Winter'da bulunan Minatür parçası (Süleymanname, Necipoğlu, Age of Sinan, 15)

Osmanlı Yapı teknolojisine ait, bir diğer kanıt minyatürlerde verilmektedir. Şekil 11'de görüleceği üzere minyatürde bir inşa faaliyeti tasvir edilmekte, sol alt köşedeki figür Mimar Sinan olduğu düşünülmekte ve elindeki asa ile bir anlamda yapım sürecini yönetmekte olduğunu göstermektedir. Mimarın elindeki asa, aynı zamanda açılarak bir büyük pergel haline geldiğini bilinmekte ve bununla yerinde gereken ölçü miktarını gösterilmektedir diye düşünülür [33].

Ayrıca, Osmanlı Yapı Teknolojisine ilişkin gözlemler ve çizimler Macar soylusu olan Kont Androssy'nin *Constantinople et le Bosphore de Thrace* [25] adlı kitabında Kemer Burgaz ve I Mahmud Kemeri Bahçekoy'ait teknik çizimler ve kullanılan teknik ve teknoloji hakkında bilgi verilmektedir.

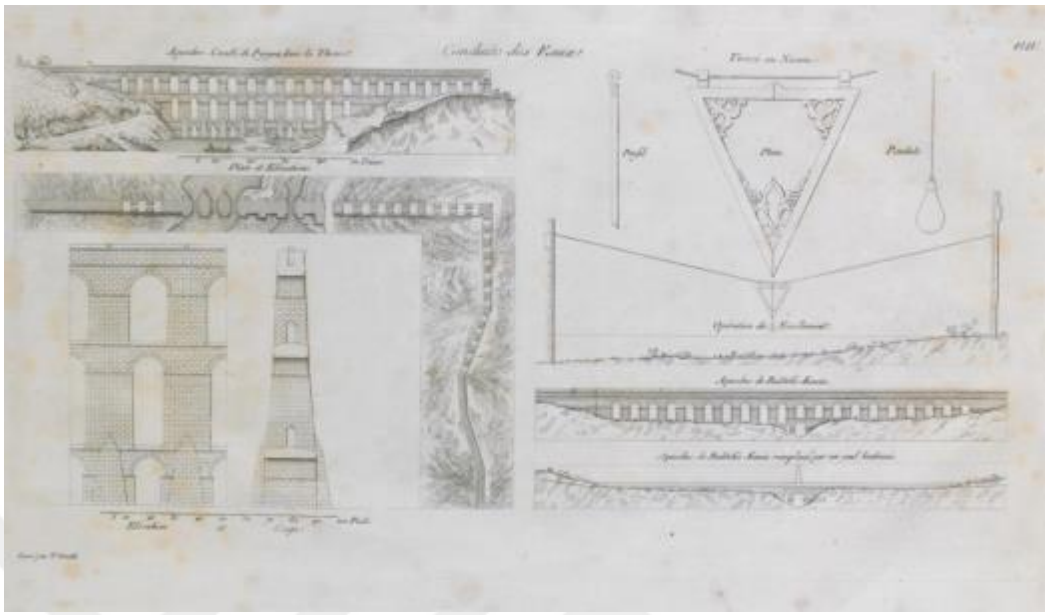

Şekil 2. 7 Kemer Burgaz ve I Mahmud Kemeri Bahçeköy (Andressy, 1828)

Androssy'nin çiziminde gösterilen nesne, havai terazi diye adlandırılmakta ve her iki yanına birer çekül vasıtasıyla, üçgen metalin üstünden ip çekilerek üçgendeki çekülün uç noktasına gelmesi ile her iki nokta arasındandık farkı elde edilmiş oluyor. Üçgen terazi yapım tekniği anlamında çok kullanım görmüştür, öyleki birçok binaların duvarlarında ve mezar taşlarında işlenerek gösterilmiştir.

Şekil 2. 8 1) Yorgi Kalfanın Mezar taşı, 1811, Tinos adası, Yunanistan; 2) Yunanistan'da Midilli adasında bulunan bir binanın köşe taşı; 3) Midilli adası Yunanistan'da Vassilos Hadji emmanuel mimara ait 1870 yılındaki mezar taşı (Ottoman Plumb Bobs, 2009)

Mimarlıkta teknik bilginin yazılı hale getirme çabası en çok 19 y.y.'dan itibaren Viollet-le-Duc'ün" *Dictionnaire Raisonne de L'architecture Française du XIe au XVIe Siècle*"adlı dev çalışması Romanesk ve Gotik yapıların teknik bünyesini değerlendiren ilk ve kapsamı açısından çok uzun süre aşılmayacak bir kitaptır [24], ayrıca G. Rondelet, Fischer von Erlach, Kont Andreossy gibi öncülerin çalışmaları önem kazanmaktadır.

Osmanlı mimarlığının kendi teknik bilgisini yazılı hale getirme çabasının ilk kapsamlı örneği daha 18. yüzyıl ortalarında gerçekleşir. Ahmet Efendi'nin Nuruosmaniye Camii'nin yapım sürecini doğrudan gözlemlerine dayanarak anlattığı metnidir. [38] Bu metin 1918 tarihinde Tarih-i Osman'ı Encümeni Mecmuasının eki olarak basılabilir. Metnin mimarlık teknolojisi tarihi bağlamına yerleştirilip değerlendirilmesi ise yine çok uzun süre geçtikten sonra, 1981'de Doğan Kuban'ın bir makalesiyle mümkün olur [39].

3.1.1.2. Mesafe Ölçümü

Osmanlı dönemi mimari şekillenmenin teknik olarak yapıların büyüklüğü farklı yerlerde inşa edilmeleri ölçüm tekniklerinin Merkez ve Çeper arasındaki ilişki bazında önem kazanmaktadır.

Ölçü sistemi, metrik sisteme geçilene kadar, farklı yerlerde coğrafi özelliklere bağlı olarak, zamana ve sosyal çevreye yani kültürlere göre değişim göstermiştir. Öyleki aynı isimli ölçü birimi bile farklı yerlerde veya farklı zamanlarda farklılık göstermektedir. Ölçme ve ölçü verme durumu bugün anlaşılacağı gibi net bir ölçü den bahsetmek mümkün değildir. Kısa mesafeler için ölçüler genelde insan uzuvlarından yola çıkarak direkt olarak verilmekte iken, uzun mesafelerde yine insan uzuvlarından baz alınır fakat buna zaman faktörü de eklenmiştir, hatta zamanın kendisi bile saat olarak mesafe ölçümünde kullanım görmüştür. Örneğin Vitrivus bir binayı tarif ederken ölçülerin insan uzuvlarından anlatmakla kalmayıp orantısal bağlantılarında insan uzuvlarındaki bağlantı katları olarak olması gerektiğini savunmaktadır. [23] Uzun mesafeler için Romalılar mili kullanılmışlardır. Mil kelimesinin kökeni Latinceden gelmektedir "mille", bin anlamında, Roma ordusunun 1000 çift adımda yürüdüğü mesafeyi tanımlamak için kullanılmıştır. [40] Mil Osmanlı Devleti'nde en erken tarihli olmakla birlikte en çok Kanuni Sultan Süleyman devri seferlerinde menziller arası

mesafeleri tanımlamak için kullanıldığı görülmektedir. İlaveten Kanunî devri kanunnamelerinde kasaba ve köylerin meralarının sınırlarını işaret ederken, mesafeleri bildirmek için mil kullanılmıştı [41]. Mesafe ölçümünde aynı yer farklı ölçü birimiyle verilebilmekteydi. Örneğin Romalılar devrinde 670 mil olarak hesaplanan Belgrad-İstanbul yolunun uzunluğu Osmanlılar Devri'nde 174 saat kaydedilmekle birlikte, hızlı giden yolcuların 172 saatte, yüklü beygirlerle yolculuk yapanların ise 185 saatte kat ettikleri anlaşılmaktadır. Bu durumda yolculuk süresi zaman ve hız farkıyla 20-31 gün sürebilmekteydi [42].

Osmanlı Döneminde Ölçme ve Ölçü verme bilgisine en iyi şekilde binaların tahrir defterlerinden öğrenilmektedir. Osmanlı Dönemi tahrir defterlerinde örneğin bir bina ile ilgili yapılan masrafları hesaplarken aslında ölçü vermenin ölçünün nasıl verildiğine dair çok önemsenmemektedir. Öyleki bir bina inşaatında kullanılan çivi türlerine kadar ayrıntılı olarak belirtilip adet olarak gösterilir (şekil 2.9), asla ağırlık veya ebat olarak verilmemektedir, veya kullanılan taşın sadece uzunluğunun ne kadar olduğunu verilmesi en boy ve genişlik olarak verilmemesi aslında dönemin ölçü hesaplamasında fiziko matematik tabanına dayanılmakta olduğunu, asıl olan sosyo fizik tabanına dayanılmakta olduğunun en iyi göstergesi olsa gerek. [33]Osmanlı, 1869 yılında Sultan Abdülaziz döneminde metre sistemin geçmektedir [43].

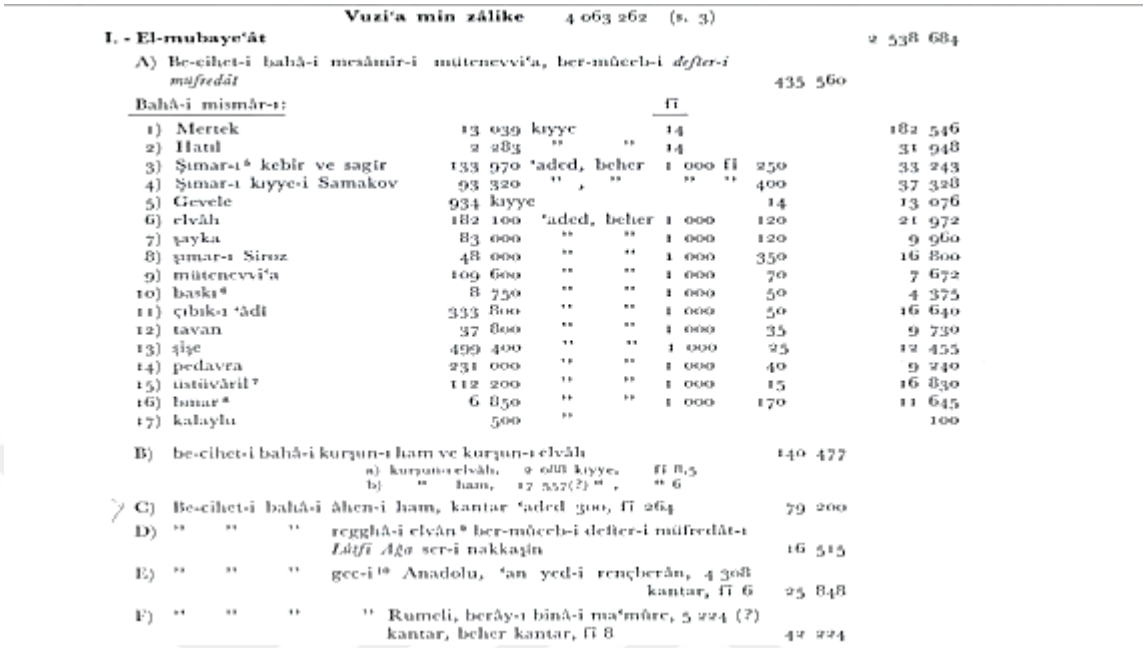

Vuzi'a min zâlike 4 063 262 (s. 3)

I. - El-mubaye'ât 2 538 684

A) Be-cihet-i bahâ-i mesâmîr-i mütenevvi'a, ber-mûceb-i *defter-i müfredât* 435 560

Bahâ-i mismâr-ı:			fî		
1) Mertek	13 039	kıyye	14		182 546
2) Hatıl	2 283	" "	14		31 948
3) Şımar-ı[6] kebîr ve sagîr	133 970	'aded, beher	1 000 fî	250	33 243
4) Şımar-ı kıyye-i Samakov	93 320	" "	" "	400	37 328
5) Gevele	934	kıyye		14	13 076
6) elvâh	182 100	'aded, beher	1 000	120	21 972
7) şayka	83 000	" "	1 000	120	9 960
8) şımar-ı Sirsz	48 000	" "	1 000	350	16 800
9) mütenevvi'a	109 600	" "	1 000	70	7 672
10) baskı[6]	8 750	" "	1 000	50	4 375
11) çıbık-ı 'âdî	333 800	" "	1 000	50	16 640
12) tavan	37 800	" "	1 000	35	9 739
13) şîşe	499 400	" "	1 000	25	12 455
14) pedavra	231 000	" "	1 000	40	9 240
15) üstüvâril[7]	112 200	" "	1 000	15	16 830
16) bımar[8]	6 850	" "	1 000	170	11 645
17) kalaylu	500	"			100

B) be-cihet-i bahâ-i kurşun-ı ham ve kurşun-ı elvâh 140 477

a) kurşun-ı elvâh, 9 odâ kıyye, fî 8,5
b) " ham, 17 557(?) " , " 6

C) Be-cihet-i bahâ-i âhen-i ham, kantar 'aded 300, fî 264 79 200

D) " " " reggâh-i elvân[9] ber-mûceb-i defter-i müfredât-ı *Lütfî Âga* ser-i nakkaşîn 16 515

E) " " " gec-i[10] Anadolu, 'an yed-i rençberân, 4 308 kantar, fî 6 25 848

F) " " " " Rumeli, berây-ı binâ-i ma'mûre, 5 224 (?) kantar, beher kantar, fî 8 42 224

Şekil 2. 9 Süleymaniye Cami İnşaatına ait keşif (Barkan, 1975)

Osmanlı devletinde kullanılan ölçü ve tartı birimlerinin çeşitliğinden dolayı Osmanlı metrolojisinde merkezi bir sistemin olmadığı görülmektedir. Devlet, bir taraftan hakimiyet altına aldığı bölgelerdeki ölçüleri olduğu gibi kullanımına izin verirken, diğer taraftan da hem Türk-İslam geleneğinin getirdiği birimleri hem de ticari bir havzanın ortasında olmasından kaynaklanan ticari ilişkilerden dolayı Avrupa devletlerinde kullanılan bir ısım ölçüler kullanılmıştır. Örneğin Çiftlik. Karşılığı olarak Balkanlarda baştina sözü de kullanılmaktadır. Trabzon'da da baştina sözüne rastlanılmaktadır [44]. Durum böyle olunca haliyle Osmanlı metrolojisinde bir çeşitlilik kendini göstermiştir. Öte taraftan, sancaktan sancağa vefatta köyden köye, ismi aynı olsa da ifade ettiği ağırlık, hacim, uzunluk ve alan ölçülerinin farklılığı Osmanlı devletinde ölçü ve tartıların değerlendirilmesinde bir sorun olarak ortaya çıkmıştır [41]. Osmanlı Devleti'nde mesafe algısına dair tespit yapan Alman seyyah Dernschwam, halk veya resmî nitelikli kişiler olsun, Osmanlıların köyler ya da şehirlerarası mesafeyi uzunluk olarak bilmedikleri, ancak sorulduğunda atla veya yaya olarak yolun kaç günlük olduğunu rahatlıkla tahmin edebildiklerini belirtmektedir [45].

Osmanlı metrik sisteme geçene kadar uzunluk ölçüsü olarak en çok kullanılan ölçü birimi *arşın* olup, iki türlü kullanım görmüştür: *mimari arşın* ve *çarşı arşını*. Dirsekle orta

parmak arasındaki uzunluğu gösteren arşın farklı yerlerde ve farklı zamanlarda değişik değerleri veren kaynaklar vardır. Yapı işlerinde kullanılan mimari arşını, bina arşını veya ziara'i mimari de bilinmekteydi. [46] Zamanla çeşitlerinin çoğalması dolayısıyla ihtilafların artması üzerine III. Selim tarafından standart ölçü olmak üzere abanoz ağacından bir mimar arşını yaptırılmış ve Mühendishane-i Berr-i Hümâyûn'a konmuştur. Bu arşının bir yüzü yaygın sisteme uygun olarak her biri 12 hattan ibaret olan 24 parmağa [46] 26 Eylül 1869 tarihli Kanuname'ye göre, 1871 yılından itibaren resmi dairelerde ve1874'den itibaren bütün ülkede uzunluk ölçü birimi olarak zira-i aşari yani metre kullanılacaktır. Kanunameye ek olarak yayınlanan 25 adet cetvel, Osmanlı uzunluk, alan, hacim ve ağırlık birimlerinin metrik eşdeğerlerini bir arada veren ilk resmi cetveldir. Cetvellerde, metre sisteminin ondalık yapısına uygun olarak eşitlikler 1 zira = 0,758 metre veya 1 metre = 1,319 zira şeklinde verilmiştir [47].

3.1.2. Mimarlık Teşkilatında Merkez – Çeper İlişkileri

Mimarlıkta merkez – çeper etkileşimi çözümlemesinde mimarlık mesleğinde yer alan ve belirli bir organizasyon altında faaliyetlerin yürütülmesi, karar aşamasından uygulama ve bitirme aşamasına kadar olan süreç, etkileşimin nasıl gerçekleştiği konusunda önemli bilgiler içermektedir. Mimarlık teşkilatı bir organizasyon şemasından çok, eski tarihlerden itibaren, yer seçiminden başlayarak, keşfin hazırlanması, malzemenin temini, anlatımın şekli olarak çizim ve maket çalışması, öngörülen formun uygulanması, şantiye yönetimi, usta temini, teknik bilginin aktarımı gibi meşakkatli bir organizasyonu temsil etmektedir.

Mimari formasyonun merkez – çeper ikilemi arasında nasıl gerçekleştiği olgusu bağlamında, Osmanlıda ele geçirilen yeni toprakların yönetimi sağlama adına iskân politikaları çerçevesinde inşaat faaliyetlerin merkezdeki yönetim şeklinin uzantıları olarak yeni mekanların yapılma gerekliliğini ortaya koymaktadır. Diğer yandan Osmanlı genişleme politikasında sadece yönetim tabakası ile değil, yaşam tarzı, inancı, kültürü ile topluluklar aracılılığıyla da yerleşim sağlanmıştır. Bu durum çeperdeki demografik yapısını değiştirmekte olup bir iç göç durumunu getirmiştir. Bu göçler yayılma politikalarında etkilerini göstermiştir. Bu bağlamda göçler, fetih ile birlikte askeri ve yönetim tabakasını

oluştururken diğer yandan yayılma politikasınca yerleştirilen topluluklar olarak iki grupta ele alınabilir. Birinci grupta merkeze direkt olarak bağlantısını sağlayan, fetih ile birlikte yapılan ilk yapılar, askeri yapılar, namazgahlar, ilk hamamlar, vb.…) ve sonrasında yönetime hizmet edecek veya yönetimi temsil eden büyük çaplı binalar (büyük camiler, hamamlar, hükümet konakları, saraylar, vb.…) ve ikinci grupta topluluğun yerleşmek üzer hizmet eden, küçük çaplı yapılar (mahalle hamamları, mahalle camileri, mescitler, türbeler, vb.…). Rumeli'ye göçlerle ilgili olarak H. İnalcığın Nicolaj Todorov ve Ömer Lütfi Barkan'ın Osmanlı ilk dönemine ait cizye defterleri araştırmaları referans vererek bazı ayrıntılar da vermektedir. Ömer Lütfi Barkan, XVI. yüzyılın ilk yarısına ait defterlere göre, Rumeli'de gayrimüslim ve Müslim nüfusu hane hesabı ile hesaplamış ve bir haritaya geçirmiştir. Bu haritaya baktığımız zaman ilk göze çarpan nokta Vardar hattı doğusunda Müslümanların çoğunluğu oluşturduğudur. Bu olay, sadece Osmanlı devletinin yeni fetihleri ana yollar boyunca güvenlik altına almak için Rumeli'ye sürgün usulü ile zorla geçirdiği Yörüklerin yerleşmesi olayı ile açıklanamaz. Büyük ölçüde bir yerleşme kuşkusuz, Anadolu'dan kendiliğinden gönüllü gelen kitlelerin yerleşmesi ile açıklanabilir. Bu olayın arkasındaki ana faktör, XIII. yüzyılda Batı Anadolu'da çok yoğun bir Türkmen yerleşmesi ve bunun doğurduğu nüfus baskısı olmalıdır. Osmanlı fetihleri bu halkın XIV. Yüzyılda Doğu Rumeli'ye yoğun bir şekilde taşınması biçimde açıklanabilir. [48] Bir diğer görüş de Rumeli'ye göç dalgasının I. Beyazıt döneminden itibaren artarak devam ettiğini göstermekte, Filibe'nin ele geçirilmesi ile birlikte, bu bölgeye yine Saruhanoğlu beyliğine ait yerlerden göçer evler sevk edildi. Osmanlı kaynaklarının verdiği bilgilerden anlaşıldığını üzere, I. Bayezid, Menemen ovasında kışlayan ve tuz yasağına uymayan göçer halkın, Filibe'ye sürülmesi için Saruhan sancakbeyliği yapan oğlu Ertuğrul'u görevlendirmiş, derhal bu Müslüman Türklerin Filibe'ye göçürülmesini emretmişti [49].

Mimari teşkilatında, insanların değişik yerlere göç etmesi beraberinde getirmiş oldukları tecrübeler açısından önem kazanmaktadır. Bu tecrübenin yerel mevcut bilgilerle birleşmesi sonucu ortaya ortak kimliğin oluşumuna sebebiyet vermiştir. Osmanlı da bu anlamda kozmopolit, içinde çok unsurları taşıyan bir İmparatorluk Devleti olmuştur. İnşa etme bilgisini nasıl aktarıldığı konusunda Osmanlının ilk Devri olan XIV.yüzyıl koşullarını

düşünülürse insan insana anlatma şekli önemini korumakta ve buna bağlı olarak ölçü belirlenmesi topraktan ve zamandan ayrı düşünülmemekteydi [33].

Osmanlı dönemi mimarlar ile ilgili arşiv belgeleri ve kayıtlardaki bilgilerin genellikle mimarların Hassa mimarlığına atanmaları, azledilmeleri, ücretleri, bir yapının inşa veya tamirinde görevlendirilmeleri ile yaptıkları faaliyetlerde gösterdikleri başarıya göre ulufelerine veya yevmiyelerine yapılan zamlarla alakalı olduğu gözlenmektedir. Diğer yandan mimarların inşa veya tamirinde çalıştıkları yapıların sanat ve mimari yönleriyle ilgili görüşleri ve kendi aralarında yapıkları tartışmalar veya mimarbaşı ile yapılar hakkındaki görüşmeleriyle ilgili olarak arşivlerde yapılan araştırmalarda bugüne kadar bir bilgiye veya belgeye rastlanmamıştır. [50] Bu bilgiler, atanmaları konusunda kesin bilgiler vermekte olduğundan, eyalet mimar başlığına atanan mimarların dönemi itibari ile yapılan yapıların ve atanmadan önceki yapılar arasındaki ilişki teknik bilginin kullanımına ilişkin fikir vererek merkez ve yerel etkileşimi öne çıkarma konusunda önemini göstermektedir.

Bir binanın yapılması için bugün de olduğu gibi belirli süreçlerden geçmek durumunda dır. Öncellikli olarak seçilen işleve uygun olarak binanın inşa edileceği yeri ve maliyeti önem kazanmaktadır. Öyleki bu konu M.Ö.25 yıllarında Vitrivus ’un *De Architectura*’sında birinci kitabında, Mimarlığın Temel İlkeleri altında ele alınmaktadır.

Tabi maliyet konusunda öngörme işlemi bir hesaba, hesapta bir çizime dayalı veriler ışında elde edilebilir. Bu durum **çizimin** ve çizime dayalı **hesabın** nasıl yapıldığı sorusunu ortaya koymaktadır.

3.1.2.1. Mimaride Anlatım

Eski tarihlerde çizim, yani binanın grafik tanıtımı bir gereksinim olarak gelişim göstermiştir. Grafik tanıtım anlamında eski tarihlerden itibaren mezar taşlarına, binaların duvarlarına, kaplara işlenmiş olan minyatür anlatım şekli, her ne kadar olay veya mekân ile ilgili fikir verse de mimari yapı uygulama noktasında somut veriler elde edilemez. Diğer yandan orantılı çizimlerin hakkında Spiro Kostof, Gülru Necipoğlu gibi araştırmacıların çalışmaları önem teşkil etmektedir.

Antik mimarlar plan ve kesit çizimlerini dini mimari kriterlerinde ve imparatorluk yapı üretimi düzeni içerisinde gerçekleştirmekteydiler. Çizimler cetvel, pergel veya değişik düğümlü kordon yardımı ile papirüs, deri, alçı veya taş tabletler üzerine yapılır. Antik Mısır uygulamasında çizimler gridal bir altlığın üzerinde yapılmıştır [51].

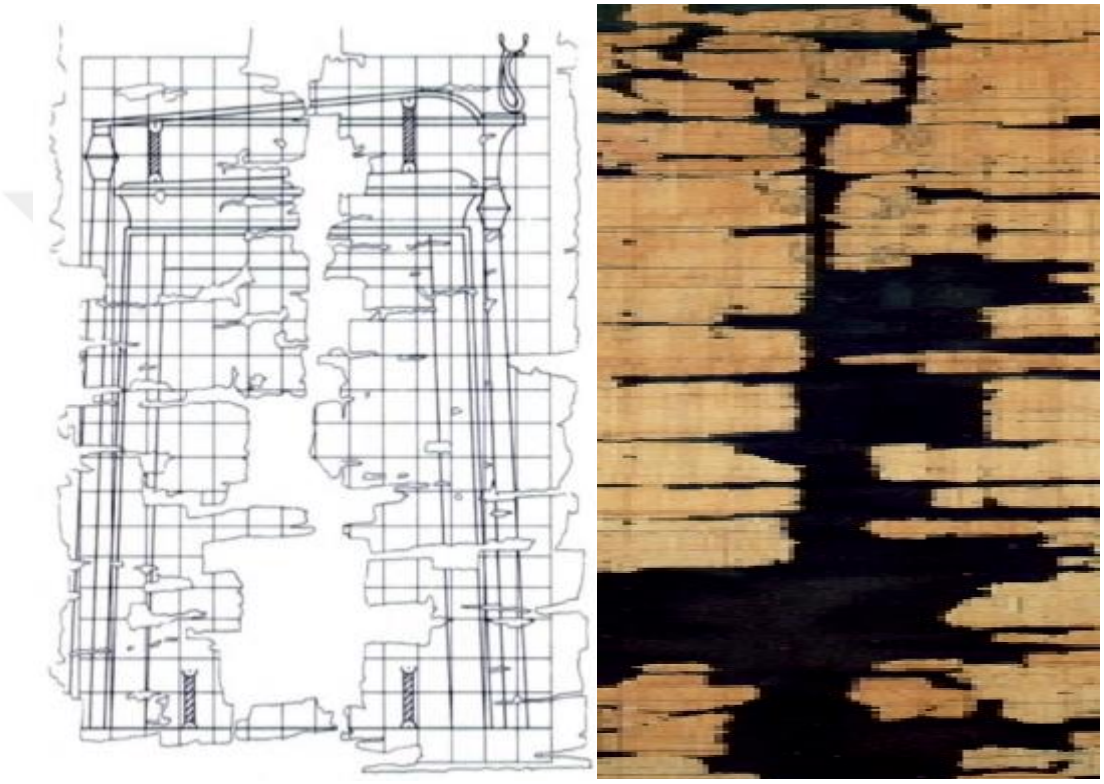

Şekil 2. 10 Mısır papirüs çizimi, Ghorab (Museum of Egyptian Archeology, From Hanry Millon)

Diğer yandan Uğur Tanyeli'ye göre eski planlamadaki çizimler bir dokuyu oluşturmakta ve doğrudan gerçek bir binaya referans vermemektedir, bunlar sadece "*pattern book*'lar" olarak seçilen bina türüne göre hazırda bulunan çizimler dir. Tanyeli, ayrıca çizim ve uygulamayı, arazi ile olan ilişkiyi şu anlatmakta: *"... şayet gerçek anlamda elinizde bir açı ölçer aracı yoksa, gayrı muntazam bir arsanın içerisine binanızın yerleşmesini doğru bir şekilde tanımlanamaz*" [33]. Buna örnek olarak Oscar Roiter'in İran'dan almış olduğu bir takım planı göstermekte, burada gridal bir sistemin üzerine duvar ve sütunlar olarak gösterilse de doğrudan bir binaya referans vermemektedir. İkinci bir örnek Özbek Bilim Akademisindeki bir plan takımın göstermekte ve burada da aynı şekilde hangi binaya ait

olduğunu bilinmemesi, dönemin fiziko sosyal sistemi içerisinde ele alınıp yorumlanarak bir bina elde edebilirliği savunmaktadır.

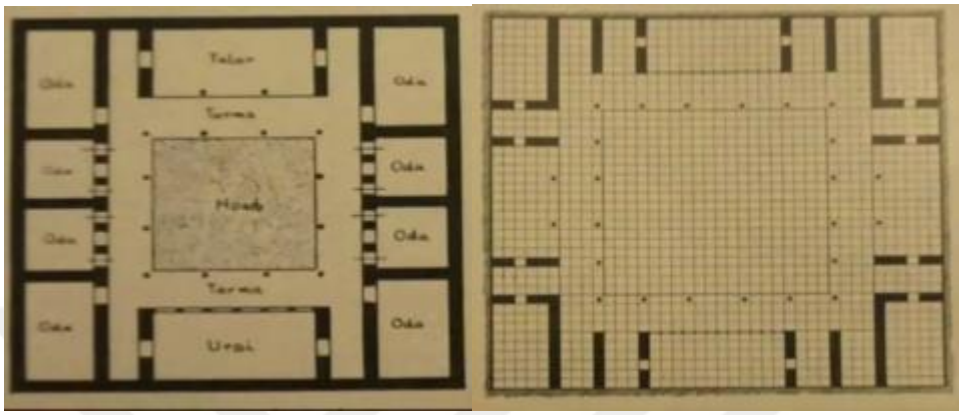

Şekil 2. 11 Oscar Roiter tarafından İran'dan alınan Çizim (Tanyeli,2015)

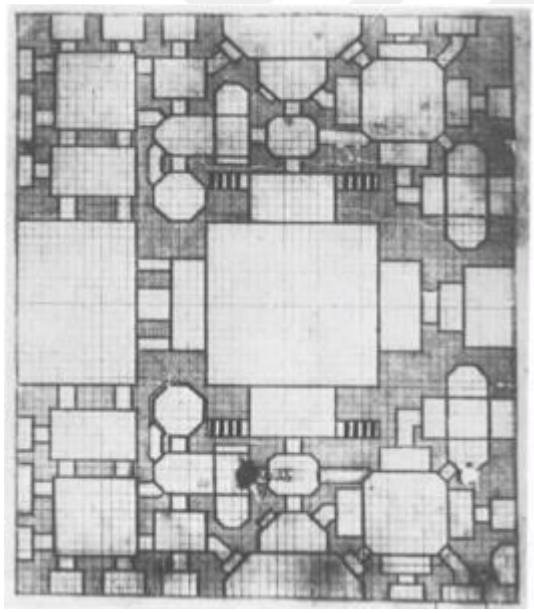

Şekil 2. 12 Orta Asya’daki bir örnek. Özbek Bilimeler Akademisi (Tanyeli 2015)

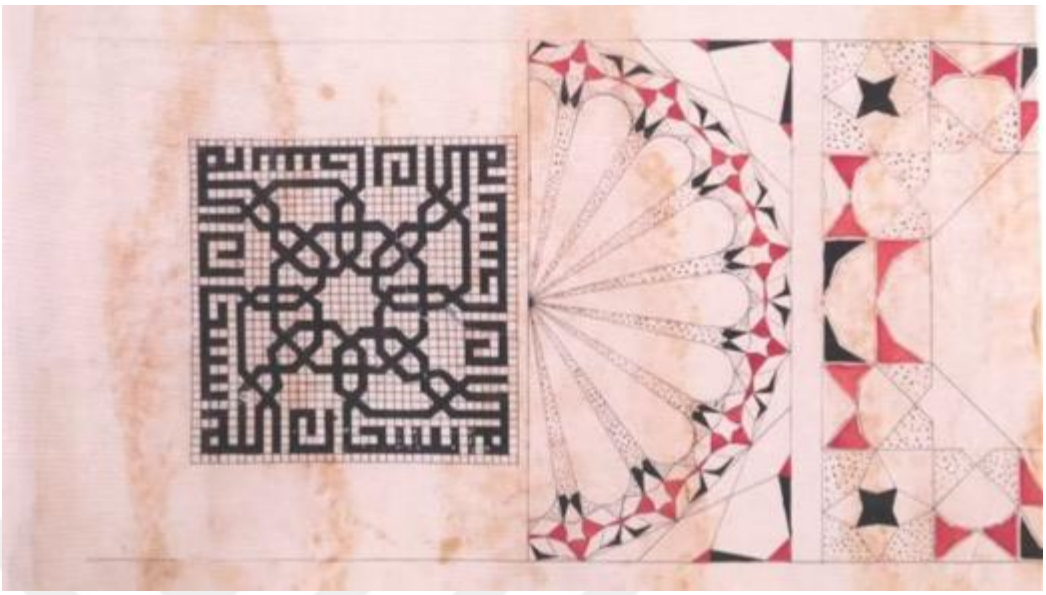

Şekil 2. 13 Topkapı Rulosu (G. Necipoğlu, 1996)

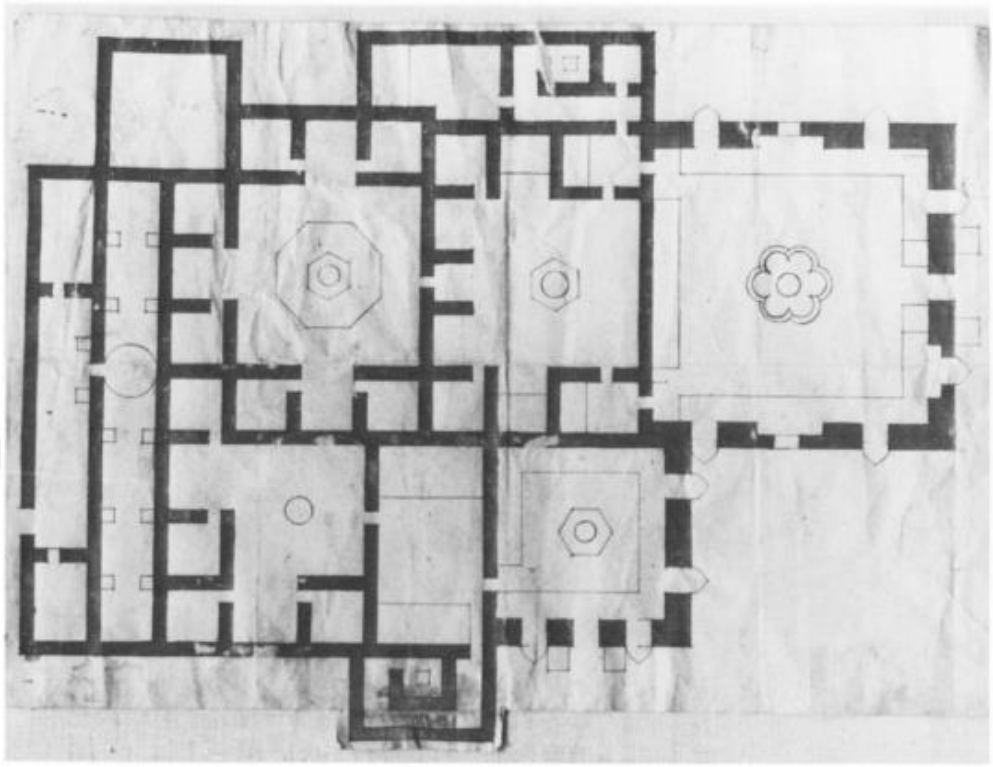

Şekil 2. 14 Çifte Hamam Planı, XV yüzyıl ikinci yarısı çizimi (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi E. 9495/7)

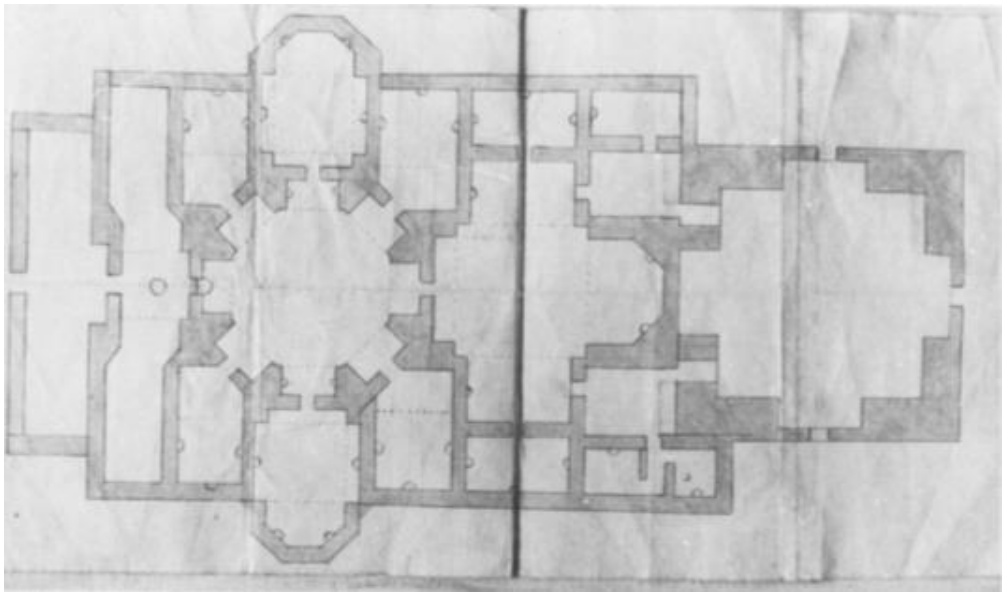

Şekil 2. 15 Tek Hamam Planı, XV yüzyıl ikinci yarısı çizimi (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi E. 9495/12

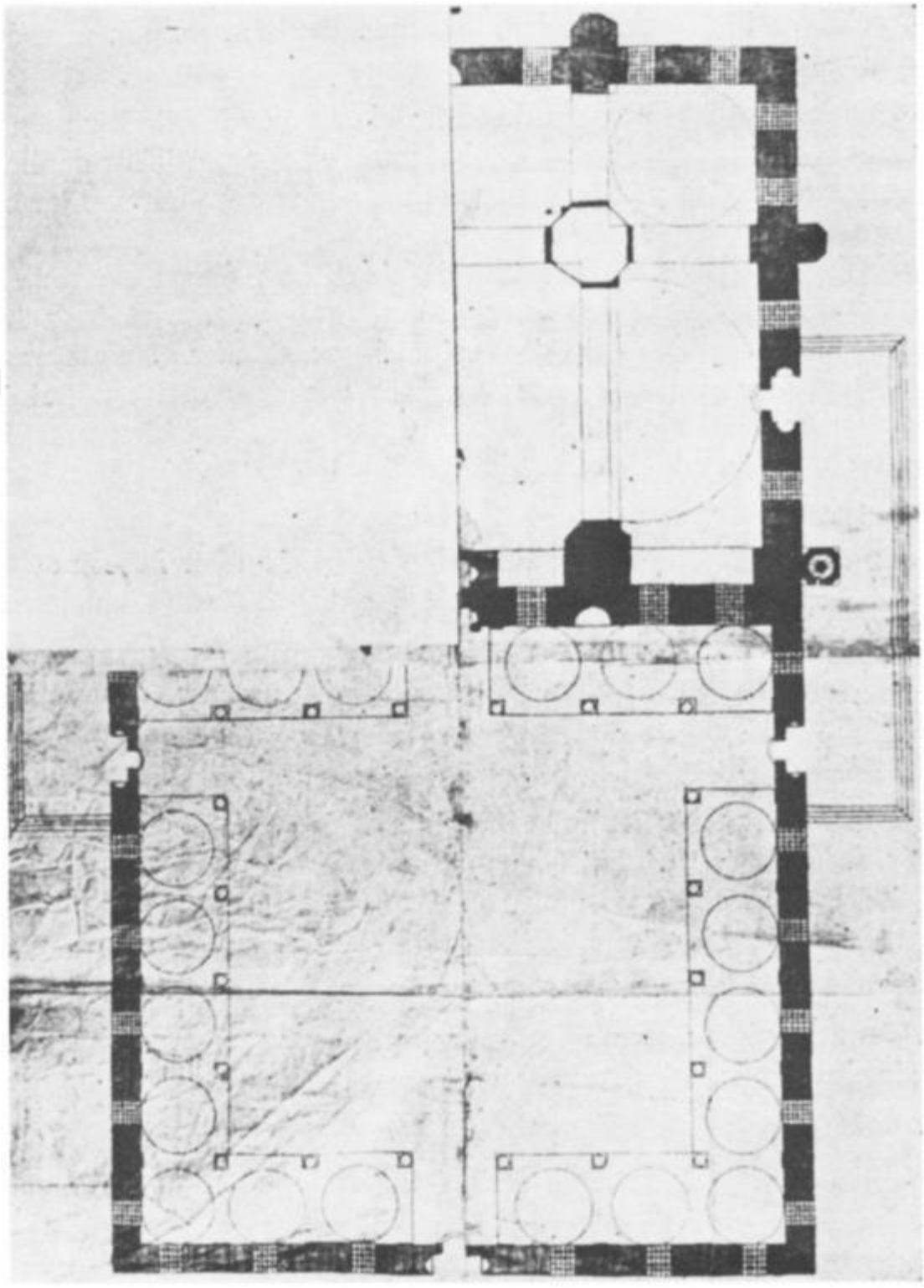

Şekil 2. 16Cami Kısmi Planı, XV yüzyıl ikinci yarısı çizimi (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi E. 9495/8)

3.1.2.1. Hassa Mimarlığında Merkez Çeper İlişkisi

Osmanlı mimarlık teşkilatının merkez – çeper ilişkisi içerisinde, Hassa Mimarları Ocağı'na doğrudan veya dolaylı bağlı bulunan yan kuruluşlar da bulunmaktaydı. Bunlar: ordu mimarları, eyalet mimarları, kent mimarları ve vakıf mimarları olarak sayılabilir [52].

a) **Ordu Mimarları;** Çoğunlukla baş mimar tarafından seçilen kişiler ordunun hizmetine verilir ve burada görevlerini ifa ederlerdi. Görevleri arasında ordu güzergâhında köprü yapmak ve fethedilen kale ve surları onarmaktı. Barış zamanında da sınırlardaki askeri yapıları onarmak veya yenilerini yapmakla görevlendirilirlerdi.

b) **Eyalet Mimarları;** Genellikle Hassa Mimarları Ocağı'ndan çıkan bu mimarlar bulundukları eyaletin gerekli binalarını yapar ve onarırlardı. Gittikleri eyalette sürekli olarak hizmet ederlerdi.

c) **Kent Mimarları;** Hassa Mimarları Ocağı'nda taşra teşkilatının son halkası olan bu kolda görev yapanlar, şehirdeki yapılanmayı takip eder ve denetlerlerdi. Projeler yapar ve keşiflerde bulunurlardı.

d) **Vakıf Mimarları;** Vakıfları tesis edenler görevli listelerine mimarları da eklerlerdi. Maaşları vakıftan karşılanan bu mimarların görevi vakfa ait olan binaların balkım ve onarımını yapmaktı. Mimarlar tarafından yapı tasarımı bir kroki üzerine çizilir ve bazen bir maket üzerinde denenir, maliyet keşfinden akabinde saraya sunulurdu. İnşaata başlanmadan evvel bir bina emini atanırdı. Bina emini mali işleri tanzim eder, malzeme ve işçi temin ederdi. Gerekli malzemelerin ve işçilerin temin edilmesi için saraydan istekte bulunabilmekteydi. Bunların yanı sıra vilayet kadıları inşaat isteklerini merkezi idareye bildirirdi. Bu doğrultuda baş mimara talimatlar verilir, o da bunları yerine getirirdi. [52]

Osmanlı döneminde, merkez olma faktörlerinden biri de şekillenen mimari formun üzerinde de görülmektedir. Bu da Osmanlı Tarzı mimari oluşumuna sebebiyet vererek elde edilen topraklara kentsel ölçekte Osmanlı damgasını oluşturmaktaydı. Özellikle Süleymaniye ve Selimiye külliyeleri, her ikisinin yüksek ve şehre hâkim bir yerde inşa

edilmeleri, piramidal oluşumlu yükseldikçe daralan kubbe ve yanlardan yükselen işlenmiş kalem formunda minareleri ile genel anlamda en baskın özellikler olarak Osmanlı tarzını temsil etmektedir. [52] Faroqhi ve İnalcık'a göre tanınabilir Osmanlı tasarımı formüle etme ihtiyacı ayrıca çeperde kolay tekrarlanabilen olması, Osmanlı mimarlığında bir anlamda kalıplaşmış kanuna dönüşecektir. Osmanlı dönemi yapı üretimi, merkezi sistemi içerisinde aslında bir standardizasyona gidilerek tutarlılık sağlanmaktadır. [53] İmparatorluk ofisi merkezde olup, mimarlar planları merkezde hazırlayıp sonrasında eyaletlere iletilmekte olduğu konusu bugüne kadar fazla çizim örneği ulaşamadıysa bile bunun la ilgili arşiv belgelerinde mimar ve mühendis ve ustaların bir proje için İstanbul'dan belirli eyalete sıkça seyahat etikleri bilinmektedir [53]. Bununla ilgili Gülru Necipoğlu-Kafadar, Şerafettin Turan, Gülüm Baydar Nalbantoğlu, Cengiz Orhonlu, Mübahat Kütükoğlu, Uğur Tanyeli, Maurice Cerasi gibi araştırmacıların çalışmaları bulunmaktadır.

Çeperdeki kamu binaları Osmanlı merkezi yapı üretim sistemi içerisinde değerlendirilmesi bu binaların anlaşılması bakımından en iyi yol olarak görülmektedir. Osmanlı görsel kültür çalışmaları genellikle kültür üretim modeli olarak, merkezdeki baskın kültürün çeperde de yayıldığını göstermektedir. [53] Bu durum daha net olarak Balkanlar ve Doğu Avrupa'da İslam kültürünün olmadığı yerlerde, Osmanlı merkezi mimarlık teşkilatının yapı üretim ve organizasyonunda empoze ettiği formül genel anlamda standartlaşma ve kolay tekrarlanabilen olması, bu yerlerde baskın kültürün Osmanlı kimliği altında olması ve bu yerlerin osmanlılaşmasına neden olmuştur. Merkezi formun çeperde tekrar edilmesi yerel bağlamda, mevcut malzeme, işçilik, çevre şartlarına bağlı olarak şekillenme göstermiştir. Bu da Osmanlı mimarlığın belirgin özelliklerini oluşturmaktadır. Merkezi İmparatorluk formülü eyaletlerde yerel kentsel dilinde adapte edilmesi binanın yerleşmesine veya kullanılan mimari elemanlarına yansımıştır. Bu durum Osmanlı gezgini Evliya Çelebi tarafından İmparatorluk tarzını ayırt etmek için Rumi (Rum tarzı) kelimesini kullanmaktadır [54].

Sahaya gönderilen mimarın varlığı mesleki teknik bilgiyle doğrudan ilişkili görünmez; en azından önceliğin bu yönde olmadığı söylenebilir. Mimarın pozisyonunu iradelerin yazıldığı yönetici pozisyonun tasarrufunda şekillenecek bir tür teknik danışmanlık ve aracılık rolü olarak tanımlamak yanlış olmaz. Ölçüleri verilen malzemeler inşaat

etkinliğinin adeta anonim bileşenleridir. Yerleri bir kesinlik içinde belirlenmez. Malzemenin boyutlarına, olanaklarına, biçimlenişine göre yerinde ve süreç içinde karar verildiğini düşünmek yanlış olmaz. Bunun bir sebebi, yapı inşası için gerek duyulan malzemelerin hali hazırda biçimlendirilmiş halde başka yapıların bünyelerinde mevcut olarak ya da kalıntı olarak aranıp bulunmasıyla ilgilidir. Adeta mamul olarak hali hazırda biçimlendirilmiş bulunarak toplanan yapısal parçalar inşaat alanında, klasik Osmanlı mimarlığı sözlüğünün inşasına uyumlu olacak şekilde "yabancılıklarından arındırılmak" üzere kesilerek ve yontularak yerlerine uyarlanır [55].

Örneğin, 1556 yılında Van Eyaleti'ne Selman adlı bir zımmı, Erzurum Eyaleti'ne ise Hoca Can adlı bir mimar Eyalet Mimarı olarak atanmıştır. 1567 yılında ise Üsküp Eyaleti'nin mimarlığını Hayreddin'in yürüttüğü anlaşılmaktadır

Merkez – Çeper ilişkisi içerisindeki mimari gelişimi ve etkileşimi ortaya çıkaran verilerin analitik yöntemle değerlendirilmesi amacıyla belli sınıflarda irdelenmesi gerekmektedir. Merkez çeper ilişkisinde mekânsal örgütlenmeyi çözümlemede, yollar, kentler, yapı türleri ve yapı elemanları bazında sınıflandırarak irdelenmesi gerekmektedir.

3.1.3. Merkez – Çeper İlişkisi içerisinde Vakıf Kurulması

Osmanlı döneminde bir yerin fethedilmesinden hemen sonra yönetici atanması gerçekleşir ve onun altında değişik vakıf kurularak o yörenin inşa edilmesi başlar. Bu inşaat vakıf içerisinde sürekliğini korur. Osmanlı devleti bir diğer adıyla vakıf devleti olarak da bilinmekte ve yönetimin nerdeyse her alanında vakıflar aracılıyla yönetmektedir. Vakıf inşa kısmında kapsamakta olup, yapı organizasyonda büyük önem teşkil etmektedir.

Vakıfların gerçekleştiği hizmetler daha detaylı baktığımızda eğitim ve kültür hizmetlerin hemen tamamıyla vakıflar tarafından yürütüldüğünü görmekteyiz. Osmanlı toplumunun en önemli sosyal merkezlerinden birini oluşturan büyük vakıf külliyelerinin odak noktasını cami teşkil etmekte, bunun ardından her seviyedeki mektep ve medreseler, kütüphane, hastane, aşhane, arasta, han ve hamam gelmektedir. [56] Vakıf kurulumu devlet ileri gelenler ve diğer zenginler tarafından yapılırdı. Bu çeşit vakıflar arasında yol, kaldırım,

köprü, kanal, kemer, kuyu, bent, çeşme ve sebiller oldukça geniş tutmaktaydı. Kuban'a göre, Osmanlı toplumunda vakıf kurumu dini olmaktan çok beledi ve sosyal bir kurumdur. Şehirlerin su yol, temizlik gibi hizmetleri yanında birçok sosyal hizmet vakıflarca yerine getirilmekteydi.

BÖLÜM 4. OSMANLI MİMARLIĞINDA MERKEZ – ÇEPER İLİŞKİSİ ÇÖZÜMLEMESİNDE YÖNTEM BELİRLENMESİ

Osmanlı dönemi mimari şekillenmenin merkezde ve çeperde, nasıl gerçekleştiği konusu seçilen örnek yapıların analizleri ile çözümlenebilir. Bu doğrultuda mimari çözümlemenin hangi başlıklar altında ele alınacağı önem taşımaktadır. Mimari çözümlenenin mevcut olan bir binanın üzerinde ele alınabileceği gibi yapılacak olan bir bina için de tasarım prensipleri olarak geçerliliğini korumaktadır. Bu yüzden tarihe baktığımızda bilinen yazılı en eski mimari değerlendirme kuşkusuz Vitrivius' un "Mimarlık üzerine On Kitap" eserinde bahsedilmektedir, fakat diğer yandan uygulanan yeni analiz yöntemleri de yapılar hakkında bilgi sağlamamıza yardımcı olmaktadır.

Osmanlı mimarisinin gelişimini izlerken ister Anadolu Selçuklularından veya Bizanslılardan bazı mimari unsurların süreklilik gösterdikleri bilinmektedir. Daha çok biçimsel veya teknik olan bu özelliklerin yanında Osmanlı Devleti'nin gelişimi doğrultusunda bazı kaygı ve amaçlarında bu süreç içinde devam ettiği ve giderek belirgin olduğu ve mimari gelişimin yönünü tayin ettiği izlenmektedir.

Merkez ve çeper etkileşimi altında mimari gelişimin yapılar üzerinde değerlendirmeye alınarak mimari çözümlemeye gidilmesi yapılar hakkında tasarım prensipleri yapım teknikleri gibi veriler ışığında açıklanmaya çalışılmaktadır. Bu doğrultuda önerilen metodoloji anlamında belirli bir zaman aralığında yapılmış olan bir yapı grubunun seçilmesi ve incelenmesini kapsamaktadır.

Öncellikle çalışmanın hangi zaman aralığı kapsadığını, konu itibari ile büyük önem arz etmektedir. Çalışmada seçilen zaman aralı Osmanlı Klasik Dönem olarak belirlenmiştir. Mimaride Merkez Çeper ilişkisini ortaya koyma adına, kuşkusuz merkezde gelişimin büyük ölçüde tamamlamış kurumlarca ve buna bağlı olarak çeperde karşılığı olan kurumlar itibari ile gerçekleşen yapı üretim ve organizasyonu ile tanımlanabilir. İmar faaliyeti açısından 16 yy. başlarında Hassa Mimarlar Ocağının kurulması Osmanlı mimarisinin Klasik Dönemin gelişmesinde en önemli unsurlar arasında yer almaktadır. Bu zaman aralığın seçilmesinde bir

diğer önemli etken bu dönemde genel anlamda Osmanlı topraklarının genişlemesinden çok mevcut olan toprakların yönetimine yönelerek merkezde ve çeperde en yoğun imar faaliyetlerin olduğu dönemi kapsamaktadır.

Çalışmanın sınırları belirlenirken Merkez Çeper çözümlemesinde ortaya konulan "yapı ölçeğinde kapsam" dahilinde yapı grubunun ve yapıların seçimi için belirleyici olmuştur. Bu nedenle mimari çözümlemede belirlenen zaman aralığında inşa edilmiş işlevsel yapılar üzerinde durulmuştur. Yapı türü olarak hamamın belirlenmesinde işlevsellik ile birlikte kurgu, mekân ve form açısından veri tabanın zengin olması da önemli unsurlar arasında yer almaktadır. Sunulan metodoloji her ne kadar hamamlar üzerine yoğunlaşsa da ufak değişiklilerle diğer yapılar türleri üzerinde de sınama olanağı sunmaktadır.

Osmanlı Mimarlığında Merkez Çeper İlişkisi üzerine yapılacak çalışma için belirlenen yöntem, mekânsal, strüktürel, formsal ve sosyal çözümlemeye yönelik görsel ve sayısal matris uygulamasıdır. Bu yöntemin uygulama düzenin ortaya koyacak belli başlıklar altında irdelenmektedir:

1. *Çalışma Amacının Belirlenmesi*
   - Osmanlı mimari gelişim içerisinde yapı türü olarak seçilen hamam binalarının yapısal mekânsal ve formsal gelişimin ve değişimin sistematik bir biçimde yapılacak olan analizler ile ortaya koymayı ve bu gelişim sürecine Osmanlı Mimarlığında Merkez Çeper İlişkilerini belirlemeye amaçlanmaktadır.
2. *Çalışma kapsamı ve Sınırların belirlenmesi*
   - Zaman aralığı Klasik Dönem
   - Yapı bazında çözümleme analizleri ve yapı türü olarak merkezde ve çeperde yapılmış olan çifte hamamları kapsamaktadır.
3. *Yapıların seçilmesi*
   - Merkezde ve Çeperde önem teşkil eden yerlerden seçilen yapılar
   - Alan çalışması görsel malzemenin elde edilmesi (Plan, Kesit ve Görünüşler, Fotoğraflar)
   - Literatür araştırması

4. *Yapısal, Mekânsal ve Formsal analiz tabloların hazırlanması*
    - Mekânsal analizi: yakın çevre bulunan Osmanlı dönemi uzaklıkları ve konumu, kullanım alanların mekanlara göre yüzdelerin çıkarılması, yapıya ait konum ve yönün belirlenmesi, iç sirkülasyonuna göre sınıflandırılması ve sıcaklık alanı ile ilgili tipoloji sınıflandırmasını kapsamaktadır
    - Strüktür analizinde: strüktürel mekân kurgu çözümlemesi; örtü çeşitlerin kullanımı ve yerlerin belirlenmesi, geçiş elamanların sınıflandırılması ve kullanım yerlerin belirlenmesi; kemer tipinin sınıflandırılması, duvar çeşitlerin belirlenmesi; kasnak ve kasnak kubbe ilişkisinin belirlenmesini kapsamaktadır.
    - Formsal analizinde: planda ve giriş cephelerinde dolu boş oranın belirlenmesi; mekanların kümesel birleşiminin belirlenmesi, kubbe yükseklik genişlik ve Kubbe yükseklik ve insan boyu ile ilişkisi incelenmesi ve giriş cephe tipolojisi oluşturmasın kapsamaktadır.
5. *Seçilen her bir yapı için oluşturulan analiz tablolar veriler girilerek çözümleme yapılması*.
6. *Merkez ve Çeper yapılarında ayrı ayrı olarak Yapısal, Mekânsal ve Formsal değerlendirilmesi, benzerlikler ve farklılıklar karşılaştırılarak görsel ve sayısal matristen çıkan sonuçların değerlendirilmesi*

Yöntemin uygulanmasına ilişkin dört ana adımdan açıklanabilir:

1. Hamamlar üzerine genel özellikler
2. Örnek yapıların seçimi
3. Analiz tabloların hazırlanması
4. Bulguların değerlendirilmesi

BÖLÜM 5. MERKEZ – ÇEPER İLİŞKİSİNDE KLASİK DÖNEM HAMAMLARI

Yapılar arasındaki ilişki, aynı işlevdeki binaların yapımı ortak prensip içerisinde inşa edilmeleri Osmanlı mimarisinde genel görünüm olarak Osmanlı tarzını formüle etmektedir. Dönemin mimarisi sadece merkez doğrultusunda şekillenmemiş, etkileşim merkez çeper arasında sürekliliğini korumuştur. Çalışmada Osmanlı mimari tarzının en belirgin yapıt türlerinden hamam yapıları ele alınmaktadır. Yapı analizinde öncellikli olarak Osmanlı gelişim süresince kuşkusuz ana merkez olarak kabul edilen İstanbul'dan üç ayrı bölge seçilip beş hamam yapısı üzerinde özellikleri, konumu, tipoloji, tasarım, strüktürel yapısı gibi veriler ışığında tablolarda toplanarak değerlendirilmektedir. Ayrıca çeper olarak örnek alınan Rumeli bölgesinden beş ayrı şehir seçilerek buralardaki hamam yapılarının benzer veya farklı özelliklerinin tablolar halinde çıkartılmaya çalışılmaktadır.

5.1. Hamamların Genel Özellikleri

İnsanlar temizlenmek için çeşitli yollar deneseler de bunun en pratik şekli su ile yapılanıdır. Gerek iklimsel koşullar gerekse de mahremiyet düşünceleriyle yerleşik hayatla birlikte temizlik yapabilmek için bir mekân yani hamama ihtiyaç ortaya çıkmıştır [57]. Hamam suyun ısıtılmasıyla insanların yıkanması için yapılmış yerlerin genel adıdır. Türkçeye Arapçadan gelmiş olan *hamam* kelimesinin kökeni "ısıtmak, sıcak olmak" anlamındaki hamm (hamam)'dır [58]. Bundandır ki hamam yapılarının ısıtma sisteminin icat edilmesi ile ilgili olup uzun zamandır kabul gören ancak, aynı zamanda tartışmalı bir bakış açısı olup hamamların gelişimini İtalya yarımadası ile sınırlı tutmakta ve tek sorumluluk ve hakkın Roma dehasına ait olduğunu kabul edilmesidir. Bu da M.Ö.1 yüzyılın başlarında yaşayan ünlü Romalı iş adamı Sergius Orata'nın sistemi icat eden kişi olduğuna yönelik yaygın inanışın kabul görmesi dir. Ancak, bilinen en erken gerçek *hypocaust* uygulamasına Pompeii'deki Stabia hamamları (IV. Evre, M.Ö.2. yüzyıl sonu) ve Olympia'daki Yunan Hamamlarında (IV. Evre, yaklaşık M.Ö. 100) rastlanır [59].

Hamamlar, insanların yıkanma ve temizlenme ihtiyacına cevap vermenin yanında, yapıldıkları her dönemde toplumların dini inançları doğrultusunda mimari şekillenme

göstermiş ve sosyal yaşantılarının bir parçası olmuştur [60]. Hamamlarda kadınlar bölümüne verilen önem, eğer toplumda kadınlara sosyal yaşamada getirilen sınırlar düşünülürse, abartılıdır. Çifte hamamlarda kadın bölümlerin erkek bölümlerine alansal oranı ½ civarındadır. Oysa kadınların bu oranda katıldıkları başka hiçbir sosyal etkinlik yoktur [17].

Hamamlar teknik olarak diğer bir ifade ile su akışı ve buhar yönetim binaları olarak tanımlamak yanlış olmaz. Bütün kurgu, ana fonksiyona cevap verecek mekanlar ve buna uygun olarak gerekli teknik altyapının sağlanması. Hamamların özünde suyun ısıtılması yatığından ve su ve buhar yönetim şekli en verimli olarak kullanma ihtiyacı, farklı kültürlerdeki toplumlarda benzer mekân çözümlerine yola açmıştır. Hamamlarda sıcak hava ile merkezi ısıtma sistemi, ilk kez Romalılar döneminde kullanılmıştır. Roma hamamlarının ısıtılması, hypocaust adı verilen kısımda yakılan ateş ile sağlanır. Suyun ısıtılması işlemi için metal kazan kullanılır. Sıcak su kazanı, kübik şekilli, taş ve tuğla ile örülmüş bir ocak üstüne yerleştirilmiştir. Hamamın ısıtılması, yanan ateşin dumanlarının, caldarium ve tepidarium zeminlerinin tuğladan bodur sütuncuklar üzerine oturtulmasıyla elde edilmiş boşluklarda ve duvarın içindeki künklerde dolaşması ile sağlanır [58].

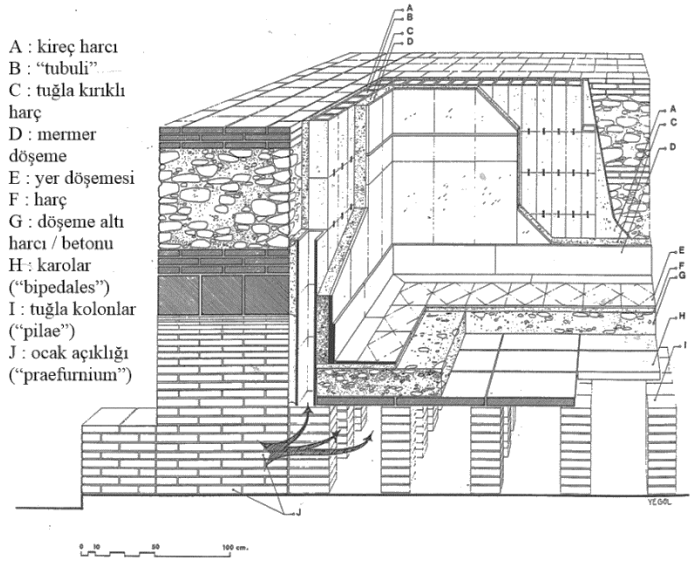

Şekil 3. 1 Hypocaust sistemi (Yegül, 1992)

Roma hamamlarının kendi içerisinde bir sürekliliği olan ve gelişimi, bir Roma Hamamı niteliği taşıması, yıllar boyunca farklı yerlerde ve farklı zamanlarda inşa edilen hamam yapılarının özellikle Vitrivus ‘un gözlemleri ve vermiş olduğu direktifler doğrultusunda, aslında Roma hamamın genel kuralları içerisinde ele alındığını göstermektedir. Bu genel kurallar yapının konumu kuzey ve kuzeydoğu yönlerinin dışında yön seçilmesi; sıcak banyo odaları yükseltilmiş eğimli zemin üzerine yapılması; mekanlar tonozla örtülmesi, duvarlar ile birlikte düz veya rölyefli olarak stükko ile sıvanması; hamamların büyüklüğü nüfusa bağlı olarak olması, tunç bir disk sayesinde halvetin sıcaklığın kontrol edilmesi [23]; gibi nerdeyse katı kurallar içerisinde şekillenmiş ve bir ortak değerler bütününde Roma topraklarınca uygulanmıştır. Osmanlı hamamı genel yapım şartları oluşumunda Roma hamamında öngörülen genel kuralların benzerlik gösterip göstermediği veya hangi etkenlerin ve nasıl geliştiği konusu etkileşim çözümlemesinde önemli bilgiler sumaktadır. Örneğin Roma hamamında kullanılan ısıtma teknolojisinin Osmanlı hamamındaki devamlılığı ne kadar ve nasıl gerçekleştiği konusu konu itibari ile bilgi aktarımı ile ilgili verilerin çıkarılması yönünde önem kazanmaktadır. Roma hamamlarındaki ısıtma sistemlerinin gelişimi, bunların planlamalarında doğrudan ilişkili mekanların organizasyon ve düzeni için temel oluştururken [59], bu durum Osmanlı dönemi hamamlarında geçerliliğini koruyup korumadığına dair bilgiler ancak verilerden çıkan sonuçlara göre değerlendirmek mümkün olacaktır.

K.A. Aru, Asurlular devrine ait Kral Adadniraris Sarayı harabelerinde bir hamam bulunduğundan ve Seylan Adası’nda, Pokuna denilen hamam harabelerinin varlığından söz eder [61] M. Ö. IV. yüzyılda Yunanistan'da, oldukça gelişmiş bedeni terbiye ve tedavi müessesesi konumunda hamamlar bulunduğu bilinmektedir [62].

Hamamların eski çağlardan beri farklı kültürlerde farklı yerlerde sürekliliğini sürdürmüşlerdir. Bu nedenle kronolojik olarak hamamların Eki Yunan, Roma, Erken İslam, Selçuklu ve Osmanlı dönemi hamamlarından bahsetmek mümkündür.

Yunan halk hamamının planlaması basit ve işlevseldir. Ortada bir veya daha çok sayıda “tholos” adı verilen eğrisel planlı oda ile etrafında toplanmış dikdörtgen veya yamuk

planlı ünitelerden oluşur. Plan şemasında farklı sıcaklıklarla ilişkili geçişler, detaylar görülmez. Yuvarlak ve sıcak oda niteliğindeki tholos mekânı, ayırdedici özelliktir. Tholos çeperinde ve dörtgen odaların da duvarları boyunca, ya içine tam girilen veya oturulan küvetçikler sıralanır. Bunlar, ufak nişler gibi duvara gömülü veya kayaya oyulu olabilir. Bazen bu küvet nişlerin üst taraflarında da elbise koymak için daha ufak raf-nişler bulunur. Kutsal sıcak su kaynakları üzerine yapılan, eski rotunda formlu yapıları andırır şekilde, hamam odaları genelde kayaya oyularak ve minimum konstrüksiyonla yapılır; konik örtüler kullanılır. Isıtma çok basittir. Alçak tavanlı ve penceresiz mekân, ya suyun sıcaklığıyla veya mangallarla ısıtılır. Bazı yerlerde, yıkanılan yerin yanındaki bir odada hem suyu hem mekânı ısıtan sobalar bulunmuştur. İstisnai olarak, Ginouves, Olympia'daki buluntularda erken bir "hypocaust" sistemi örneği olduğunu belirtmektedir. Malzeme genelde kerpiç, bazen tuğla, kireçtaşı ve alçıdır. Mekanlar, tuğla ile örülmüş ufak kubbecik veya tonozlarla örtülüdür [63].

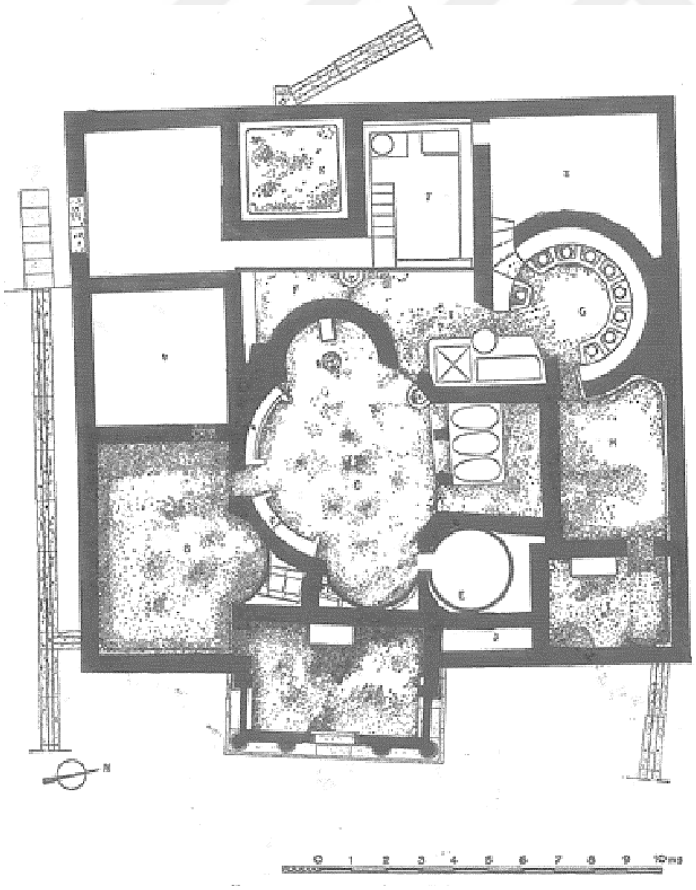

Şekil 3. 2 Gortys hamamı planı (Ginouves, 1962)

Roma hamamlarının birden fazla sayıda girişi vardır. Kadınlar, erkekler, köleler ve hizmetlilerin girişleri ayrı kapılardan sağlanır. Yıkanma bölümlerine girişin önünde, palaestra veya atrium adı verilen, ortası açık ve etrafı revaklı avlular bulunmaktadır. Bu avlulardan palaestra'lar oyun ve güreşler için, atrium'lar ise bekleme yerleri olarak düzenlenmiştir. Yıkanma, kesin bir sırası olmamakla birlikte ılıktan sıcağa doğru bir dizi ilişkili mekândan geçerek yapılırdı. Ana duraklar "tepidarium" adlı ılık oda ve "caldarium" denilen sıcak oda idi. En sonda da "frigidarium"da soğuk su banyosu bulunuyordu. Ayrıca ter atmak için "laconicum" adlı kuru buhar odalarında veya yağlı masaj için özel ılık odalarda ("aleipterion", "destrictarium", "unctorium") vakit geçiriliyordu [64].

Hamamları da ilgilendiren bir başka gelişme ise, Bizans'ta artık özel kişilerin kamu yatırımlarını finanse etmemesiydi. Yunan ve Roma dönemleri bu kurum kentlerin refahına büyük katkı sağlamıştı. Yerel yönetimler Diocletian zamanından başlayarak merkezi hükümete bağlandıkça, özel şahısların kentleri için kamusal harcama yapma nedeni ve imkânı kalmadı. Hayırseverliğin nedeni olan yurttaşlık gururu ve bundan faydalanan birçok kurum, kilisenin muhalefetiyle karşılaştı. Bunların yerini Hristiyan ekümeniklik kavramı aldı [59].

İslamiyet'in kabulünden sonra, ilk Müslüman hamamları VIII. Yüzyılda Emeviler tarafından inşa edilmiştir. Kusayr-Amra, Sarakh, Sercilla, Ruhayba'da ve Kubbet el Kebir hamamlarında antik devir geleneklerinin devam ettiği görülmektedir. Ancak, İslam inancının getirmiş olduğu akar suda temizlenme kuralı nedeniyle, Müslüman hamamlarında soğuk ve sıcak su havuzları kaldırılmıştır. Bunun yerine kurnalar yerleştirilerek akar sudan yararlanılmıştır [65].

Erken İslam döneminin devamı niteliğindeki bu yapılarda, aynı dönem ve coğrafyada, aynı yapı malzeme ve teknikleri kullanılsa da iki farklı tip plan şemasının takip edildiği görülmektedir. 12.yüzyıla ait Buzuriye Hamamı ile Suruci Hamamı bu akımların birer prototipidir. Buzuriye Hamamı'nda büyük giriş mekanını, tepesinde aydınlık feneri olan kasnağı pencereli büyük bir kubbe örter; girişten sonra, Roma'daki frigidarium'a karşılık gelen ve iç içe üç kubbeli odadan oluşan soğuk bölüm; daha sonra ise dört köşesinde nişler

ve iki yanında kubbeli hücreler bulunan ve yine kubbeyle örtülü sekizgen planlı ılıklık gelir. Buradan da iki uçta yarım kubbelerle tamamlanmış beşik tonozla örtülü uzun sıcaklığa geçilir. Şam'da, Buruciye ile benzer plan şemalı ve yakın tarihli el Afifi ve Same hamamları bulunmaktadır.

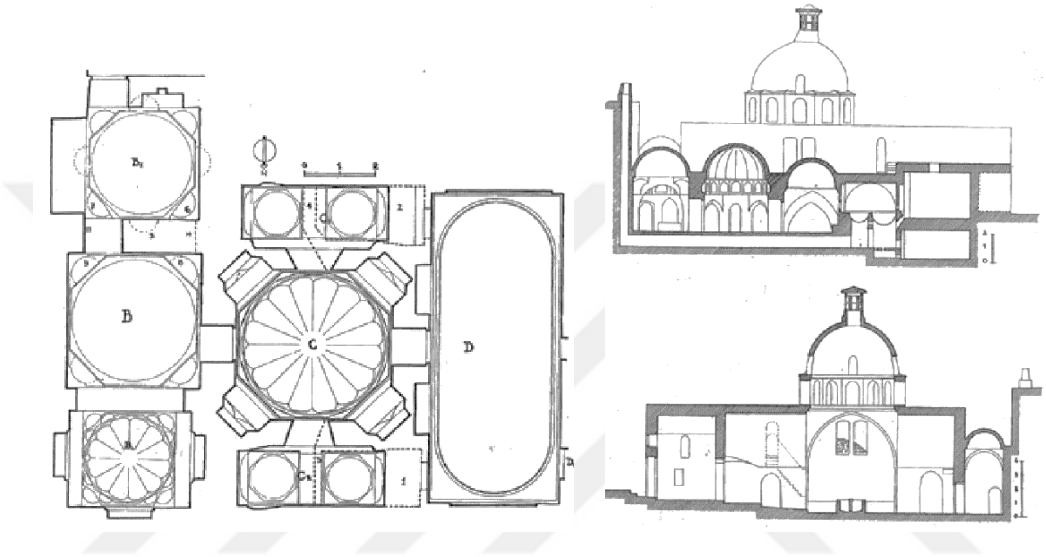

Şekil 3. 3 Suriye'de Buzuriye hamamı sıcak bölümleri planı Kesitleri (Ecochard ve Coeur, 1942)

Türklerin Anadolu'ya gelmeden önce inşa ettikleri hamamlar hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Ancak, kaynaklarda İran'da Kirman'ın güneyinde Nigâr'da bulunan bir Büyük Selçuklu hamamının varlığından söz edilmektedir [65].

Selçuklu ve Beylikler dönemlerinde netleşen Türk hamamının ana mekanları, Osmanlı döneminde de aynı şekilde kullanılmıştır. Osmanlı hamamlarının camekan kısmı, genelde büyük ve gösterişli bir kubbe ile örtülüdür. Tepede kubbe feneri ve duvarlarda pencerelerden ışık alınır. Ortada genelde fıskiyeli bir şadırvan bulunur. Aralık hacmi ise, Osmanlı döneminde zamanla küçülerek sadece bir geçit haline gelmiş veya yerini ılıklığa bırakmıştır. Aralıkta yer alan traşlık ve WC hacimleri ılıklığa açılan hacimler haline gelmiş ve camekandan ılıklığa girilen kapının üstüne bir buhar bacası eklenip, çift kapı kanadı kullanılarak sıcak buharın dışarı kaçması önlenmeye çalışılmıştır. Ilıklık işlevi daha da büyüyerek devam etmiş, kimi ılıklıkların ortasına küçük şadırvanlar, kenarlarına seki, niş ve korkuluklar eklenmiştir; ki bu ılıklıkların kimi soğuk havalarda camekan yerine

kullanıldığına veya bazı törenlere sahne olduğuna işaret etmektedir. Sıcaklık, klasik aksiyel eyvanlı, köşe halvetli şemayla devam etmiştir. Eyvanlarda değişik tonozlar kullanılmıştır. Keçelik hacminin de bir süre daha devam ettiği görülmektedir [65].

5.2. Merkezde ve Çeperde hamam gelişimi

İstanbul'un fethedilmesi ile birlikte artık Osmanlı Devleti'nde kuruluş dönemi sona ermiş, yeni dönem olan Yükselme Dönemi'ne geçilmiştir. İstanbul Osmanlı Devleti içerisinde en önemli yerini koruyarak merkezi otoritenin pekiştiği yer olarak bilinmektedir. Çalışma kapsamında mimari formasyonun etkileşiminde merkez olarak İstanbul referans verilmekte ve buradan seçilen yapılar üzerinde analizler yapılmaktadır.

Merkez olarak İstanbul'da 16-17 yy. ait üç ana bölgelerdeki: Tarihi Yarımada, Galata ve Üsküdar olmak üzere toplamda 5 örnek seçilerek analize edilmeye çalışılacaktır.

Çeper olarak Rumeli eyaletlerinden seçilen beş ayrı şehirden birer örnek alınarak değerlendirme kriterlerince verilere ulaşılmaya çalışılmıştır.

Merkez olarak İstanbul'dan örnekler

1. II.Beyazıt Hamamı (1507)
2. Tahtakale Hamamı (1451-1481)
3. Atik Valide Hamamı (16 yy.)
4. Ortaköy Hamamı (1583)
5. Çinili Hamamı (1546)

Çeper olarak Rumeli'den örnekler

a) Makedonya- Üsküp
   1. Davut Paşa Hamamı (16 yy.)

b) Bulgaristan- Filibe
   2. Hacı Hasan zade Bey Çifte Hamamı (1555)

c) Bosna Hersek – Saraybosna
   3. Gazi Hüsrev Bey Hamamı (17 yy.)

d) Makedonya – Manastır (Bitola)
   4. Debboy Hamamı
e) Yunanistan – Selanik
   5. Yahudi Hamam (16 yy.)

5.1.1. Merkez olarak İstanbul'dan Hamam örnekleri

1- II. BEYAZIT HAMAMI

Konumu: İstanbul'un Beyazıt semtinde, Ordu caddesi üzerinde, Laleli camine 300 metre ve Beyazıt camine 200 metre uzaklıkta yer almaktadır. Cami, medrese ve imaretten oluşan ve kendi adını taşıyan külliyenin parçasıdır. Yapının güneyinde Şimşek hane ve Hasan Paşa Hanı, batısında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, doğusunda ise İÜ Merkez Kütüphanesi bulunmaktadır [66].

İnşa tarihi: Beyazıt hamamın inşa kitabesi olmadığından yapım tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Ancak Başbakanlık Arşivi'ndeki XVI. Yüzyıla ait bir tapu tahrir defterinde, Yavuz Selim'in annesi Gülbahar Hatun'un (1505-1506) Trabzon'daki imaret evkafına gelir sağlayan mülk ve araziler listesinin sonunda "İstanbul'da Sultan Beyazıt Camii yanındaki Yeni hamam mukataası, senede 75.000 akçe" kaydına rastlanmaktadır. Bu bilgiden anlaşıldığına göre XVI. Yüzyılda Yeni hamam denilen Beyazıt hamamı padişahın zevcesi olan Gülbaba Hatun'un evkafına gelir sağlamak üzere inşa ettirilmiştir. [67] Diğer yandan K. Aru hamamın İkinci Beyazıt tarafından 1507 yılında mimar Hayrettin'e yaptırılmış olabileceğini düşünmektedir [68].

Mimarisi: Kuzey-güney istikametine uzanan hamam, erkekler ve kadınlar kısmından oluşmakta ve İstanbul'un bilinen çifte hamamlarından en iyi örneklerden birini temsil etmektedir. Her iki kısımda aynı planda yaptırılmış, yalnız kadınlar kısmı camekan bölümü diğerinden daha ufaktır. [67] Erkekler bölümüne Güney cephesinde, ana yoldan girişi merdivenlerden çıkılarak yüksek sivri kemerli bir taç kapıdan sağlanmaktadır. Soyunmalık bölümü yaklaşık 15x15 metre olup kare plana sahip, üzeri kubbe ile örtülmüştür. Bu alan kubbe feneri hariç, güney cephesinde iki alt, iki üst pencere ve batı cephesinde iki alt, üç üst

pencere ve kasnak seviyesinde güney, doğu ve kuzey yönlerinde birer adet olmak üzere üst pencere ile aydınlanmaktadır. Soyunmalıktan giriş kapının karşısındaki duvarda bulunan geçiş ile ılıklık hücresine geçilmekte, bu hücreden batı tarafında yer alan traşlık ve tuvalet bölümüne ulaşılmakta ve doğu yönünde ılıklık ana mekânın ulaşılmaktadır. Ilıklık mekânı ikisi duvarla çevrili olmak üzer altı hücreden ulaşmaktadır, bu hücreler kubbe örtüye sahiptirler. Ilıklık mekânın ortasından sıcaklığa geçilmektedir. Sıcaklık mekânı üç eyvandan ve köşelerde yaralan dört halvetten oluşmaktadır. Halvetlere girişler duvar yanlarından sağlanmaktır. Bu organizasyon şeması ile Eyice'nin sınıflandırmış olduğu A grubu sıcaklık tipolojisinde yer almaktadır. Kadınlar kısmı organizasyon itibari ile erkekler ile yanı şemaya sahip olup sadece tuvalet kısmın olmadığı ve soyunmalık mekanının erkeklerden daha küçük ve daha alçak kubbe yüksekliğine sahiptir. Kadınlar kısmı soyunmalık mekanına girişi ara sokak tan yani batı cephesinden taç kapıdan sağlanmaktadır. Beyazıt Hamamı. İstanbul'da Türk hamam mimarisinin bugün ayakta kalabilmiş mimari nispetlerin ahengi bakımından en gösterişli örneğidir. Bu husus bilhassa cadde üzerindeki cephesinde belirlidir. Aynı zamanda şehrin en büyük ve abidevi karakterde hamam olan Beyazıt Hamamı. Türkleşen İstanbul'da yeni bir şehircilik anlayışına göre kurulan Beyazıt Külliyesi'nin bir parçası ve onu tamamlayan bir eleman olarak da değerlidir [67].

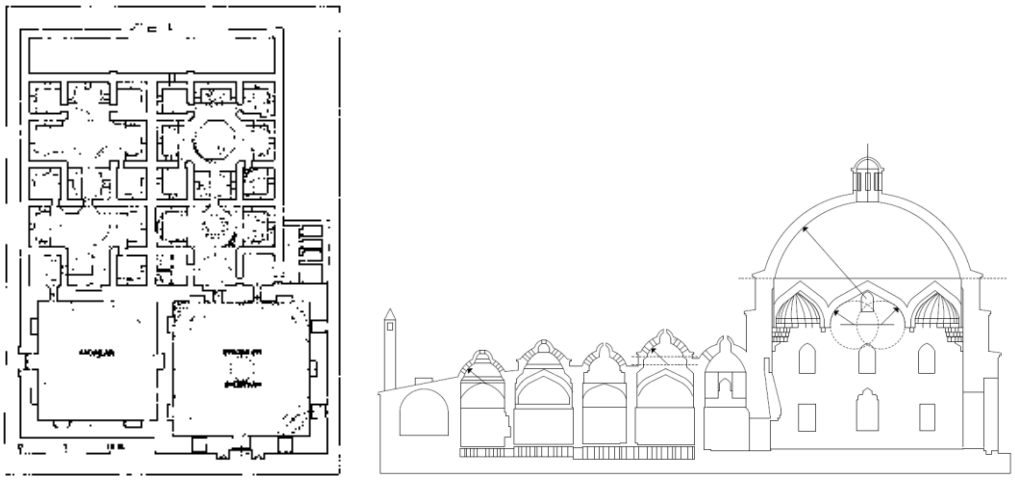

Şekil 3. 4 Beyazıt Hamamı Planı (İ. Aydın Yüksel'den)

Malzeme ve teknik özellikleri: II. Beyazıt hamamı yığma kagir bir yapıdır. Soyunmalık bölümleri kesme taş, ılıklık ve sıcaklıkları ise kaba yonu moloz taşla inşa edilmiştir. Ilıklık ve sıcaklıkta kaba yonu moloz taşın cidar olarak kullanıldığı, iç duvarlarda

ise yoğun olarak tuğla kullanıldığı anlaşılmaktadır. Hamamın tamamında kubbeleri taşıyan askı kemerleri ve kubbeler tuğla (0,280x0,28x0,03 m) ile inşa edilmiştir. [66] Soyunmalık bölümlerin duvarların ortalama 2,00 metre kalınlığında olduğu tespit edilmiştir. Ilıklık ve sıcaklık bölümlerinde duvar kalınlığı 1,00 metreye düşmektedir. Kadınlar soyunmalığında kare plandan kubbeye geçişte pandantif, erkekler bölümünde ise tromp kullanılmıştır. Soyunmalıkta ana kubbenin kalınlığın yaklaşık 0,80 metre olduğu (iki buçuk tuğla) saptanmıştır. Öteki bölümlerdeki kubbelerde ise kalınlık 0,45 ile 0,60 metre (bir buçuk-iki tuğla) arasında ölçülmüştür. Ilıklık ve sıcaklıklarda geçiş öğesi olarak çeşitli biçimlerde pandantif ve üçgenler kullanılmıştır [66].

Tamirat ve tadilat: 1930 yıllarına kadar çalışan Beyazıt Hamamı bu tarihlerden sonra caddeye komşu büyük kubbeli soyunma yerleri (camekanlar) bir şahsın mülkiyetine geçince deri deposu olarak kiraya verilmiş, arkadaki sıcaklık bölümleri ise kısmen demirci atölyesi olmuş, kısmen de kendi haline terkedilmiştir. Bu arada hamamı tahrip eden müdahaleler devam etmiş, kurşunları soyulmuş, tepe camları kırılmış, mermerler ve kurnalar götürülmüş, duvarlarda delikler ve geçitler açılmıştı r. 1950-1960 arasında yıktırılması için gösterilen büyük gayretler başarılı alamayınca hamamın büyük mekanlarının İstanbul Üniversitesi tarafından alınması yoluna gidilmiştir. Rektör Nazım Terzioğlu, cadde üzerindeki kubbeli iki soyunma yerini kütüphane ve okuma salonuna dönüştürtmek üzere tamir ettirmiş, fakat onun rektörlükten ayrılması, arkasından da vefatı üzerine bu proje gerçekleşmeden kalmıştır. [67] 2000 yılında İÜ Rektörlüğü mülkiyetine geçen hamam 2002-2003 yılları arasında projelendirilip ve restorasyon sonrasında özgün kullanımına uygun olarak Türk Hamam Kültürü Müzesi oluşturulması çalışmaları tamamlanmıştır. Bugün müze faaliyetini devam ettirmektedir.

2- TAHTAKALE HAMAMI

Konumu: İstanbul'un Eminönü semtinde, Rüstem Paşa Camii civarında, Uzun Çarşı Caddesi ile Kantarcılar Caddesi'nin birleştiği yerde bulunmaktadır. Hamam doğu tarafında yaklaşık 100 metre uzaklığında Çukur Han ve batı tarafında da yaklaşık 150 metre uzaklığında Süyavuş Paşa Medresesi bulunmaktadır.

İnşa tarihi: İnşaat kitabesi bulunmayan. Fakat yapım teknikleri ve plan şeması açısından Erken Osmanlı Mimarisi özellikleri gösteren yapı. 1470 (875 H.) tarihi Fatih Sultan Mehmet vakfiyesinde Fatih Camisine vakfedilen hamamlar arasında yer almaktadır. Hamamla ilgili erken tarihli diğer belgelerden de hamamın 1489 (894 H.) yılındaki gelirinin 72.134 akçe ve 1490 (895 H.) yılındaki gelirinin de 63.333 akçe olduğu öğrenilmekte [69].

Mimarisi: Güneydoğu- Kuzeybatı istikametine uzanan hamam, erkekler ve kadınlar kısmından oluşmakta ve İstanbul'un bilinen çifte hamamlarından en büyük hamamlara arasında yer almaktadır. Erkekler ve Kadınlar kısımları arasında planimetrik hacimsel ve yapısal değişiklikler görülmektedir. Kadınlar kısmı genel olarak erkeklerde daha küçüktür. Erkekler bölümüne Güneydoğu cephesinde, ana yoldan girişi, yüksek sivri kemerli bir taç kapıdan sağlanmaktadır. Soyunmalık bölümü yaklaşık 15,30x15,40 metre olup kare plana sahip, üzeri kubbe ile örtülmüştür. Bu alan kubbe feneri hariç, güneydoğu cephesinde bir, kuzeydoğu cephesinde iki alt pencere ve kasnak seviyesinde üç üst pencere ile aydınlanmaktadır. Soyunmalıktan giriş kapının karşısındaki duvarın ortasında bulunan geçiş ile ılıklık mekanına geçilmekte, bu mekânın her iki tarafında ikişer hazırlık mekanları bulunmaktadır bu mekanlar kubbe örtüye sahiptirler. Ilıklık mekânın ortasından sıcaklığa geçilmektedir. Sıcaklık mekânı yıldızvari sekizgen formunda ve beş adet nişten oluşmaktadır, halvetler sekizgenin ortasından her iki taraftan geçiş ile sağlanmaktadır. Mekanlar kendi içinde simetriye sahiptir, halvetler ise her iki tarafta üçer olup toplamda altı adet tir. Bu organizasyon şeması ile Eyice'nin sınıflandırmış olduğu B grubu sıcaklık tipolojisinde yer almaktadır [70]. Kadınlar kısmı organizasyon itibari ile erkeklerden farklılık göstermekte ve daha küçük ve alçak kubbe yüksekliğine sahiptir. Soyunmalık bölümü yaklaşık olarak 12,40x11,90 metre ölçülerinde olup giriş Güneybatı cephesinde ara sokaktan sağlanmaktadır. Bu alan dört adet üst pencere ve üç adet kasnak seviyesi pencereler ile aydınlanmaktadır. Soyunmalıkta ılıklığa geçilmektedir. Ilıklık küçük olup geçiş imkânı sağlayan iki kubbe örtülü mekândan oluşmaktadır. Ilıklıkta sıcaklığa geçişte ana alanına ulaşılmış oluyor ve buradan iki büyük ve üç küçük olmak üzere toplam beş halvet mekânına ulaşılmaktadır. Sıcaklık mekânı Eyice'nin sınıflandırmış olduğu C grubu sıcaklık tipolojisinde yer almaktadır.

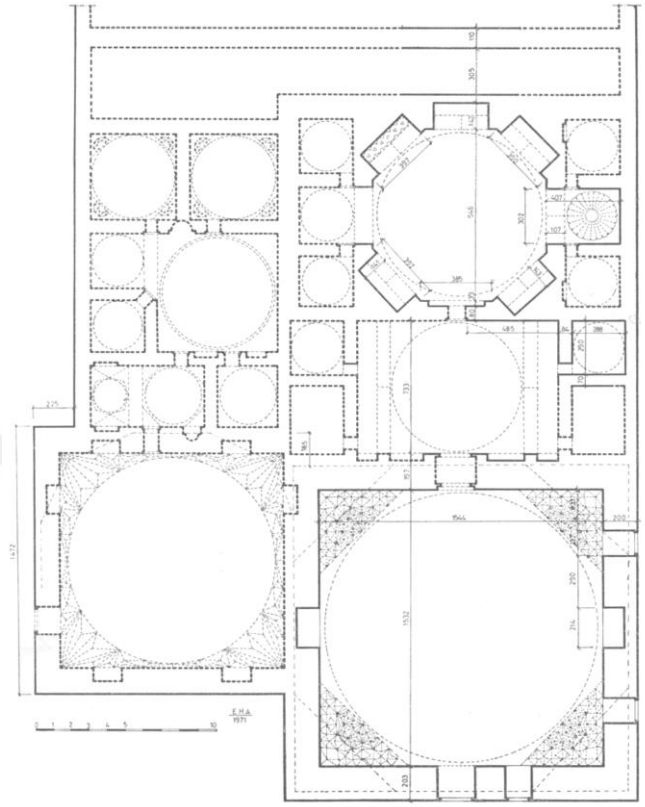

Şekil 3. 5 İstanbul Tahtakale Hamamı Planı (Ayverdi, 1974)

Malzeme ve teknik özellikleri: Tahtakale Hamamı, İstanbul'daki en büyük hamamlardan biridir. Beden duvarları kaba yonu taştır; erkekler kısmı giriş kapısı tarafında ise kesme taş kullanılmıştır. Örtü ve geçiş ögeleri tuğladır. Tüm mekanları günümüze orijinal halinde gelemediyse de farklı örtü elemanlarının değişik kombinasyonlarla kullanıldığı örneklerden biridir. Örtüler, birkaç aynalı tonoz örtü dışında kubbe ağırlıklıdır. Dilimli ve mukarnaslı kubbeler görülür. Pandantif, tromp ve taşırmalar en çok kullanılan geçiş ögeleridir. Geçiş ögelerinde mukarnasa oldukça fazla yer verilmiştir. Dekoratif geçiş öğeleriyle çok sayıdaki fil gözünden mekâna sızan ışık huzmeleri bir araya geldiğinde bugün de çok etkileyici bir atmosfer sunmaktadır. Yıldız şeklinde fil gözüne rastladığımız az sayıda hamamdan biridir.

Tamirat ve tadilat: 1660 ve 1688 yangınlarında kısmen yanan binanın 1726 yangınında soğukluk kısmı büyük hasar görmüştür diğer hacimleri kubbe kasnağındaki

onarımlar büyük olasılıkla bu tarihten sonra yapılmıştır. 19. yüzyıldan beri hamam olarak kullanılmaya yapı özel şahısların mülkiyetine geçmiş, bir bölümü yıkılarak içine betonarme strüktür yerleştirilmiştir. Bir aralar depo. Sucuk imalathanesi. Sonraları da soğuk hava deposu olarak kullanılan yapıda; bugün. Yapının içten algılanmasını engelleyen betonarme strüktür sökülüp yerine iç mekânın algılamasını sağlayan bir tasarıma göre yeni bir strüktür yerleştirilip yapıya alışveriş fonksiyonu verilecektir. Yapının zaman içinde hamam işlevini yitirmesiyle birlikte özgün planında da değişiklikler olmuştur. Özellikle kadınlar kısmı sıcaklığı bölme duvarlarıyla kadınlar ve erkekler sıcaklığını ayıran duvarlar yıkılmış; külhan örtüsünün bir bölümüyle odunluk örtüsü yok olmuştur [69].

3- ATİK VALİDE HAMAMI

Konumu: İstanbul'un Üsküdar semtinde, Tabaklar Mahallesinde, Dr. Fahri Atabey ile Eski Toptaş Caddesi arasında yer almaktadır. Atik Valide Külliyesinin içinde bulunan hamam Atik Valide Cami'ne yaklaşık 150 metre uzaklığında dır.

İnşa tarihi: Nurbanu Sultan tarafından, Atik Valide Külliyesi ile beraber M. 1583 tarihinde yaptırılmıştır. Çifte hamam olan yapı Mimar Sinan'ın eseridir [71].

Mimarisi: Kuzeydoğu – Güneybatı istikametine uzanan hamam, erkekler ve kadınlar kısmından oluşmaktadır. Her iki kısımda aynı planda yaptırılmış ve tam bir simetrik içerisinde ele alınmıştır. Erkekler bölümüne Kuzeydoğu cephesinde, ana yoldan girişi basit düz bir kapı ile sağlanmaktadır. Soyunmalık bölümü yaklaşık 9,8x9,5 metre olup kare plana sahip, üzeri kırma çatı ile örtülmüştür. Bu alan kubbe feneri hariç, dört adet üst pencere ile aydınlanmaktadır. Soyunmalıktan giriş kapının karşısındaki duvarın ortasında bulunan geçiş ile ılıklık hücresine geçilmekte, bu hücreden kuzeybatı tarafında yer alan traşlık ve tuvalet bölümüne ulaşılmakta ve doğu yönünde ılıklık ana mekânın ulaşılmaktadır. Ilıklık mekânı orta kısmı kubbe ile örtülü olur kemer yanları da tonoz ile örtülmüştür. Ilıklık mekânın ortasından sıcaklığa geçilmektedir. Sıcaklık mekânı tek mekândan oluşmakta, halvet hücreleri bulunmamaktadır. Bu organizasyon şeması ile Eyice'nin sınıflandırmış olduğu B grubu sıcaklık tipolojisinde yer almaktadır. Kadınlar kısmı organizasyon itibari ile erkekler

ile yanı şemaya sahip olup tam bir simetri içerisinde inşa edilmiştir. Kadınlar kısmı soyunmalık mekanına girişi ara sokak tan yani güneybatı cephesinden sağlanmaktadır.

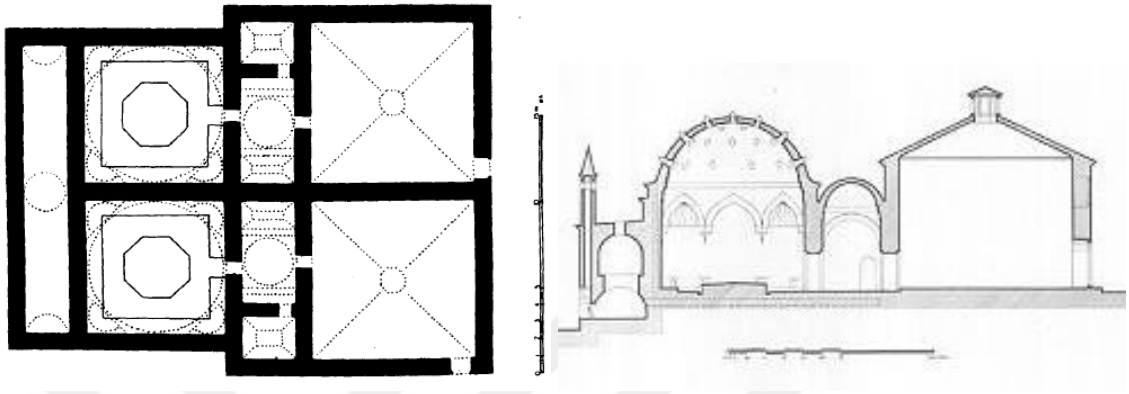

Şekil 3. 6 Atik Valide Hamamı (A. Kuran'dan)

Malzeme ve teknik özellikleri: Hamam yığma kagir bir yapıdır. Soyunmalık, ılıklık ve sıcaklıkları bölümleri moloz taşla inşa edilmiştir. Hamamın tamamında kubbeleri taşıyan askı kemerleri ve kubbeler tuğla. Duvar kalınlığı 1,00 metredir. Sıcaklık alanındaki kubbeler geçişler dilimli tromplarla sağlanmaktadır.

Tamirat ve tadilat: Hamam, Vakfiyesin dede zikredilmeyen, ancak Sınanın eserleriyle ilgili tezkirelerde yer alan hamam, geç devirde marangozhane olarak kullanılmış ve Vakıflar İdaresi tarafından son yıllarda tamir edilerek tekrar faaliyete geçirilmiştir [72]. Son dönem uygulamalarında hamama ait orijinal detayların ciddi derecede zarar verildiği görülmektedir. Bütün silmeler dekorasyon kaplamaları ile kapatılmış, Soyunmalık bölümünde köşe duvarlar köşe süslemeler ile derzli taklidi kaplamalar ile kapatılmış, üst pencere söveleri aynı şekilde dekoratif uygumlalar görerek hamam ait orijinal detayların yok olmasına sebebiyet vermiştir. Sıcaklık mekanların kubbe örtüleri pleksiglas ile kubbe formunda yapılıp orijinal kubbeden eser kalmamıştır.

4. ORTAKÖY HAMAMI

Konumu: İstanbul'un Ortaköy semtinde, Hüsrev Kethüda Hamamı ismi ile de bilinir. Hamam, Ortaköy Deresi Sokağı ile Muallim Naci Caddesi'nin birleştiği yerde ve sokağın sağ köşesindedir.

İnşa tarihi: Hamamın kitabesi olmadığından kesin inşa tarihi bilinmemektedir, fakat hamam hakkında 1550'li yıllarda veziriazam Kara Ahmet Paşa'nın kahyası Hüsrev Kethüda tarafından inşa ettirildiği tahmin edilmektedir. [73] Bir diğer kaynağa göre kitabenin bulunmaması Sokullu Mehmet Paşa zamanı boyunca inşa edildiğini göstermektedir [74].

Mimarisi: Doğu- Batı istikametine uzanan hamam, erkekler ve kadınlar kısmından oluşmaktadır. Her iki kısımda aynı planda yaptırılmış, traşlık ve tuvalet bölümleri hariç bir simetrik içerisinde ele alınmıştır. Erkekler bölümüne Güney cephesinde, ana yoldan girişi kemerli bir taç kapıdan sağlanmaktadır. Soyunmalık bölümü yaklaşık 8,32x8,23 metre olup kare plana sahip, üzeri kubbe ile örtülmüştür. Bu alan kubbe feneri hariç, Doğu cephesinde iki alt, iki üst pencere olmak üzere toplamda dört pencere ile aydınlanmaktadır. Soyunmalıktan giriş kapının batı tarafındaki duvarda bulunan geçiş ile ılıklığa geçilmekte, bu hücreden güney tarafında yer alan tuvalet ve kuzeyde yer alan temizlik hücresine ulaşılmaktadır bölümüne ulaşılmakta ve doğu yönünde sıcaklık ana mekânın ulaşılmaktadır. Ilıklık mekanları tonoz ile örtülmüştür. Ilıklık mekânın ortasından sıcaklığa geçilmektedir. Sıcaklık mekânında iki sıcak halvetten oluşmakta ve ayrıca güney tarafında üzeri beşik tonoz ile örtülmüş halvetten oluşmaktadır. Bu organizasyon şeması ile Eyice'nin sınıflandırmış olduğu E grubu sıcaklık tipolojisinde yer almaktadır.

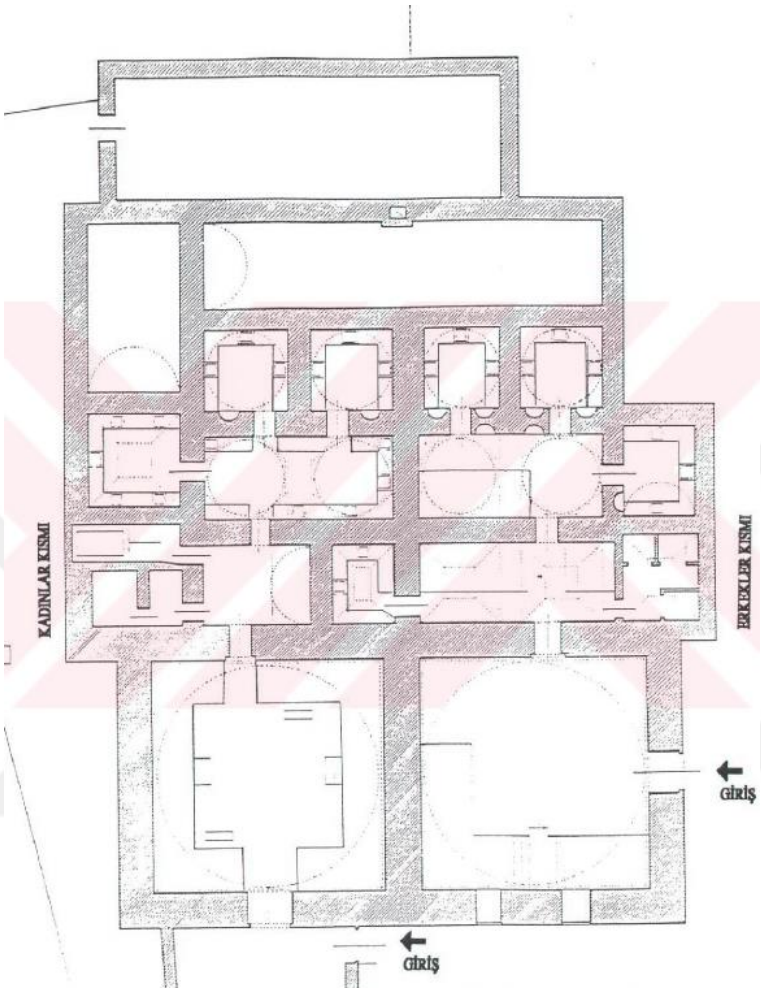

Şekil 3. 7 Hüsrev Kethüda (Ortaköy) Hamamı (A.S. Ülgen)

Malzeme ve teknik özellikleri: Hamam yığma kagir bir yapıdır. Duvarlar moloz taşla ve tuğla hatıllarla inşa edilmiştir Hamamın tamamında kubbeleri taşıyan askı kemerleri ve kubbeler tuğla ile inşa edilmiştir. Soyunmalık bölümlerin duvarların ortalama 1,30 metre kalınlığında olduğu tespit edilmiştir. Ilıklık ve sıcaklık bölümlerinde duvar kalınlığı 0,90 metreye düşmektedir. Kadınlar ve Erkekler soyunmalığında kare plandan kubbeye geçişte pandantif kullanılmıştır. Soyunmalıkta ana kubbenin kalınlınlığının yaklaşık 0,45 metre olduğu (bir buçuk tuğla) saptanmıştır.

Tamirat ve tadilat: Hamamın restorasyonu 1998 yılında Orhan Engin tarafından gerçekleştirilmiştir. Hamam restorasyon projesi kapsamında geçici sergi salonu, sergi salonlarına hizmet veren kafe-bar ve antika satış mağazası olarak işlevlendirilmiştir.

Hamam restorasyon projesi doğrultusunda erkekler soyunmalığı geçici sergi salonu,

Kadınlar soyunmalığı çok amaçlı salon olarak işlevlendirilmiştir. Erkekler bölümü ılıklığı sergi bölümü, ılıklığın karşında bulunan hela kısmı yönetim bürosu olarak, halvet hücreleri yine sergi salonu olarak işlevlendirilmiştir. Kadınlar ılıklığı hol olarak tasarlanmış, halvet hücreleri sergi bölümü olarak işlevlendirilmiştir. Erkekler ve kadınlar sıcaklık mekanlarından hamamın su deposuna birer kapı açılarak bu kısımda sergi bölümü olarak işlevlendirilmiştir. Özgün işlevi depo olan kısım kafe-bar olarak işlevlendirilmiştir. Hamam bugünlerde restoran – bar işleviyle kullanılmaktadır [64].

5. ÇİNİLİ HAMAMI

Konumu: Çinili diğer adıyla Barbaros Hayreddin Paşa Hamamı olarak da bilinen yapı Fatih Zeyrek'te Kırık çeşme Mahallesinde bulunmaktadır. Hamam Gazanfer ağa Medresesi ve Zeyrek Camii arasında bulunmaktadır.

İnşa tarihi: İstanbul'daki Türk hamam mimarisinin en büyük ve güzel örneklerindendir. Hamam Beşiktaş'taki Barbaros Hayrettin Paşa Medresesi'ne gelir getirmek amacıyla 1534–46 arası Mimar Sinan'a yaptırılmıştır. Diğer kaynaklara göre yapım tarihi belli değil, bir diğerine göre de tahmini 1540'tır [75] Aru'ya göre çifte hamam Hayretin Paşa tarafından 1546'da Mimar Sinan'a yaptırılmıştır [68]

Mimarisi: Osmanlı hamam mimarisinin en seçkin örnekleri arasında yer alan yapı çifte hamam olarak inşa edilmiştir ve halen de bu hüviyetiyle kullanılmaktadır. Erkek ve kadın kısımları genel planları itibariyle birbirinin tamamıyla eşidir. Yan yana bitişik inşa edilmiş kubbeli birer soyunmalık, tonoz örtülü birer ılıklık ve haçvari planlı birer sıcaklıktan meydana gelen hamamın külhan hazne önündedir ve orijinalitesini korumaktadır. Zamanla caddenin yükselmesi sonucu bugün birkaç basamak merdivenle inilen hamamın her iki kısmında da kubbe ile örtülü soyunmalıklara XIX. yüzyılda ikişer katlı camekanlar yapılmış ve erkekler kısmında bu bölümün ortasına yekpare mermerden fıskiyeli bir havuz konulmuştur. Dört eyvan- dört halvet şeması veren sıcaklık Eyice'nin sınıflandırasında "A" grubunda yer almakta ve sekizgen bir göbek taşının çevresinde düzenlenmiş, köşelere kare

planlı halvetler. Aralarına da eyvanlar oturtulmuştur. Eyvanlar aynalı tonozlarla, halvetler ise göbek taşının üzerindeki büyük kubbede olduğu gibi tromplarla geçilen kubbelerle örtülüdür. Sıcaklıklarda toplam yirmi ikişer adet kurna bulunmakta, bunların biri havlu sarınmadan önce son durulama suyunun dökülmesi için giriş-çıkış eyvanında, diğerleri ise üçer tane olmak üzere öteki eyvanlarla halvetlerde yer almaktadır. Soğuklukların yan taraflarına birer kısa dehlizle girilen hela ve temizlik hücreleri yerleştirilmiştir [75].

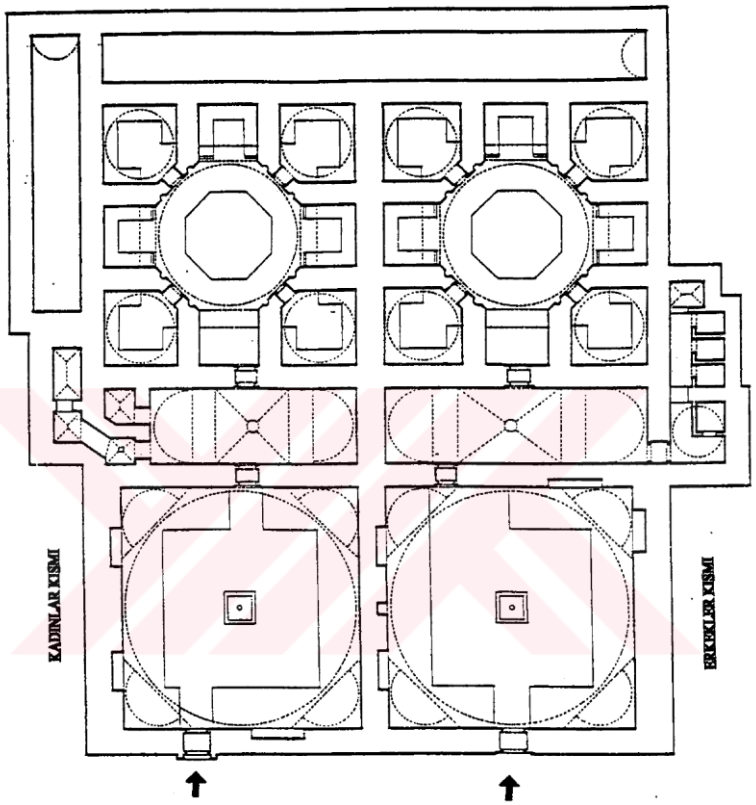

Şekil 3. 8 Çinili Hamamın Planı (A. Kuran,1986)

Malzeme ve teknik özellikleri: Hamamı yığma kagir bir yapıdır. Binanın dış duvarları almaşık olarak bir sıra taş ve iki sıra tuğla şeklindedir, iç duvarlarda ise yoğun olarak tuğla kullanıldığı anlaşılmaktadır. Hamamın tamamında kubbeleri taşıyan askı kemerleri ve kubbeler tuğla ile inşa edilmiştir. Soyunmalık bölümlerin duvarların ortalama 2,10 metre kalınlığında olduğu tespit edilmiştir. Ilıklık ve sıcaklık bölümlerinde duvar kalınlığı 1,00 metreye düşmektedir. Kadınlar ve erkekler bölümleri organizasyon olarak tam bir simetri içerisinde olup örtü ve geçiş elemanları dahil aynı şekilde kullanılmıştır. Tek fark

erkekler bölümünde soyunmalık kısmının daha yüksek ve kasnak seviyesinde üst pencerelere sahip olması dır.

Tamirat ve tadilat: Hamam 1728 ve 1838'deki büyük Cibali yangınlarında epeyce zarar görmüş, fakat sonradan onarılmıştır. Erkekler bölümünün önünde bulunması gereken mermer sütunlu kubbeli revakın bu yangınların birinde harap olduğu ve onarımlar sırasında kaldırıldığı tahmin edilmektedir [75]. Hamam ile ilgili bir diğer kaynakta 1 Temmuz 1833 yılında tüfekhaneden çıkan ve İstanbul şehrinin yarısını kül eden sekizinci Cibali Yangınında, hamamı tezyin eden nefis çiniler kısmen harap olmuş, kısmen çalınmıştır. 1833-1850 yılları arasında Çinili hamam Ali Bey adında bir zat tarafından tamir edilerek İstanbul halkına açılmıştır [76].

5.1.2. Çeperden Hamam örnekleri

1- DAVUD PAŞA HAMAMI (ÜSKÜP)

Konumu: Bugünkü Makedonya'nın başkenti olan Üsküp merkezinde, Vardar Nehri'nin üzerinde bulunan II. Mehmet'e ait köprünün kuzeyinde yer almaktadır.

İnşa tarihi: İnşa kitabesi bulunmayan yapıyı, Sadrazam Davut Paşa'nın H. 878 (M. 1473) Bosna Sancak Beyi iken yaptırdığı bilinmektedir [77]. Ekrem Hakkı Ayverdi hamamı Fatih Sultan Mehmet devri eserleri arasına koymuş. Aydın Yüksel ise Hüsrev Redric'in bina için 1484 tarihini gösterdiğini belirtmiş, kendisi de esere Il. Bayezid devri yapıları arasında yer vermiştir. [78]

Mimarisi: Batı- Doğu istikametine uzanan hamam, erkekler ve kadınlar kısmından oluşmakta dikdörtgen kütleye sahip ve Rumeli'deki Osmanlı devri Türk eserleri arasında gösterişli mimarisiyle en heybetli olanlardan biridir [78]. Hamamın iki bölümü de sırasıyla batıdan doğuya doğru soyunmalık, ılıklık, sıcaklık ve halvet hücreleri şeklinde düzenlenmiştir. Her ne kadar mekanların dizilişi aynı olsa da Erkekler ve kadınlar bölümlerinde temel farklılıklar göze çarpmaktır. Erkekler bölümüne Doğu cephesinde, ana yoldan girişi, zaman içerisinde kotun yükseltilmesiyle bahçedeki merdivenlerden inilerek yıkılmış olan bir taç kapıdan sağlanmaktadır. Soyunmalık bölümü yaklaşık 11,5x11,5 metre

olup kare plana sahip, üzeri yuvarlak kemerli tromplarla geçilen sekizgen kasnağa oturan kubbe ile örtülmüştür. Bu alan kubbe feneri hariç, güney ve doğu cephesinde altta kemerli taş söveli dört adet pencere ve iki dikdörtgen formlu üst pencere ile aydınlanmaktadır. Soyunmalıktan giriş kapının karşısındaki duvarda bulunan sivri kemerli kapı ile ılıklığa geçilir. Ilıklığın batı tarafında üzeri tonoz ile örtülmüş dar bir eyvan ve asıl ana mekânı oluşturan kısım mukarnaslı pandantiflerle geçişi sağlanan kubbe ile örtülmüştür. Ilıklığın güney duvarının batı ucundaki kapıyla, halvet ve helaya geçilir. Dar bir koridorla ulaşılan kare planlı halvet geçişleri pandantiflerle sağlanan kubbe ile örtülüdür. Halvetin batı yanında dikdörtgen planlı iki küçük hücre vardır. Halvetle aralarında bulunan koridordan birer kapıyla girilen ve üzerleri, pandantiflerle geçilen birer küçük kubbe ile örtülü hücrelerden birisi hela, diğer de traşlıktır. Ilıklığın doğu duvarındaki sivri kemerli kapı ile sıcaklığa geçilir. Sıcaklığa geçiş üzeri kubbeli ve her iki yanı tonoz ile örtülü eyvandan sağlanır. Sıcaklık bölümü dört eyvandan ve üç halvetten oluşmaktadır, dördüncü halvet daha evvel bahsedilen ılıklıktan geçilen kısımda yer alır ve alan olarak daha büyük yer kaplar. Bu durumu Eyice, bilinen Osmanlı hamamlarında rastlanmayan bir yenilik olarak ve ne amaçla yapıldığını bilinmekte olduğunu ifade etmektedir [78]. Sıcaklıkta bulunan eyvanların giriş eyvanı hariç diğerleri tonoz ile örtülmüştür. Sıcaklığa açılan halvetler ise tromplarla sağlanan geçişler ile kubbe örtülüdür. Sıcaklığın orta kısmı, mukarnaslı pandantiflerle geçişi sağlanan ve sekizgen kasnağa oturan kubbe ile örtülüdür. Sıcaklığın bu organizasyon şeması ile Eyice'nin sınıflandırmış olduğu A grubu sıcaklık tipolojisinde yer almaktadır.

Kadınla bölümüne Kuzey cephesinde, ara yoldan girişi, zaman içerisinde kotun yükseltilmesiyle bahçedeki merdivenlerden inilerek ve bugün kapatılmış olan bir kemerli kapıdan sağlanmaktadır. Soyunmalık bölümü yaklaşık 11,5x11,5 metre olup kare plana sahip, üzeri yuvarlak kemerli tromplarla geçilen sekizgen kasnağa oturan kubbe ile örtülmüştür. Bu alan kubbe feneri hariç, kuzey ve doğu cephesinde iki dikdörtgen formlu üst pencere ile aydınlanmaktadır. Giriş kapıdan soyunmalığın batı duvarında bulunan kemerli kapı ile ılıklığa geçilir. Ilıklığın batı tarafında üzeri tonoz ile örtülmüş dar bir eyvan ve asıl ana mekânı oluşturan kısım mukarnaslı pandantiflerle geçişi sağlanan kubbe ile örtülmüştür. Ilıklığın giriş kısmı mukarnaslı pandantiflerle sekizgen kasnağa oturan kubbe örtülüdür.

Ilıklığın kuzey duvarının doğu yarısı, kısmi bir eyvan şeklinde düzenlenmiştir, bu eyvanın erkekler bölümünde olduğu gibi, fakat burada çok daha küçük bir ılıklık halvetine girilmektedir (yaklaşık 3,20 x 3,20m.). Duvarın batı tarafındaki diğer kapı ile helaya girilmektedir. Sıcaklığa geçiş Ilıklığın doğu duvarındaki sivri kemerli kapı ile sağlanmaktadır. Ortası kubbeli, üç yanı eyvanlı ve iki halvetti olan sıcaklık bölümü tipoloji şemasından (E grubu) farklı olarak iki yerine üç yandan genişlemiştir. Giriş kısmında bulunan eyvan yanlardan iki sütün ile taşınmaktadır. Eyvanların üzerleri tonoz ile geçilmiştir. Sıcaklığın orta bölümünü örten kubbe, mukarnaslı pandantiflerle geçilen sekizgen kasnağa oturmaktadır. Sıcaklığın doğu duvarındaki birer kapı ile iki halvet hücresine geçilir. Kare planlı mekanlar benzer şeklinde inşa edilmişlerdir. Halvetler Türk üçgenlerle geçişi sağlanan kasnağa oturan kubbe ile örtülüdür.

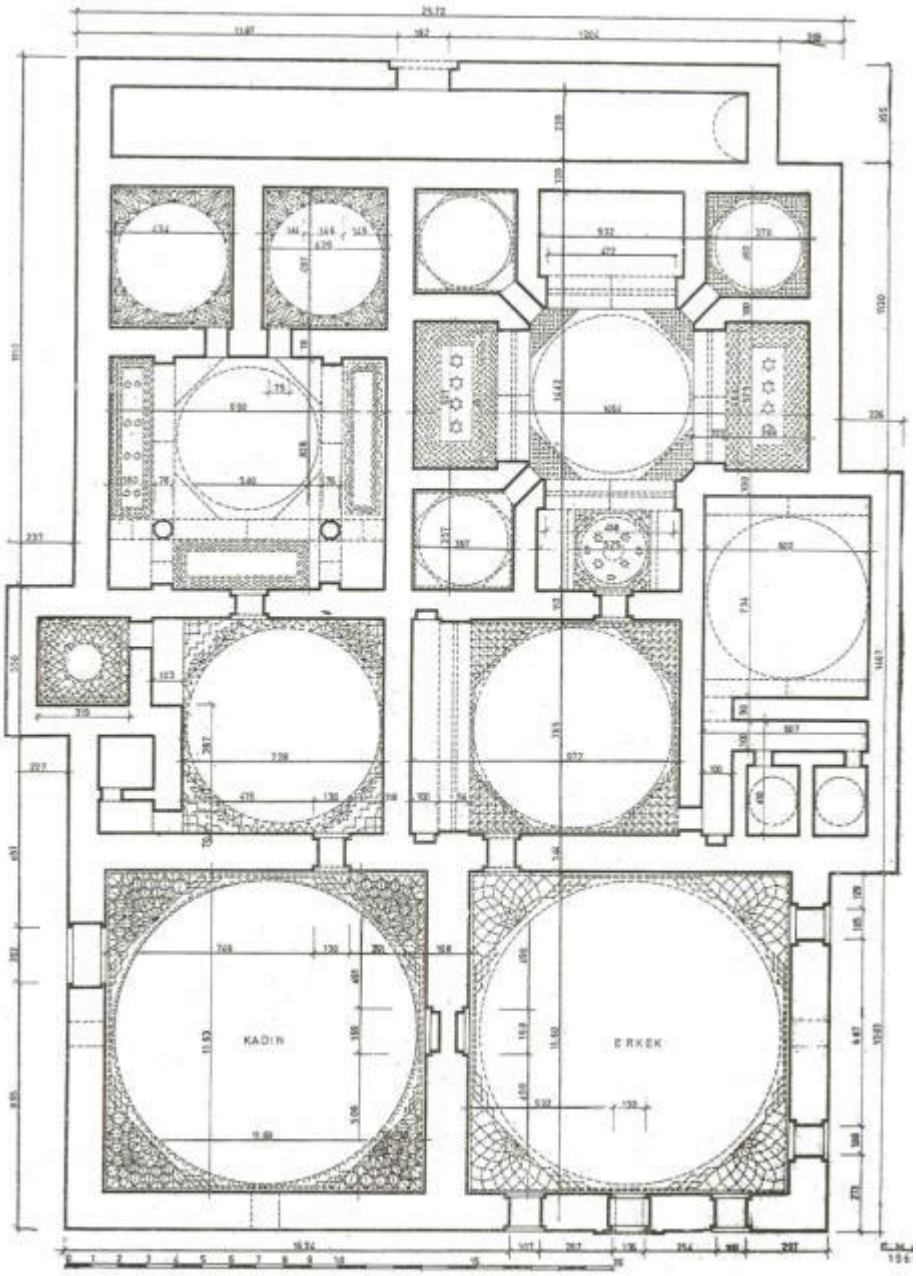

Şekil 3. 9 Davud Paşa Hamamı Planı (Ayverdi, 2000)

Malzeme ve teknik özellikleri: Hamamda inşa malzemesi olarak kesme taş, kaba yonu ve tuğla kullanılmıştır. İki sıra tuğla ve bir sıra taşla almaşık teknikte örülen duvarlarda bazen tası iki yandan sararak kasetleme tekniğini hatırlatan bir uygulama yapılmıştır [79]. Hamamın tamamında kubbeleri taşıyan askı kemerleri ve kubbeler tuğla ile inşa edilmiştir. Soyunmalık bölümlerin duvarların ortalama 1,30 metre kalınlığında olduğu tespit edilmiştir.

Ilıklık ve sıcaklık bölümlerinde duvar kalınlığı 1,00 ve 0,80 metreye düşmektedir. Kadınlar soyunmalığında kare plandan kubbeye geçişte pandantif, erkekler bölümünde ise tromp kullanılmıştır. Soyunmalıkta ve diğer mekanların kubbelerin kalınlınlığının 0,45 metre (bir buçuk-iki tuğla) arasında görülmektedir.

Tamirat ve tadilat: Eserin ilk inşa edildiği tarihten itibaren günümüze, hangi tahribata maruz kaldığı ve bunun sonucunda da ne tür bir onarıma tabi tutulduğu hususunda bir bilgi yoktur. İkinci Dünya Savaşından önce, Sırplar tarafından hamamın kubbeleri dıştan sac ile kaplanmıştır. Hamamın ayrıca 11 Ekim 1948 ve 1949 yılları arasında da onarım geçirmiştir. Bu onarımlar sırasında, yapının iç ve dış kısımlarında bazı bakım ve yenilemeler ile yeni eklemeler yapılmıştır. Bu çalışmalar sonrasında bina, sanat galerisi olarak hizmet vermeye başlamış ve devam etmektedir [79] .

2- GAZİ HÜREV BEY HAMAMI (SARAYBOSNA)

Konumu: Bugünkü Bosna'nın başkenti olan Saraybosna'nın merkezinde bulunan Gazi Hüsrev Bey Külliyesinin bir parçası olduğu ve belki de vakfiyenin yazılmasından sonra gelir sağlamak üzere yapıldığı sanılır [81].

İnşa tarihi: vakfiyede ismi zikredilmeyen bu hamam, Gazi Hüsrev Bey Vakıf gelirleriyle 17. Yüzyılda inşa edildiği söylenmektedir [81] .

Mimarisi: Kuzey-güney istikametine uzanan hamam, erkekler ve kadınlar kısmından oluşmakta ve Bosna'nın bilinen hamamlarından en iyi örneklerden birini temsil etmektedir. Her iki kısımda aynı planda yaptırılmış olsa da organizasyonda farklılıklar göze çarpmaktadır, örneğin erkeklerin soyunmalık kısmı kadınlarınkinde az daha büyüktür ve erkeklerin sıcaklık kısmında dört halvet bulunurken, kadınlarınkinde üç halvet bulunmaktadır. Erkekler bölümüne Doğu cephesinde, ana yoldan girişi sağlanmaktadır. Soyunmalık bölümü yaklaşık 10 x 9 metre olup kare plana sahip, üzeri kubbe ile örtülmüştür. Bu alan kubbe feneri hariç, batı cephesinde bir alt pencere ile aydınlanmaktadır. Soyunmalıktan kuzey duvarında bulunan geçiş ile ılıklık hücresine geçilmekte, bu hücreden batı tarafında yer alan traşlık bölümüne ulaşılmakta. Ilıklık mekânı tonoz örtüye sahiptir. Ilıklık mekânın kuzey

duvarından sıcaklığa geçilmektedir. Sıcaklık mekânı orta göbek mekân ve iki adet batı ve iki adet kuzey tarafında bulunan halvetlerden oluşmaktadır. Halvetlere girişler duvar yanlarından sağlanmaktır. Bu organizasyon şeması ile Eyice'nin sınıflandırmış olduğu C grubu sıcaklık tipolojisinde yer almaktadır, iki tarafı halvetlerle çevirili olması farklılığını göstermektedir. Kadınlar kısmı organizasyon itibari ile erkekler ile yanı şemaya sahip olup sadece tuvalet kısmın dışarıya çıkıntı yaparak çözülmüş olması ve soyunmalık mekanının erkeklerden daha küçük ve sıcaklık mekânında orta göbeğe açılan üç adet halvet ve bir adet küçük hazırlık hücresine sahiptir. Kadınlar kısmı soyunmalık mekanına girişi sokaktan yani güney cephesinden taç kapıdan sağlanmaktadır.

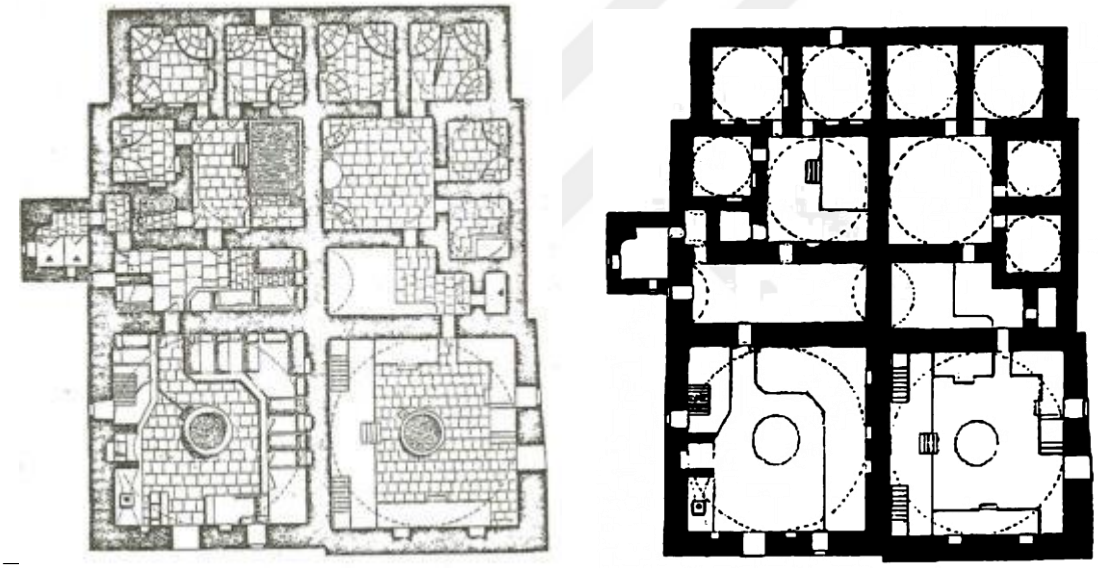

Şekil 3. 10 Gazi Hüsrev Bey Hamamı Planı 1) E.H. Ayverdi, 2000; 2) Eyice, 1996

Malzeme ve teknik özellikleri: Hamamı yığma kagir bir yapıdır. Soyunmalık bölümleri, kasnaklar hariç, ılıklık ve sıcaklıklar kaba yonu moloz taşla inşa edilmiştir. Hamamın tamamında kubbeleri taşıyan askı kemerleri ve kubbeler tuğla ile inşa edilmiştir. Soyunmalık bölümlerin duvarların ortalama 1,30 metre kalınlığında olduğu tespit edilmiştir. Ilıklık ve sıcaklık bölümlerinde duvar kalınlığı 0,80 metreye düşmektedir. Kadınlar ve erkekler soyunmalığında kare plandan kubbeye geçişlerde tromp kullanılmıştır. Soyunmalıkta ana kubbenin kalınlınlığının yaklaşık 0,45 metre olduğu (bir buçuk tuğla) saptanmıştır. Ilıklık ve sıcaklıklarda geçiş öğesi olarak çeşitli biçimlerde pandantif ve tromp kullanılmıştır.

Tamirat ve tadilat: 1914 yılma kadar asıl faaliyetini devam ettirmiş 1979 yılında yapılan restorasyondan sonra, müzikli eğlence yeri olarak kullanılmıştır. [81] En son 2004 yılında Adil Zülfikar Paşiç adında Boşnak Enstitü vakfı kurulmuştur. Bu uygulamada hamamın içinde büyük oranda değişiklikler yapılmıştır.

3- HACI HASANZADE ÇİFTE HAMAMI (FİLİBE)

Konumu: Hamam Filibe (Plovdiv)de, Meriç Nehri'ne yakın, eski adıyla Hacı Hasan Bey mahallesinde, 1971 yılında yıkılmış olan Hacı Hasan Camii [82] yakınlarında bulunmaktadır.

İnşa tarihi: banisi olarak Kadı asker Hacı Hasanzade Mustafa Efendi'nin İstanbul'da Cami ve Medresesi olan, aynı zamanda İstanbul'un Azzdlu karyesinde bir, Bursa'da iki ve Filibe'de bir hamam yaptırdığı tahrir defterindeki meşruhatından anlaşılmaktadır. Vakfiye tarihi H. 911 / M. 1505-1506. Ayrıca Filibe'deki hamam hakkında XVI yüzyıl ortalarında 6100 akçe senelik iradı olduğunu da vakfiyesinden öğrenilmektedir [83] Kiel, II Beyazıt kazaskerlerinden meşhur alim Hacı Hasanzade tarafından XV. Yüzyıl sonlarında yaptırılan hamam olarak bahsetmektedir [84].

Mimarisi: Kuzeybatı- Güneydoğu istikametine uzanan hamam, erkekler ve kadınlar kısmından oluşmakta ve Osmanlı dönemi en önemli yerleşim alanlarından bir olan Filibe'nin sekiz hamamları arasında yer alan [85] ve muhtemelen Bulgaristan'ın en büyük ve en güzel Osmanlı hamamıdır. [82] Her iki kısımda aynı mekân sıralamasında yaptırılmış, yalnız kadınlar kısmı camekan bölümü diğerinden daha ufaktır. Erkekler bölümüne Güneybatı cephesinde, ana yoldan girişi yüksek sivri kemerli bir taç kapıdan sağlanmaktadır. Soyunmalık bölümü yaklaşık 12x12 metre olup kare plana sahip, geçiş elamanları tromp olup üzeri kubbe ile örtülmüştür. Bu alan kubbe feneri hariç, güneybatı cephesinde iki alt, bir üst pencere ve kuzeybatı cephesinde iki alt, bir üst pencere ile aydınlanmaktadır. Alt ve üst pencereler alışılagelenden daha büyük ölçülerde (1,20x2,40) yapılıp sövesiz ve kemerli pencerelerdir. Soyunmalıktan güneydoğu duvarında bulunan geçiş ile küçük ılıklık hücresine geçilmekte ve buradan da güneybatı tarafında buluna kapı ile ana ılıklık mekanına ulaşılmaktadır. Ana Ilıklık mekânı geçişleri Türk üçgenlere aşılan üzeri kubbe örtülü tek

mekandır. Ilıklık mekânın güneydoğu duvarından sıcaklığa geçilmektedir. Sıcaklık mekânı bir eyvandan ve köşelerde yaralan üç halvetten oluşmaktadır. Halvetlere girişler duvar yanlarından sağlanmaktır. Bu organizasyon şeması ile Eyice'nin sınıflandırmış olduğu C grubu sıcaklık tipolojisinde yer almaktadır, sıcaklık mekânın iki tarafı halvetlerle, bir tarafı eyvanı oluşturması farklılığını göstermektedir. Kadınlar kısmı organizasyon itibari ile erkekler ile yanı şemaya sahip olsa da farklılıklar mevcuttur. Soyunmalık mekanının erkeklerinkiyle planda aynı boyutta olmasına rağmen üçüncü boyutta daha küçüktür. Kadınlar kısmı soyunmalık mekanına girişi ara sokak tan Güney doğu, soyunmalığın ılıklıkla birleştiği duvar cephesinden kapıdan sağlanmaktadır. Soyunmalığın güneydoğu duvarından ılıklık ana mekanına geçilmektedir. Ilıklık ana mekânı erkeklerdeki gibi kare plana sahip geçiş elamanları Türk üçgenler olup kubbe ile örtülmüştür. Erkekler kısmından farklı olarak güney batı duvarında bulunan geçişiler dikdörtgen bir hazırlık hücresine geçilmektedir. Bu hücre beşik tonoz örtüye sahiptir. Ilıklığın güneydoğu duvarından sıcaklığa geçilmektedir. Sıcaklık erkekler kısmındaki ayni plan tipolojiye sahip, erkeklerden farklı olarak iki halvetten oluşmaktadır. Yapının bütün bölümleri, kubbe ile örtülüdür. Külhan kısmı ise tonozla örtülüdür.

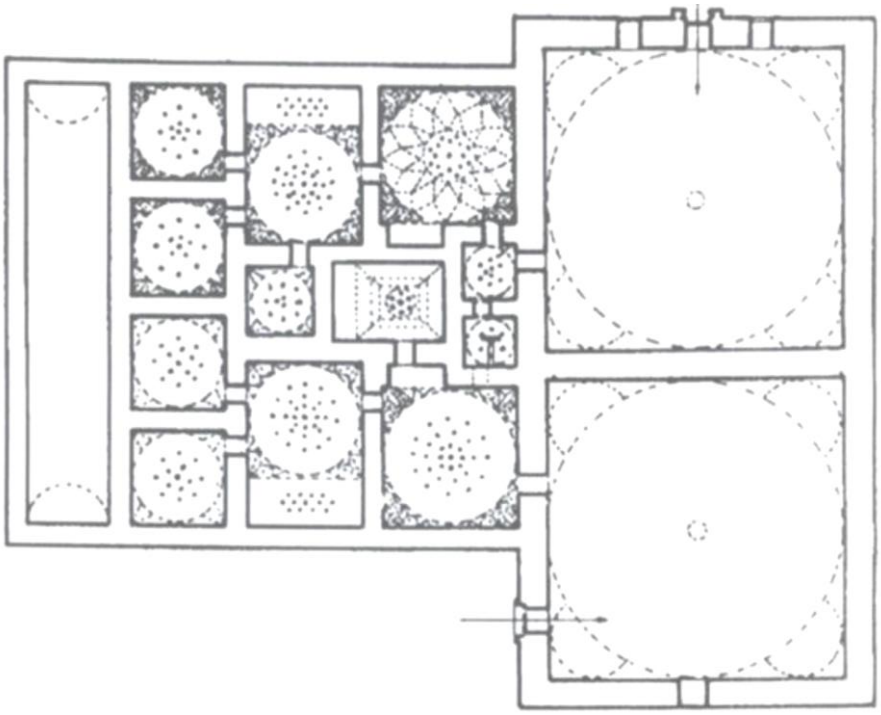

Şekil 3. 11 Hacı Hasanzade Hamamı, Filibe (Boykov, 2013)

Malzeme ve teknik özellikleri: Hamamın kubbe kenarları ve saçak silmeleri boydan boya iki sıra hâlinde, kirpi saçakla çevrilidir. Almaşık tarzında inşa edilen yapı beden duvarları üç sıra tuğla hatıllar dört seviyede örülüp araları kaba yonu taş ile örülmüştür. Diğer yandan kasnak duvarlarında bir sıra taş bir sıra tuğla ve tuğlalar taşları çevreleyecek şekilde örülmüştür, bunu yanında bütün kubbe ve kemerler tuğladandır. Soyunmalık bölümlerin duvarların ortalama 1,40 metre kalınlığında olduğu tespit edilmiştir. Ilıklık ve sıcaklık bölümlerinde duvar kalınlığı 0,80 metreye düşmektedir. Kadınlar ve Erkekler soyunmalığında kare plandan kubbeye geçişte tromp kullanılmıştır, kubbeler ise erkekler bölümün daha yüksek olarak 12 gen kasnağa oturmaktadır. Soyunmalıkta ana kubbenin kalınlınlığının yaklaşık 0,80 metre olduğu (iki buçuk tuğla) saptanmıştır. Öteki bölümlerdeki kubbelerde ise kalınlık 0,60 metre (iki tuğla) olarak ölçülmüştür.

Tamirat ve tadilat: Geçirmiş olduğu tadilatlar hakkında veya kullanım devamlılığı ile ilgili çok fazla bilgi yoktur. Filibe'deki mevcut olmayan Osmanlı yapıları ile ilgili Kiel 'in çalışmalarında özellikle 1970'lerde komünist rejimi tarafından büyük oranda yıkımların gerçekleştiğini söylemektedir. Son olarak hamam uzun zaman kendi kaderine bırakılmışken 2000'li yıllarında restorasyon çalışması ile Sanat galerisine dönüştürülmüştür.

4- DEBBOY HAMAMI (MANASTIR)

Konumu: Hamam Manastırın Şehir pazarı çıkışında Haydar Kadı camiye yakın, Filip Ftori caddesi üzerinde yer almaktadır.

İnşa tarihi: Debboy hamamın inşa kitabesi olmadığından yapım tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Ayverdi hamamı muhtemelen bir XVI. Yüzyıl yapısı olarak neşretmektedir. [86] Ayrıca hamamın ismi ile ilgili her ne kadar anlam itibari ile askeri depo demekse de aslında muhtemelen yakınlarda bulunan askeri depo dan aldığı görüşünü savunmaktadır. [86]

Mimarisi: Kuzeydoğu-Güneybatı istikametine uzanan hamam, erkekler ve kadınlar kısmından oluşmakta. Her iki kısımda aynı mekân sıralamasında yapılmışsa da kadınlar kısmı ılıklık, sıcaklık bölümleri daha küçüktür. Erkekler bölümüne Kuzeybatı cephesinde,

ana yoldan, zaman içerisinde yoldaki yükselmeden dolayı dört basmak ile inilerek giriş kapısına ulaşılmaktadır. Giriş kapısı basık çift kemerlidir. Soyunmalık bölümü yaklaşık 11x11 metre olup kare plana sahip, üzeri kubbe ile örtülmüştür. Bu alan kubbe feneri hariç, Kuzeybatı, aynı zamanda giriş kapısının olduğu cephede iki adet alt pencere ile aydınlanmaktadır. Soyunmalığın Güneybatı duvarının ortasında ılıklığa geçilmektedir. Ilıklık mekânı planda yaklaşık 13x3,3 metre ölçülerinde bir dikdörtgen mekân olsa da üçüncü boyutta dört ayrı hücreden oluşmaktadır. Geçişten itibaren hücre üzeri kubbelidir. Ilıklığın Kuzeybatı tarafındaki hücre tonoz örtülüdür ve güneydoğu tarafında kalan iki hücrede kubbe örtülüdür. Geçişin tam karşısından güneybatı tarafına doğru sıcaklığa geçilmektedir. Sıcaklık mekânı orta göbek mekânından, üç tarafı eyvan ve iki adet köşe halvetlerden oluşmaktadır. Bu organizasyon şeması ile Eyice sınıflandırmasında A grubunda yer almaktadır. Halvetlerde kullanılan geçiş elemanları Türk üçgeni olup üzerleri kubbe ile örtülmüştür. Kadınlar kısmı soyunmalığa Kuzeydoğu cephesinden sağlanmaktadır. Soyunmalık erkelerinki ile aynı boyutlarda olup üzeri pandantifle geçişleriyle kubbe örtülüdür ve güneydoğu cephesinde bulunan iki adet alt pencere ile aydınlanmaktadır. Soyunmalığın güneybatı duvarından ılıklığa geçilmekte. Ilıklık dikdörtgen formunda erkelerinkinden uzunluk anlamında daha kısadır (6,5m.) ve üzerleri kubbe örtülü iki hacimden oluşmaktadır. Ilıklığın Güneybatı duvarında iki tarafı kısa eyvanlı olan sıcaklığa geçilir. Sıcaklık yanlarda iki eyvan ve güneybatı tarafında iki adet halvetten oluşmaktadır. Halvetler erkeklerdeki gibi ölçü ve kullanılan geçiş elamanları ve örtü olarak aynı dır. Bu organizasyon şeması itibariyle Eyice'nin sınıflandırmasında E grubunda yer almaktadır.

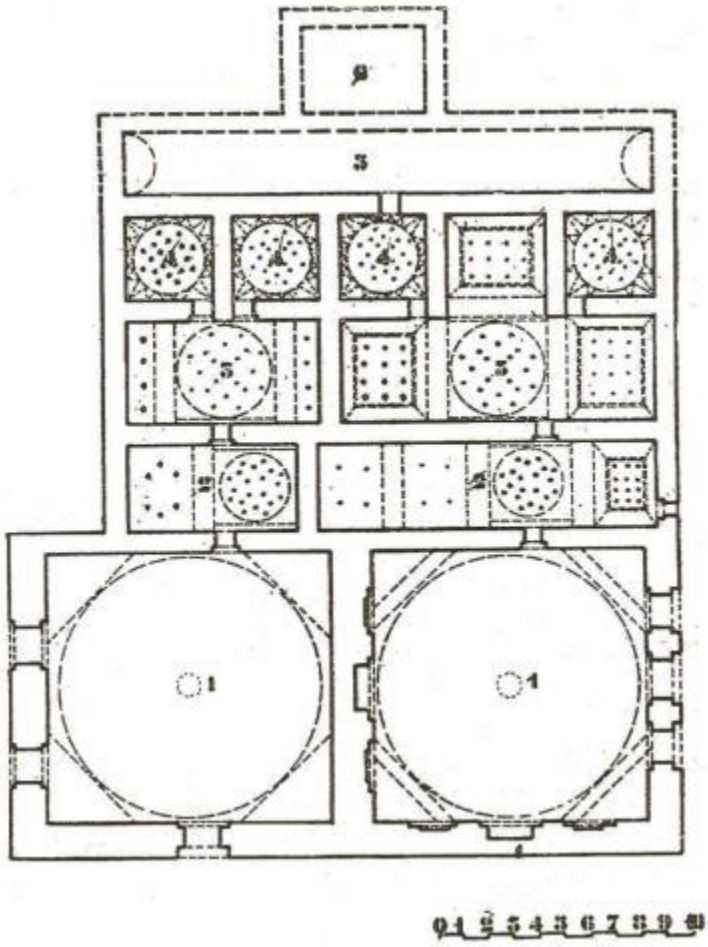

Şekil 3. 12 Manastır Debboy Hamamı Planı (Ayverdi, 2000)

Malzeme ve teknik özellikleri: Hamamı yığma kagir bir yapıdır. Duvarlar almaşık tarza örülmüş, bir sıra taş iki sıra tuğla ve her iki yanında ikişer sıra dikeyine tuğla bulunmaktadır. Hamamın tamamında kubbeleri taşıyan askı kemerleri ve kubbeler tuğla ile inşa edilmiştir. Soyunmalık bölümlerin duvarların ortalama 1,30 metre kalınlığında olduğu tespit edilmiştir. Ilıklık ve sıcaklık bölümlerinde duvar kalınlığı 0,80 metreye düşmektedir. Kadınlar ve erkekler soyunmalığında kare plandan kubbeye geçişte tromp kullanılmıştır.

Tamirat ve tadilat: Yapı Osmanlıların Makedonya'dan ayrılmasından sonra 1965 yılına kadar depo olarak kullanılıyordu. 1967'de hafriyat ve araştırma yapılarak tamir edilmiştir [87]. 2016 yılında yapılan gözlemlerde hamamın iç kısmı market kullanımı için ciddi derecede değişikliğe uğramıştır. İç mekânda asma tavan, aydınlatma, döşeme değişikliği,

hamamın mekanlar arasında büyük açıklıklar açılması, öyleki içten mekanların ve ayrıca erkekler ve kadınlar kısmını ayırt etmek nerdeyse imkânsız olan değişiklikler yapıya ait tahrip verici uygulamalar niteliktedir.

5- YAHUDİ HAMAMI (SELANİK)

Konumu: Hamam Selanik şehrinin eski surları içerisinde güney kısmında yer almaktadır. Yaklaşık olarak 200 metre uzaklığında bedesten ve yaklaşık olarak 300 metre kuzey tarafında Hamza Bey Cami yer almaktadır. Hamam bugünkü adıyla Vasileos İrakleiou ve Komnion caddeleri kesişiminde yer almaktadır.

İnşa tarihi: Hamam ile ilgili Evliya Çelebi Çufutlar mahallesinde Halil Ağa Hamamından bahseder [88] Hamam ile ilgili Ayverdi 'de sadece isim olarak bahsetmektedir. [83] Machiel Kiel araştırmasında 1484 İnegöllü İshak Paşa Selanik valiliğe atanınca kendi adına bir zaviye cami yaptır. Bu caminin inşa edildiği yıllardan daha sonra paşa olacak olan Halil Bey Çarşısı mahallesinde büyük bir çifte hamam yaptırdığını yazmaktadır. [89] Yani hamamın olası inşa tarihi 15. Yüzyıl sonları veya 16 Yüzyıl başı olarak belirlenmektedir.

Mimarisi: Kuzeydoğu-Güneybatı istikametine uzanan hamam, erkekler ve kadınlar kısmından oluşmakta. Her iki kısımda aynı mekân sıralamasında yapılmışsa da kadınlar kısmı ılıklık, sıcaklık bölümleri daha küçüktür. Erkekler bölümüne Kuzeybatı cephesinde, ana yoldan, zaman içerisinde yoldaki yükselmeden dolayı açıklıklarda müdahale görmesine rağmen girişin kuzeybatı duvarının ortasından gerçekleştiği görülmektedir. Erkekler Soyunmalık bölümü yaklaşık olarak 11x11metre olup kare plana sahip, üzeri kubbe ile örtülmüştür. Bu alan kubbe feneri hariç, Kuzeybatı, aynı zamanda giriş kapısının olduğu cephede iki adet alt pencere ile aydınlanmaktadır. Soyunmalığın Güneybatı duvarının güney tarafında bulunan açıklıktan ılıklığa geçilmektedir. Ilıklık mekânı geçiş, orta ve hazırlık mekanlar olmak üzere üç hücreden oluşmaktadır. Ilıklıktan Sıcaklığa geçilmekte ve burada sıcaklığın etrafında üç ayrı halvet inşa edilmiştir. Halvetlerin ikisi güney batı tarafında olup sıcaklığa bakan duvarında yarım daire oyuğa sahip ve bu şekilde iki eyvanlı sıcaklığın özellikli olmasını sağlamaktadır. Diğer halvet güney doğu köşesinde bulunmakta ve nispeten daha küçük tür. Bu organizasyon şeması ile Eyice sınıflandırmasında "C" grubunda yer

almaktadır. Kadınlar kısmına Güneydoğu cephesinden duvarın yandan giriş sağlanmaktadır. Soyunmalık bölümü yaklaşık olarak 10x10 metre olup kare plana sahip, üzeri kubbe ile örtülmüştür. Aynı şekilde soyunmalıktan ılıklığa geçilmektedir. Nispete daha küçük olan ılıklıktan sıcaklığa geçilmekte ve iki eyvan ve iki adet halvetten oluşmaktadır. Bu tip organizasyon şeması ile de erkeklerde olduğu gibi Eyice sınıflandırmasında "C" grubunda yer almaktadır

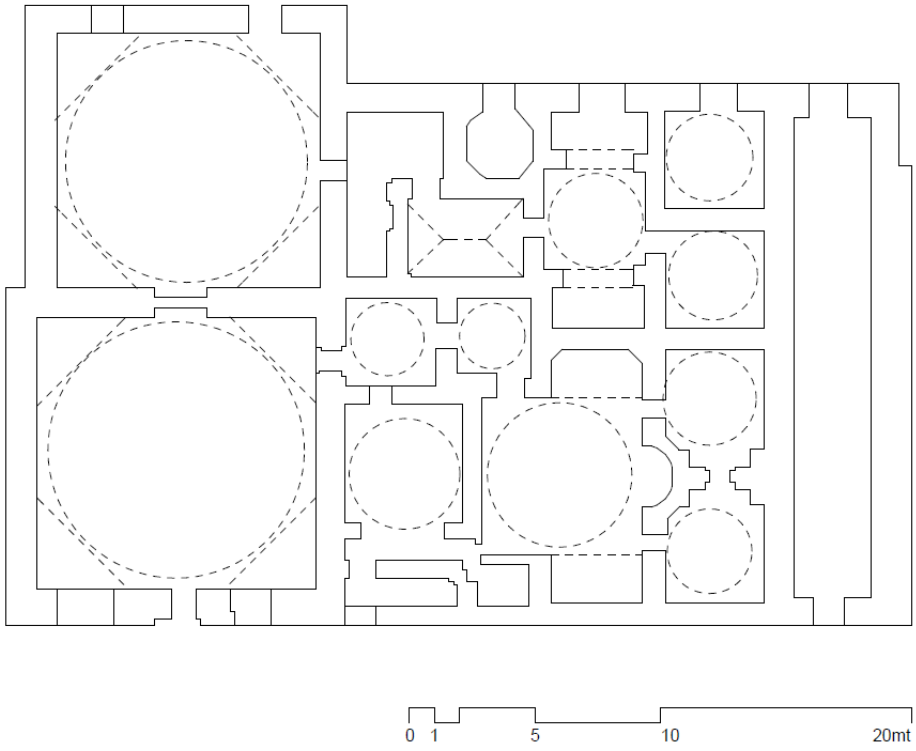

Şekil 3. 13 Yahudi (Halil Ağa) Hamamı Planı (G. Zacharopoulou)

Malzeme ve teknik özellikleri: Hamamı yığma kagir bir yapıdır. Duvarlar almaşık tarza örülmüş, bir sıra taş iki sıra tuğla ve arlarda ikişer sıra dikeyine tuğla bulunmaktadır. Hamamın tamamında kubbeleri taşıyan askı kemerleri ve kubbeler tuğla ile inşa edilmiştir. Soyunmalık bölümlerin duvarların ortalama 1,30 metre kalınlığında olduğu tespit edilmiştir. Ilıklık ve sıcaklık bölümlerinde duvar kalınlığı 0,80 metreye düşmektedir. Kadınlar ve erkekler soyunmalığında kare plandan kubbeye geçişte tromp kullanılmıştır.

Tamirat ve tadilat: Yahudi (Halil Ağa) Hamamı 1900 yılına kadar işlev görmüş, 1917 yangın ve 1978 yılındaki depremden dolayı ciddi derecede hasar görmüş. Bu nedenle 1993 yılında güçlendirme çalışmaları yapılmıştır. [90] 1997 Selanik Kültür Başkenti programı çerçevesinde restorasyon kapsamına alınmış ve onarım görmüştür, ayrıca 2006 yılı itibari ile Avrupa Birliği fonuyla yine restorasyon edilmiştir.

BÖLÜM 6. ANALİZ VE BULGULAR

Belirlenen metodolojide 16-17 yy. Hamam yapılarının Merkez ve Çeper olmak üzere iki ana grupta tek tek yapısal, mekân ve form çözümlemeleri yapılarak, mimari şekillenmenin merkez – çeper etkileşimi altında nasıl gerçekleştiği sorusuna yanıt aranmaktadır. Bu doğrultuda seçilen örnekler öncellikle yapısal analiz tabloları yardımı ile strüktürel çözümleme yapılarak tespiti yapılmaktadır. Bu tespitler bulgular başlığı altında merkez ve çeper grupları içerisinde karşılaştırma yapılarak değerlendirilmektedir. Bu şekilde sarsıyla yapısal, mekânsal ve formsal olarak tespitler yapılıp, karşılaştırma ile bulgulara ulaşılmaktadır.

6.1. Yapısal Analiz

Yapısal analizde veya strüktür analiz tanımında, "Strüktür" sözcüğü etimolojik olarak Latince "structura (struttura)" ve o da "structus" sözcüğünden gelmektedir. "Birikme, yığılma, üst üste gelme" anlamında kullanılan arkaik "structus" köküne bağlı olarak "structura" sözcüğü başlangıçta muhtemelen yalnız "birik (tir)me, üst üste koyma, yığılma" anlamlarını taşımış ve "structus"dan yalnız egemenlik içermesiyle ayrılmış olmalıdır [91]. Kuban'ın deyimi ile strüktür "biçimi ayakta tutan sistemdir. Biçim ayakta tutan sistem bir takım strüktür elemanlarından oluşur. Bu strüktür elemanları insan vücudu için iskeletleri iken, bir bardak için ise bardağın kendi biçimidir. Bir yapı için strüktür elemanları ise kolon, kiriş ve döşemelerden oluşur [92].

Yapısal deneysel çalışma modelleri olarak daha evvel Mark'ın 1994 yılanda Gotik kliselerin strüktürel yapısını oluşturan modeller üzerinde yapılan deneysel çalışmalar ortaya koymuştur. [93] Ayrıca Escrig'in The Great Structure in Architecture, Antiquety to Baroque çalışması yapısal olarak modeller üzerinde durmuştur [94].

Osmanlı yapıların mekânsal ve şekilsel gelişimi yanında, mekânı ve şekli belirleyen ve onunla birlikte düşünülmesi gereken yapısal kurgu ve bu kurgunun ayakta kalmasını sağlayan strüktür elemanları da incelenmesi gereken konu başlıkların arasında gelmektedir. Merkez – Çeper ilişkisi içerisinde örnekler üzerinde yapısal çözümlemenin yapılması inşaat

sırasında uygulanan teknik bakımından ve kullanılan yapı elamanları itibari ile mimari etkileşimin yapısal (strüktürel) boyutunda benzerlikleri ve farklıkları tespit edilmeye amaçlanmaktadır.

Yapısal analizde strüktürü oluşturan ana elmanlar olarak dört ana grupta incelenmektedir:

- Yapısal mekân kurgusu,
- Örtü sistemi,
- Geçiş elemanları
- Duvar
- Kasnak

Yapıların strüktürel oluşumu her zaman için tasarım prensiplerince dikkate alınan en önemli unsurlardan biri olmuştur. Bu sayede mimari şekillenmenin belirleyici unsuru olarak kullanılan yapısal elemanların ve tekniği üzerinde bilgi sağlamamızı mümkün kılmaktadır. Devamında seçilen örnek yapıların Merkez'den başlayarak (1.1-1.5) ve Çeperden (1.6-1.10) tablolar halinde Yapısal Analiz Tabloları yer almaktadır.

Tablo 1. 1 II Beyazıt Hamamı Yapısal Analiz

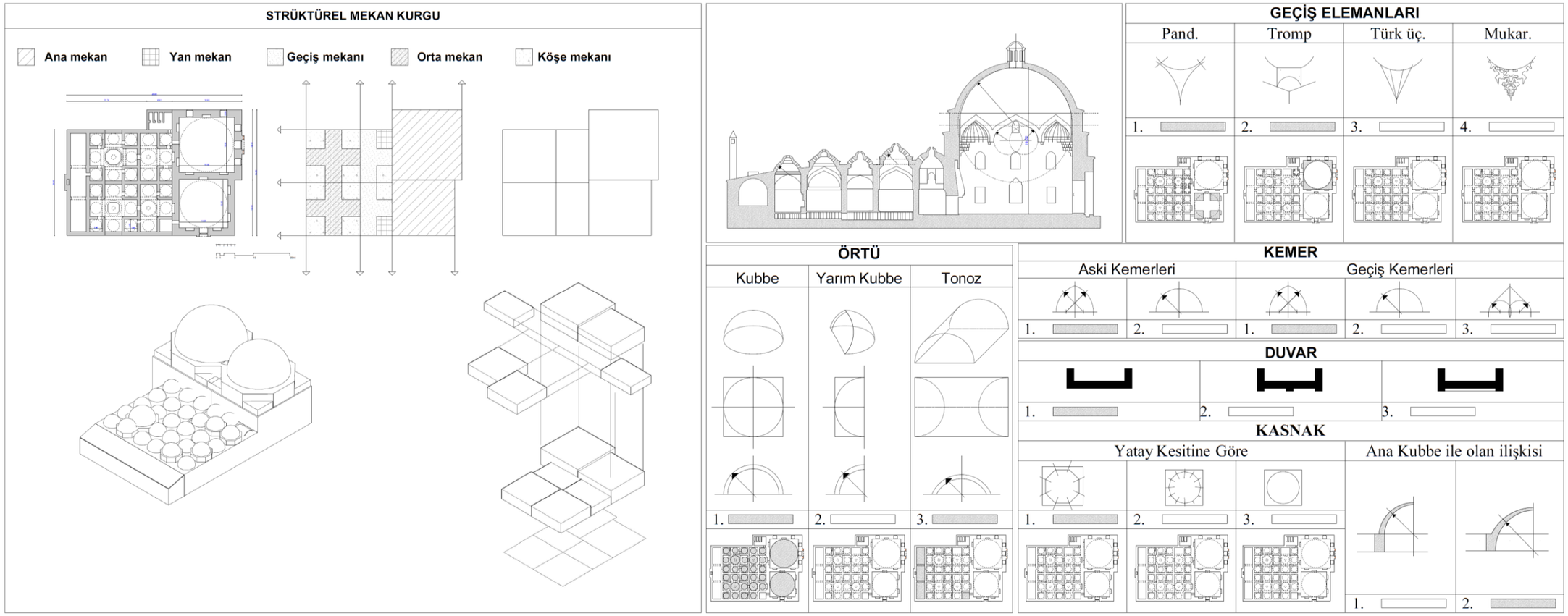

Tablo 1. 2 Tahtakale Hamamı Yapısal Analiz

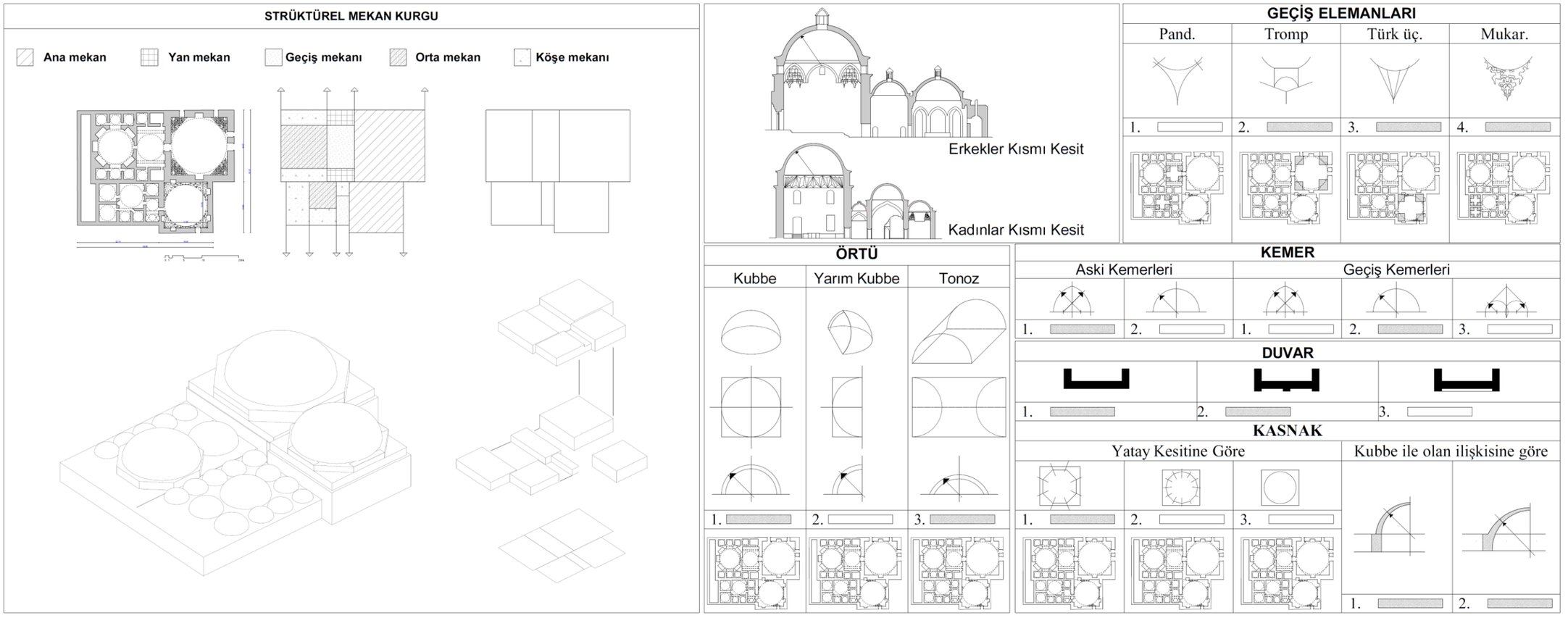

Tablo 1. 3 Atik Valide Yapısal Analiz

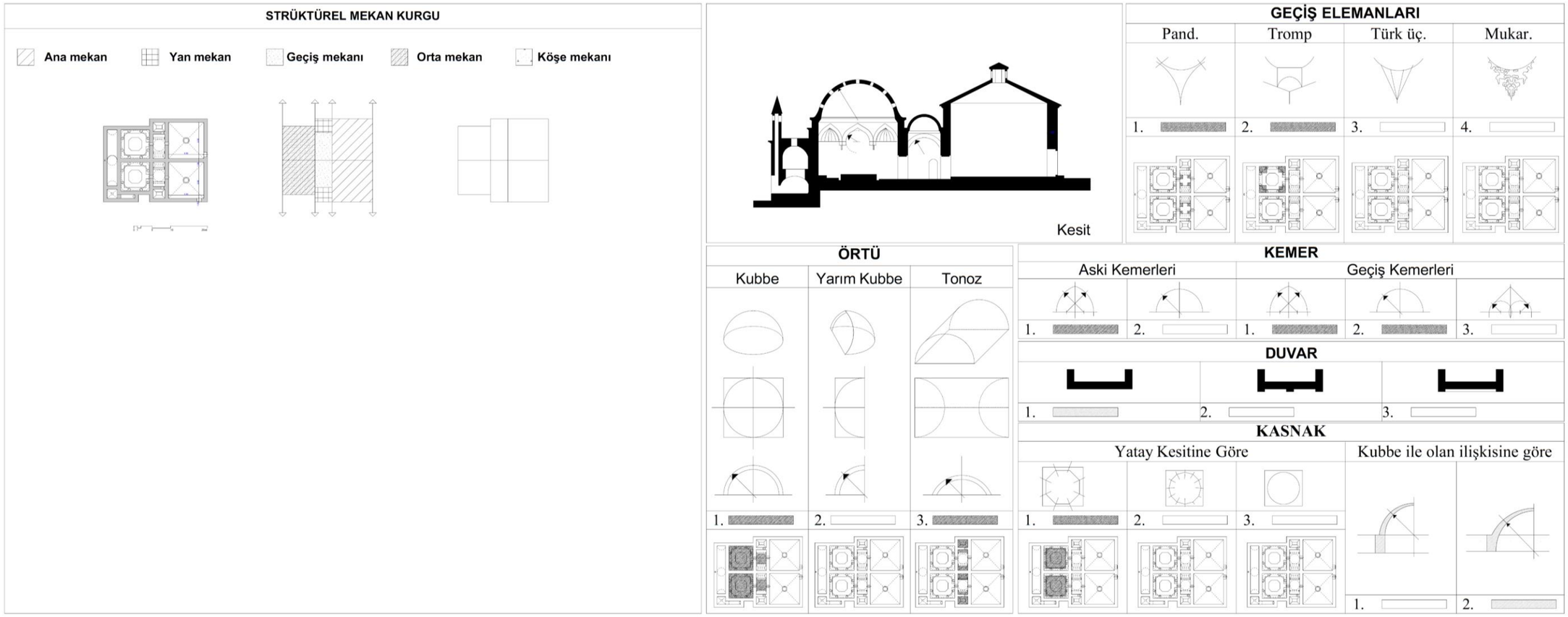

Tablo 1. 4 Ortaköy Hamamı Yapısal Analiz

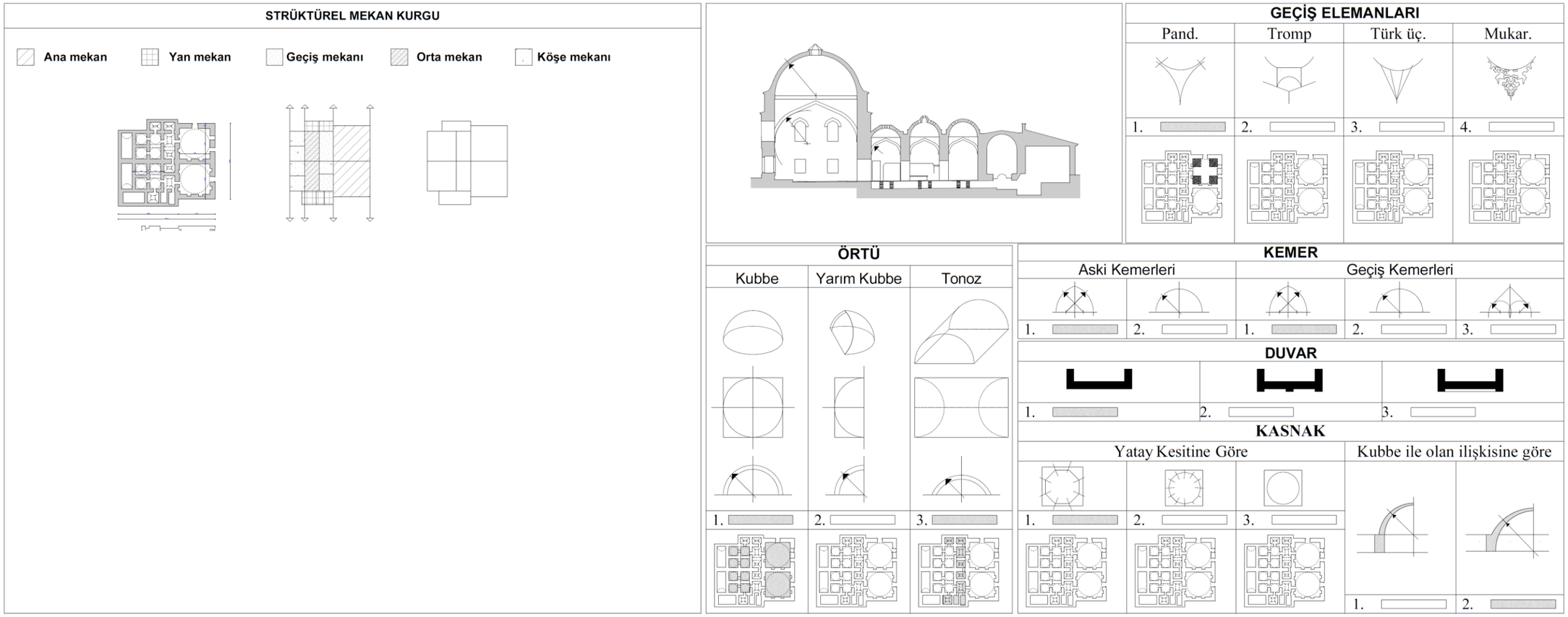

Tablo 1. 5 Çinili Hamam Yapısal Analiz

STRÜKTÜREL MEKAN KURGU

Ana mekan | Yan mekan | Geçiş mekanı | Orta mekan | Köşe mekanı

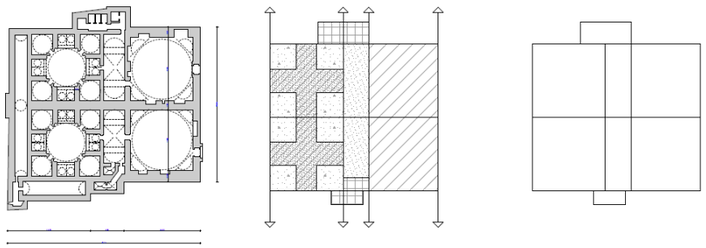

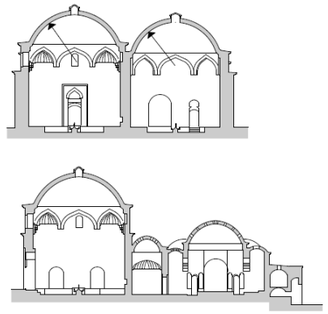

GEÇİŞ ELEMANLARI

Pand.	Tromp	Türk üç.	Mukar.
1.	2.	3.	4.
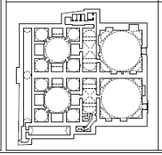	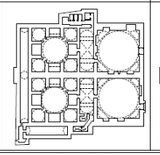	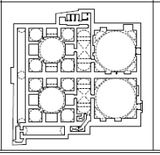	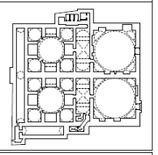

ÖRTÜ

Kubbe	Yarım Kubbe	Tonoz
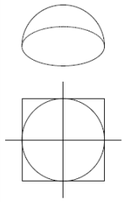	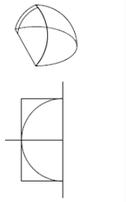	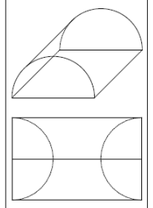
1.	2.	3.
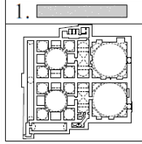	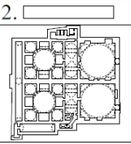	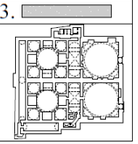

KEMER

Aski Kemerleri		Geçiş Kemerleri		
	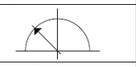		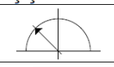	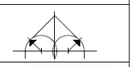
1.	2.	1.	2.	3.

DUVAR

1.	2.	3.

KASNAK

Yatay Kesitine Göre			Kubbe ile olan ilişkisine göre	
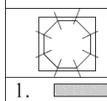			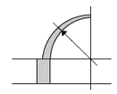	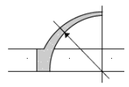
1.	2.	3.	1.	2.
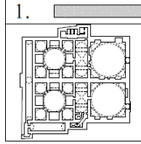	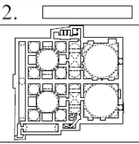	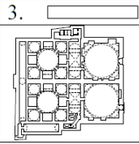		

Tablo 1. 6 Üsküp Davud Paşa Hamamı Yapısal Analiz

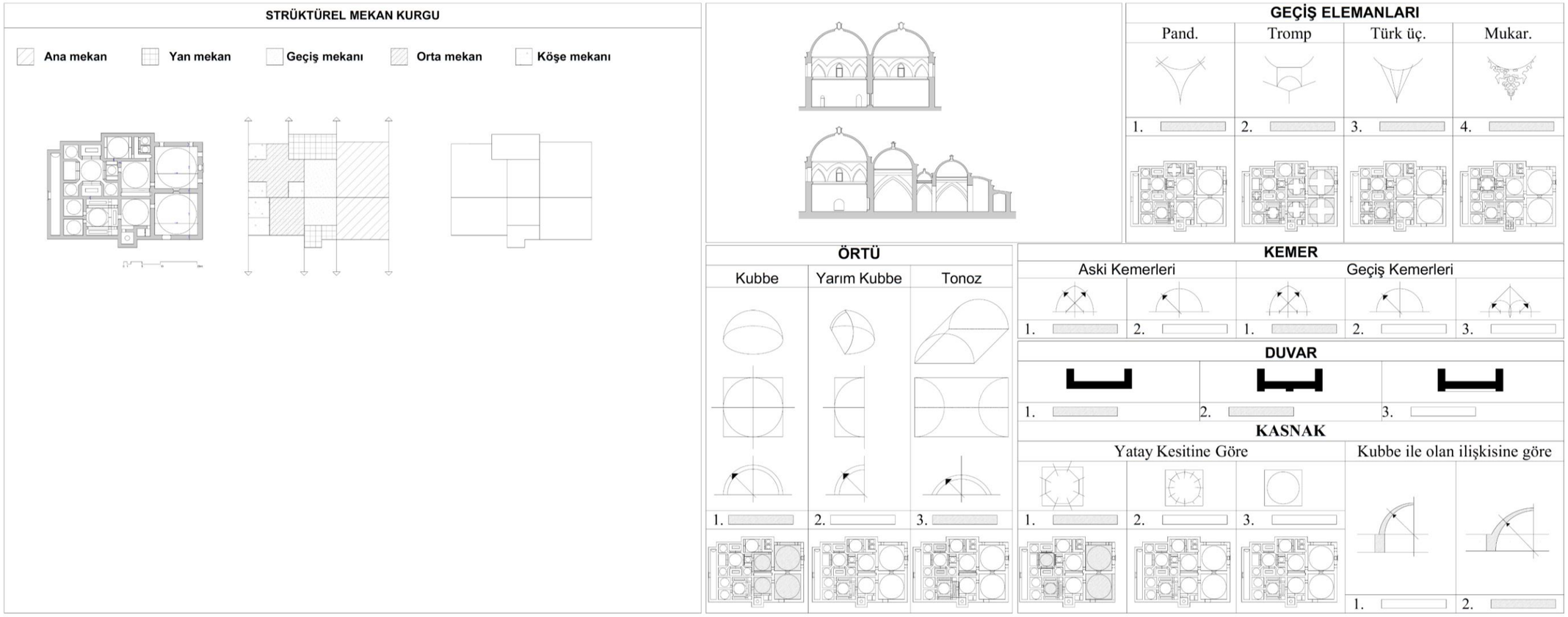

Tablo 1. 7 Gazi Hüsrev Bey Hamamı Yapısal Analiz

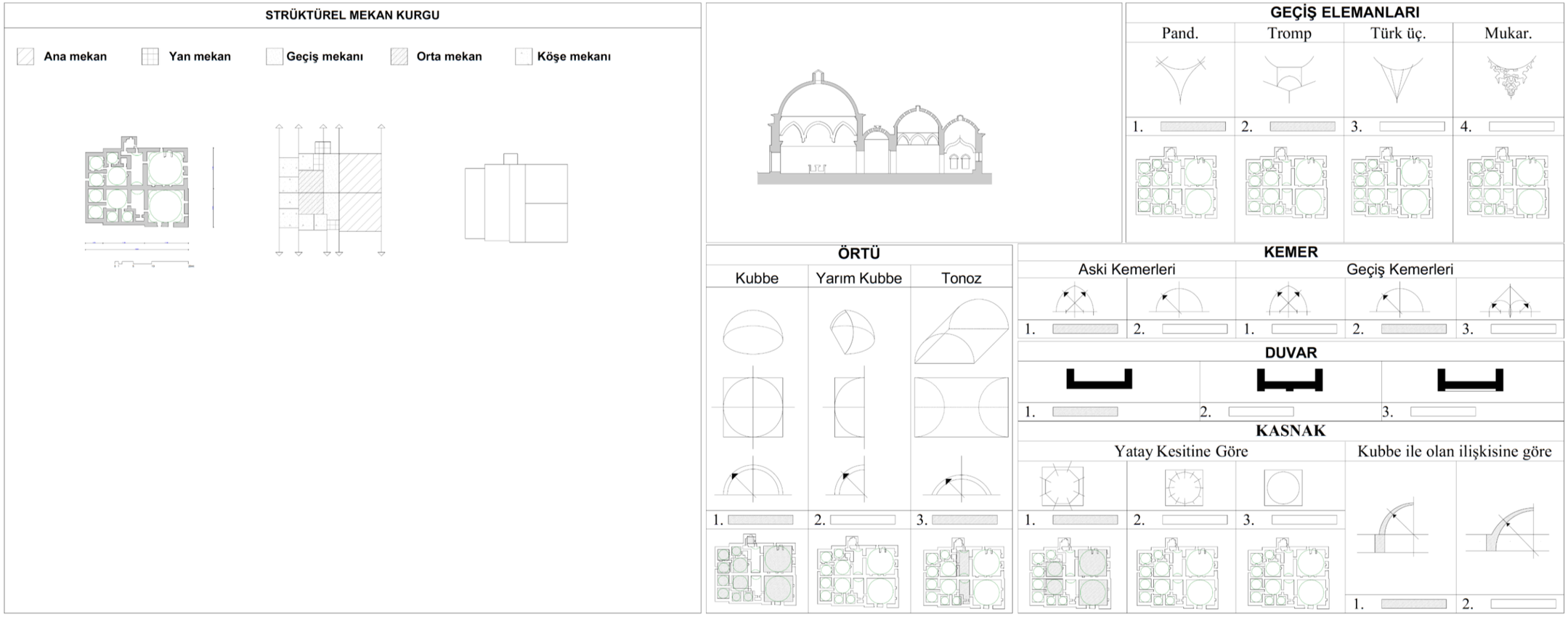

Tablo 1. 8 Filibe Hacı Hasanzade Hamamı Yapısal Analiz

STRÜKTÜREL MEKAN KURGU

Ana mekan | Yan mekan | Geçiş mekanı | Orta mekan | Köşe mekanı

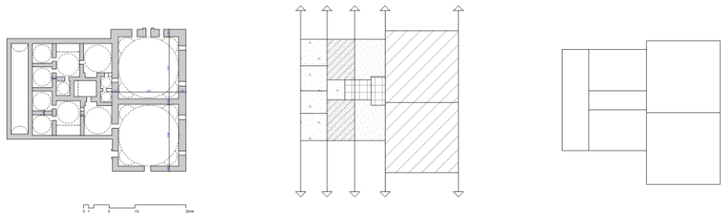

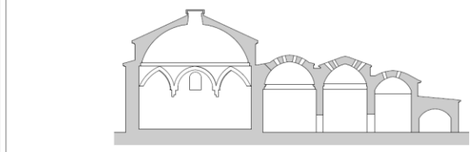

GEÇİŞ ELEMANLARI

Pand.	Tromp	Türk üç.	Mukar.
1.	2.	3.	4.

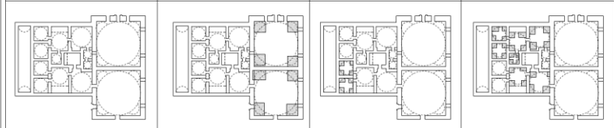

ÖRTÜ

Kubbe	Yarım Kubbe	Tonoz
1.	2.	3.

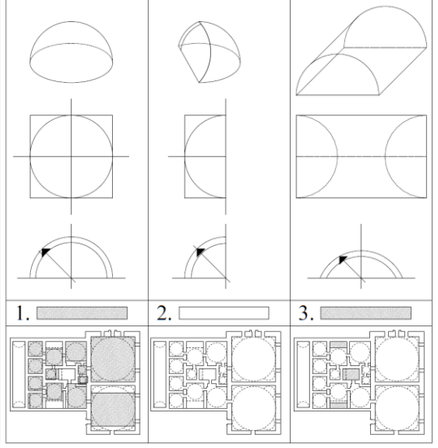

KEMER

Aski Kemerleri		Geçiş Kemerleri		
1.	2.	1.	2.	3.

DUVAR

1.	2.	3.

KASNAK

Yatay Kesitine Göre			Kubbe ile olan ilişkisine göre	
1.	2.	3.	1.	2.

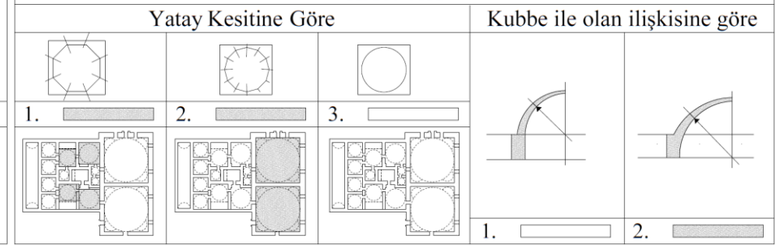

Tablo 1. 9 Manastır Debboy Hamamı Yapısal Analiz

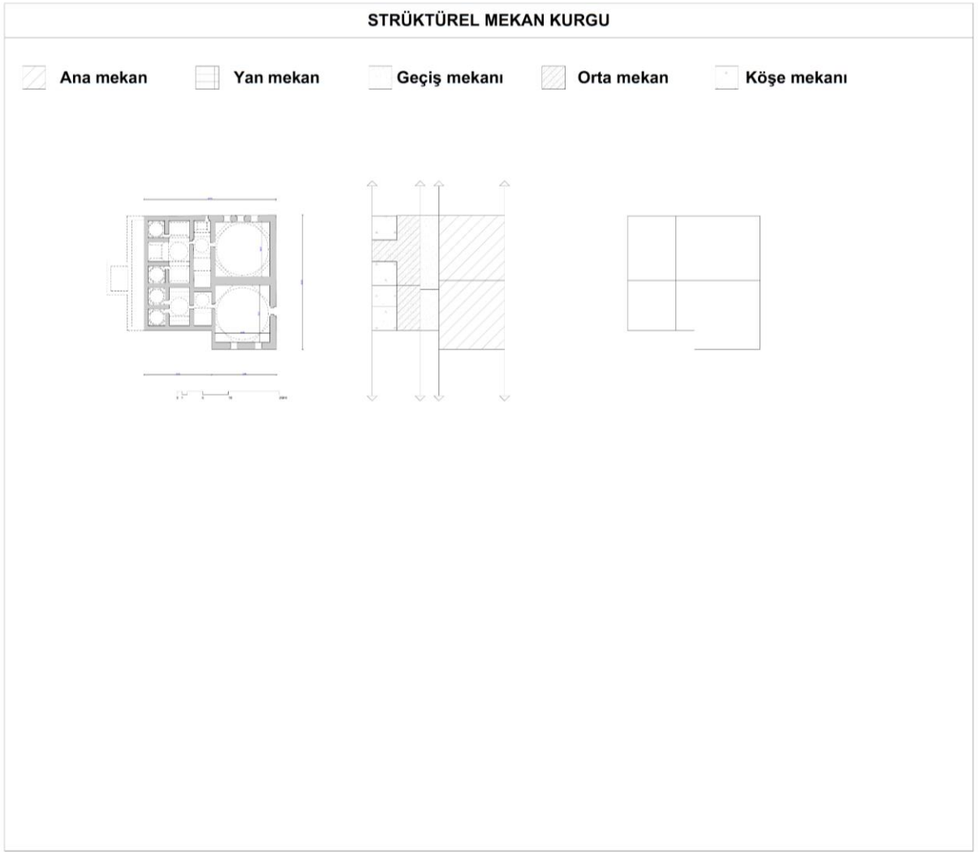

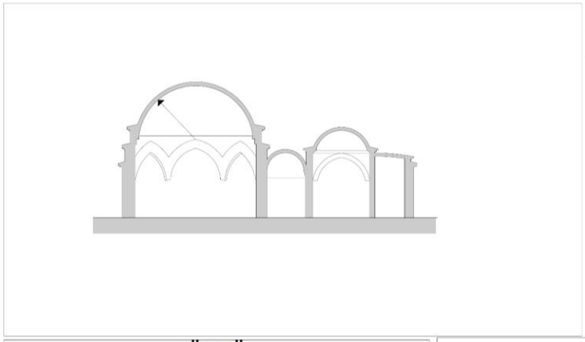

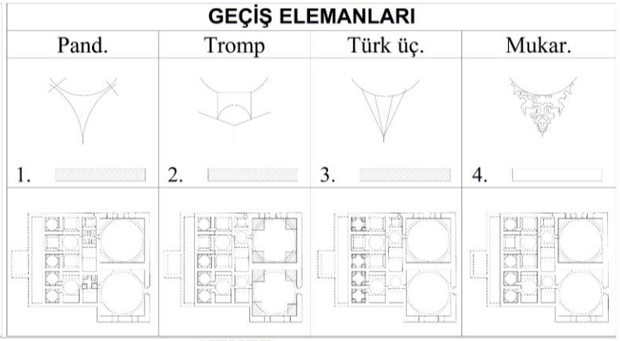

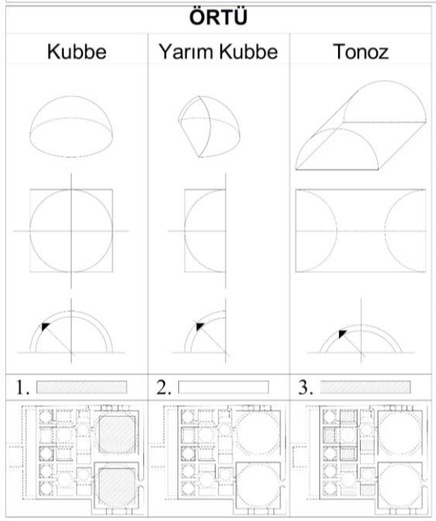

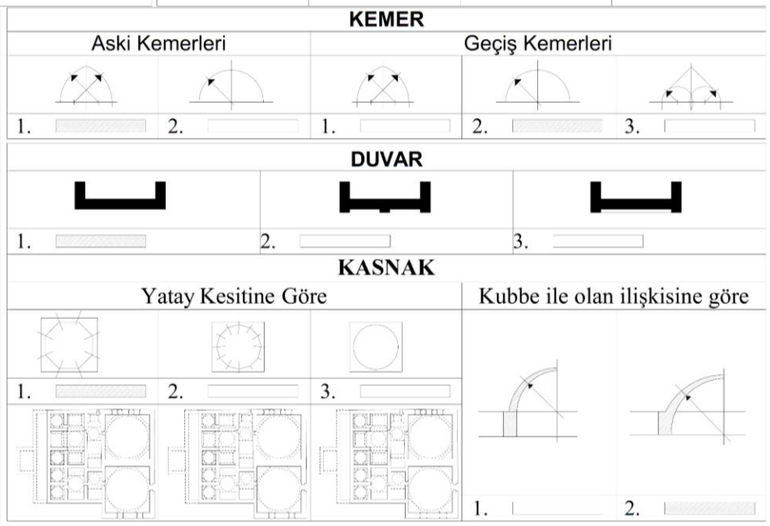

Tablo 1. 10 Selanik Yahudi Hamamı Yapısal Analiz

STRÜKTÜREL MEKAN KURGU

Ana mekan | Yan mekan | Geçiş mekanı | Orta mekan | Köşe mekanı

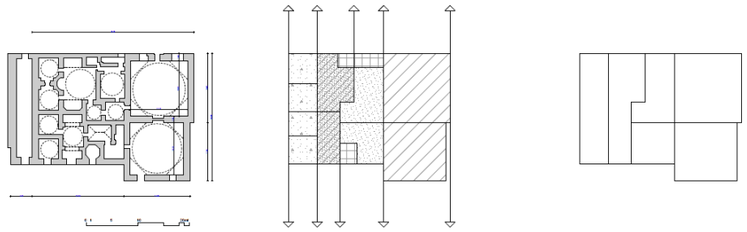

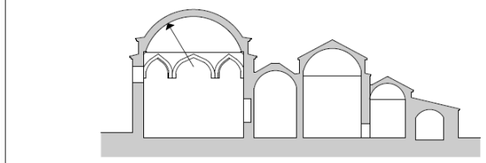

GEÇİŞ ELEMANLARI

Pand.	Tromp	Türk üç.	Mukar.
1.	2.	3.	4.

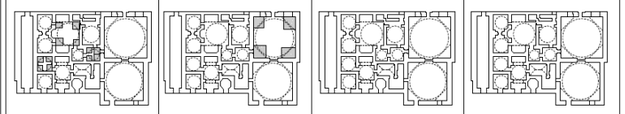

ÖRTÜ

Kubbe	Yarım Kubbe	Tonoz
1.	2.	3.

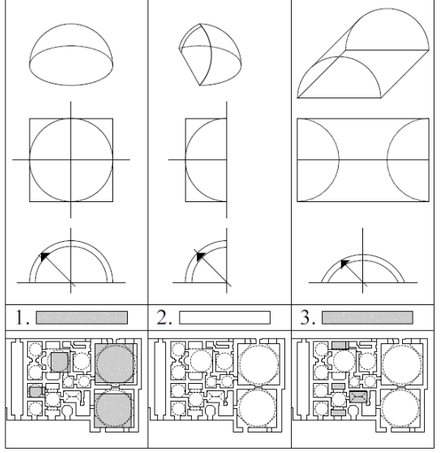

KEMER

Aski Kemerleri		Geçiş Kemerleri		
1.	2.	1.	2.	3.

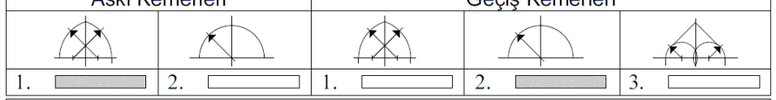

DUVAR

1. 2. 3.

KASNAK

Yatay Kesitine Göre			Kubbe ile olan ilişkisine göre	
1.	2.	3.	1.	2.

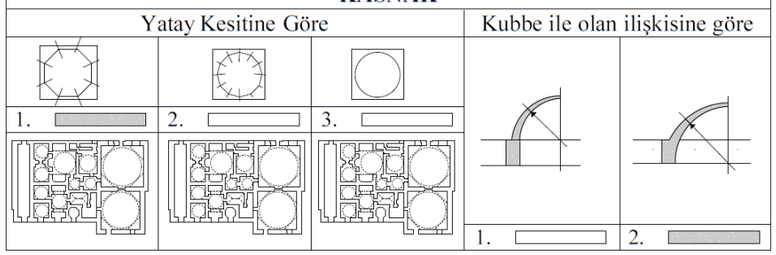

Tablo 1. 11 Merkez ve Çeper Yapıları Strüktürel Analizi

MERKEZ YAPILARI YAPISAL TABLOSU

	GEÇİŞ ELEMANLARI																KEMERLER					ÖRTÜ										DUVAR			KASNAK															
	Pand.				Tromp				Türk üç.				Mukar.				Aski Kemerleri		Geçiş Kemerleri			Kubbe				Yarım Kubbe				Tonoz				Dişsiz	Ara Dişli	Kenar Dişli	Yatay Kesitine Göre										Ana Kubbe İle Olan İlişkisi	
																	Çift Merkezli	Tek Merkezli	Çift Sivri Mrkz.	Tek Merkezli	Çift Merkezli															8 gen				12 gen				Yuvarlak					
	So	I	Sı	H	So	I	Sı	H	So	I	Sı	H	So	I	Sı	H						So	I	Sı	H	So	I	Sı	H	So	I	Sı	H				So	I	Sı	H	So	I	Sı	H	So	I	Sı	H		
II. BEYAZIT HAMAMI	●	●	●	●	●	●											●		●			●	●	●	●					●				●			●	●				●						●	
TAHTAKALE HAMAMI		●	●	●	●				●							●	●			●		●	●	●	●					●				●			●	●				●	●	●				●	
ATİK VALİDE HAMAMI		●					●										●			●			●	●						●				●				●									●	
ORATKÖY HAMAMI	●	●	●	●													●		●			●		●	●					●				●			●	●									●	
ÇİNİLİ HAMAM				●	●												●			●		●		●	●		●	●		●				●				●				●						●	

Not: So=Soyunmalık; I= Ilıklık;Sı=Sıcaklık; H=Havet

ÇEPER YAPILARI YAPISAL TABLOSU

	GEÇİŞ ELEMANLARI																KEMERLER					ÖRTÜ										DUVAR			KASNAK															
	Pand.				Tromp				Türk üç.				Mukar.				Aski Kemerleri		Geçiş Kemerleri			Kubbe				Yarım Kubbe				Tonoz				Dişsiz	Ara Dişli	Kenar Dişli	Yatay Kesitine Göre										Ana Kubbe İle Olan İlişkisi	
																	Çift Merkezli	Tek Merkezli	Çift Sivri Mrkz.	Tek Merkezli	Çift Merkezli															8 gen				12 gen				Yuvarlak					
	So	I	Sı	H	So	I	Sı	H	So	I	Sı	H	So	I	Sı	H						So	I	Sı	H	So	I	Sı	H	So	I	Sı	H				So	I	Sı	H	So	I	Sı	H	So	I	Sı	H		
DAVUT PAŞA H.		●			●	●	●	●				●			●		●		●			●	●	●	●					●				●	●		●	●									●	
GAZİ HÜSREV BEY H.		●	●	●	●												●			●		●	●	●	●					●				●			●	●								●		
HACI HASANZADE H.					●							●		●	●	●	●			●		●	●	●	●					●				●				●				●						●	
DEBBOY H.		●			●							●					●			●		●	●	●	●					●				●			●	●									●	
YAHUDİ H.		●	●	●	●												●			●		●	●	●	●					●				●			●	●									●	

Not: So=Soyunmalık; I= Ilıklık;Sı=Sıcaklık; H=Havet

Yapısal anlamda incelenen örneklerden alt gruplardan elde edilen verilerin Merkez ve Çeper olarak tablo oluşturarak genel anlamda yapısal tercihlerin kendi içerisindeki durumu ve karşılaştırma imkânı sunmaktadır. Devamında genel olarak tablo sunulup, arkasından alt bölümler olarak irdelenmektedir.

6.1.1. Yapısal Mekân Kurgu

Strüktürel çözümlemede yapısal mekân kurgusu, geçiş elemanları, örtü çeşitleri, kemerler, kasnak oluşumları gibi taşıyıcı elamanlara ait bilgiler elde edilmektedir. Yapıların mekân kurgusu kısmında mekânın strüktürel yapı elemanları altında şekillenmeyi gösteren tip kurgu elde edilmektedir. Ana mekân, yan mekân, geçiş mekânı, orta mekân ve köşe mekânı olmak üzere strüktür ile olan ilişkisi içerisinde ayrıştırıp yapısal mekân kurgusunun ortaya çıkarmaktadır.

Kuban'ın Osmanlı Mimarisi çalışmasında, mimari kurgunun eğrisel örtü ve düşey taşıyıcı sistemin düz doğrulu geometrisi ile karşıtlaşması olarak ifade eder. Ve ayrıca taşınan ve taşıyan arasındaki geçit alanlarının tanımladığı bir ilişkiler geometrisi olarak yapısal kurguyu tanımlamaktadır [17].

Yapı çözümlemesinde, öncellik olarak yapıyı oluşturan ana hatların yani yapıya ait soyut olarak ifade edilmiş plan ve perspektiflerin çizilerek en basit anlamda mekânsal birleşimlerin strüktür ortamındaki yansımasını irdeleme imkânı vermektedir. Bu tür sınıflandırmada yapıya ait ana mekânın (mekanların), yan mekanların, geçiş mekanların, orta ve köşe mekanların durumunu göstererek strüktürel kurguyu izleme olanağı sağlamaktadır.

Yapısal mekân kurgusu çözümlemesinde hedeflenen plan düzeyindeki soyutlama ile ana mekânı ve ona komşu olan mekanların ayrıştırılarak bina ait yapısal omurgasının, düşey ve yatay taşıyıcılar (duvar, kemer, kubbe) olarak, belirli akslar üzerinde kesişerek oluşturdukları kompozisyona yapının plan düzeyinde mekân kurgusunu ortaya çıkarmaktır.

Tablo 1. 12 Merkez ve Çeperde Yapısal Mekân Kurgusu

6.1.2. Geçiş Elemanları

Kuramsal olarak, eğrisel tabanlı kubbenin düz duvarlara oturtulması sorunu, daireden kareye geçiş sorunudur. Bu da üst üste gelen ve kenar sayıları gittikçe artan çokgenlerin aracılığı ile olur. Kare ile daire arasında kalan boşluk pratikte genellikle bir tek ara çokgen yani sekizgen ile kapatılır. Yakındoğu ülkelerinde kubbeli yapıda yapı ile örtü arasındaki geçişi sağlayan sekizgen veya dairesel tabanı elde etmek için yapı ögesi olarak Tromp (tonoz bingi), Pandantif (küresel bingi, bazı durumlarda mukarnaslı olarak da düzenlenmiştir) ve Türk üçgeni [92].

Strüktürel anlamda kubbeye geçiş elamanları kullanılan tekniği göstermekte ve farklı şekilde düzenlenmiş olmaları şematik anlatım olarak analiz tablolarında işaretlemek için kullanılmıştır. Buna göre dört farklı geçiş elemanı bulunmakta: Pandantif, Tromp, Türk Üçgeni ve Mukarnaslı.

Tromp veya tonoz bingi, kubbe mimarlığın en önemli öğelerinde biri olup oldukça gelişmiş olarak Güneybatı İran'da İ.S. sonra ilk yüzyıllarda ortaya çıkıyor. Tonoz bingi kare planlı bir hacim üzerine oturan kubbenin köşelerindeki dayanaklarını meydana getirmek için, hacmin köşelerine diyagonal olarak atılmış bir baş kemer ve bununla köşe arasını dolduran konik bir tonoz parçasından oluşur. Kubbe çapının çok büyük olmadığı durumlarda, tonoz-binginin taşıyıcı olmaktan çok biçimsel bir görevi vardır; özellikle İslam ülkeleri mimarisinde dekoratif tonoz-bingi önemli bir yer tutar [92] .

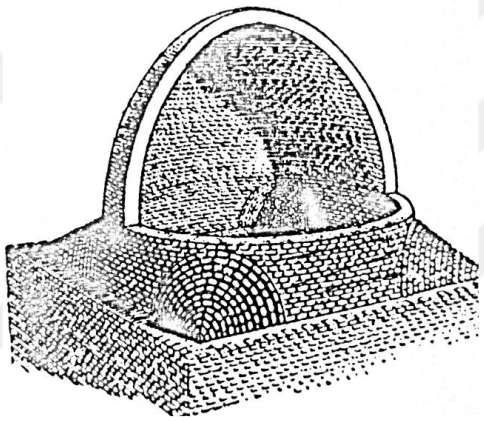

Şekil 4. 1 Tromplu kubbe (Hasol, 2002)

Hasol'a göre tromp bir binanın köşesine bindirmeli olarak örülen tonoz parçasına denmektedir. Kare planlı kubbeli bir yapının duvarları arasındaki köşelerin üst bölümüne yapılan ve binanın üstünü sekiz kenarlı bir şekil haline koyarak kubbenin oturmasına elverişli bir kaide meydana getirmek üzere köşeleme örülen tonoz, tonoz-bingi veya köşe tonozudur [95].

Tonoz bingiye göre daha ileri bir aşamayı gösteren küresel-binginin gelişme sürecini, Yakındoğu'nun çeşitli ülkelerindeki ilkel denemelerde bulunuyor. Genel olarak küçük çaplı kubbeler altında, taşırtma tekniğinde geçit ögesinin denenmesi, giderek, küresel örtü ile kare taban arasında ideal bir bağlantı sağlayan küresel üçgenlerin kullanılmasına yol açmış olmalıdır [92]. Diğer bir tabir ile bir kubbeyi yan kemerler ile kubbe kaidesinin arasını kapatan ve kare bir planda kubbenin dairesel kaidesine geçmeyi sağlayan küresel üçgen [95].

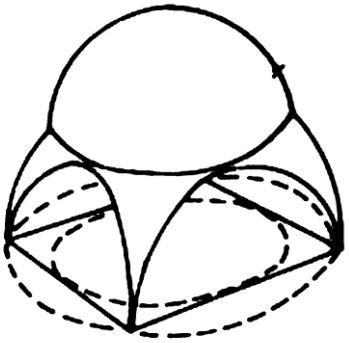

Şekil 4. 2 Küresel-bingi (Kuban, 2002)

Türk Üçgeni; Anadolu – Türk mimarlığı, geçit öğelerine Türk üçgeni adı verilen hem strüktürel hem de bezemesel bir örnek katmıştır. Özellikle on beşinci yüzyıldan önce bu öğenin kullanılışına çok rastlanır [92].

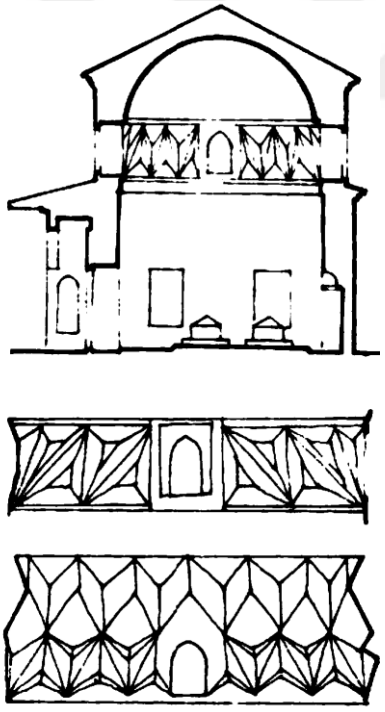

Şekil 4. 3 Türk Üçgeni Gülşah Hatun Türbesi, Bursa (Kuban, 2002)

Binanın yapısal analizinde okuma ölçütü olarak bu kısımda geçiş öğeleri ele alınarak, kubbe daire formun kareye aktarılması konusunda tasarım kararı olarak ne tür geçiş elemanların kullanıldığı tespit edilmeye çalışılmaktadır. İncelen yapılar doğrultusunda merkez ve çeper olmak üzere yapısal çözümlemelerde geçiş elamanların kullanım şekilleri verilmektedir.

Tablo 1. 13 Merkez ve Çeper yapısal analizinde geçiş elemanları

MERKEZ YAPILARI STRÜKTÜREL TABLOSU

	GEÇİŞ ELEMANLARI															
	Pand.				Tromp				Türk üç.				Mukar.			
	So	I	Sı	H	So	I	Sı	H	So	I	Sı	H	So	I	Sı	H
II. BEYAZIT HAMAMI	●	●	●	●	●	●										
TAHTAKALE HAMAMI		●	●	●	●				●							●
ATİK VALİDE HAMAMI		●					●									
ORATKÖY HAMAMI	●	●	●	●												
ÇİNİLİ HAMAM				●	●											

Not: So=Soyunmalık; I= Ilıklık;Sı=Sıcaklık; H=Havet

ÇEPER YAPILARI STRÜKTÜREL TABLOSU

	GEÇİŞ ELEMANLARI															
	Pand.				Tromp				Türk üç.				Mukar.			
	So	I	Sı	H	So	I	Sı	H	So	I	Sı	H	So	I	Sı	H
DAVUT PAŞA H.		●			●	●	●	●				●			●	
GAZİ HÜSREV BEY H.		●	●	●	●											
HACI HASANZADE H.					●							●		●	●	●
DEBBOY H.		●			●							●				
YAHUDİ H.		●	●	●	●											

Not: So=Soyunmalık; I= Ilıklık;Sı=Sıcaklık; H=Havet

Merkez olarak İstanbul'dan alınan örneklerde, hamamı oluşturan soyunmalık, ılıklık, sıcaklık ve halvet mekanlarında kubbeye geçiş elemanları tespit edilmiştir. Buna göre II. Beyazıt hamamı küresel bingi (pandantif) kullanımı kadınlar bölümünde her mekânda kullanılırken, erkekler kısmında sadece soyunmalık ve ılıklık mekânı hariç diğer mekanlarda pandantif kullanılmıştır. Erkekler kısmında soyunmalık ve ılıklıkta tromp kullanılmıştır. Tahtakale hamamında pandantif kullanımı en yoğun olarak tercih edilse de soyunmalık kısmında erkeklerde tromp, kadınlar kısmında ise Türk üçgeni kullanılmıştır. Ayrıca bu

hamamda halvette mukarnaslı geçişe de rastlanmaktadır. Atik Valide hamamında ılıklıkta pandantif ve sıcaklıkta tromp kullanımına rastlanmaktadır. Ortaköy hamamında bütün mekanlar pandantif geçiş elemanına rastlanmaktadır. Çinili hamamında pandantif kullanımı daha yaygın olarak kullanılsa da soyunmalık kısmalarında erkekler ve kadınlar bölümü olmak üzere tromp geçişler sahiptirler.

Çeper yapı örneklerinde Üsküp'teki Davut Paşa hamamında pandantife erkekler kısmında ılıklık mekânında rastlanırken, diğer mekanlarda çoğunluk olarak tromp tercih edilmiştir. Bu hamamda Türk üçgeni halvetlerin birinde ve mukarnaslı geçişte erkekler kısmında sıcaklıkta kullanılmıştır. Saraybosna'daki Gazi Hüsrev Bey hamamında soyunmalık hariç bütün mekanlarda pandantife rastlanırken, soyunmalıklarda tromp tercih edilmiştir. Filibe Hacı Hasanzade hamamında geçiş elmanı olarak çoğunlukta mukarnaslı geçiş tercih edilmiştir. Soyunmalıkta tromp ve halvette Türk üçgeni kullanılmıştır. Manastır Debboy hamamında pandantif kullanımı sıcaklıklarda sınırlı kalırken soyunmalıklarda tromp ve halvetlerde Türk üçgeni kullanım görmüştür. Selanik Yahudi hamamında soyunmalıklarda trompa rastlanırken, diğer mekanlarda pandantif kullanımına gidilmiştir.

Geçiş elamanları kullanımına merkez ve çeper arasında baktığımızda benzerlik anlamında merkezde Tahtakale hamamı ve çeperde Saraybosna'daki Gazi Hüsrev Bey hamamı ile Selanik'teki Yahudi hamamı benzerlik göstermektedir. Diğer örnekler ise hem kendi içlerinde hem de merkez çeper anlamında farklılıklar göstermektedir.

Strüktürel çözümlemede kubbeye geçiş elemanları merkezden seçilen örneklerde pandantif kullanımına daha sık rastlanmaktadır. Tromp kullanımı Merkezdeki yapılar içerisinde en çok soğuklukta kullanım görmektedir. Türk üçgeni ve mukarnaslı geçiş sadece Tahtakale hamamında soğukluk ve halvette olmak üzere iki örnekte kullanım görmüştür. Diğer yandan çeperdeki hamamlara baktığımızda geçiş elemanlarının dördünde de kullanım görüp çeşitlilik anlamında daha zengin örnekler olduğunu söyleyebiliriz. Soğuklukta örnek yapıların geçişlerin tamamı tromplarla sağlanmakta, ılıklıkta pandantif kullanımı daha yaygın, sıcaklıkta pandantif ve mukarnaslı örnekler var ve halvetlerde Türk üçgeni daha yaygın olarak kullanım görmüştür.

6.1.3. Kemerler

Kuban'ın deyimi ile büyük mekân tasarımlarına ulaşan yol, kemerin bulunmasıyla başlamıştır [92]. Kemer'in sözlük karşılığı "iki sütun veya iki ayak arsındaki bir açmanın üstünü örtmek için, uçları bu sütun ve ayaklara oturmak üzere yay şeklinde ahşap, maden ya da kargır yapı parçasıdır" [95] Tonoz ve kubbe gibi örtü elemanların çıkış noktası oluşturduğu kabul edilir. Taşların veya tuğlaların bir eğri oluşturacak şekilde üst üste dizilmesiyle, yalnız basınca çalışan kemer, üstten gelen yükler iki yana aktarır. Kemerin bu özelliği, geniş açıklıkların geçilmesinde basınç direnci yüksek, çekme direnci düşük yapı malzemelerinin kullanılmasına olanak verir.

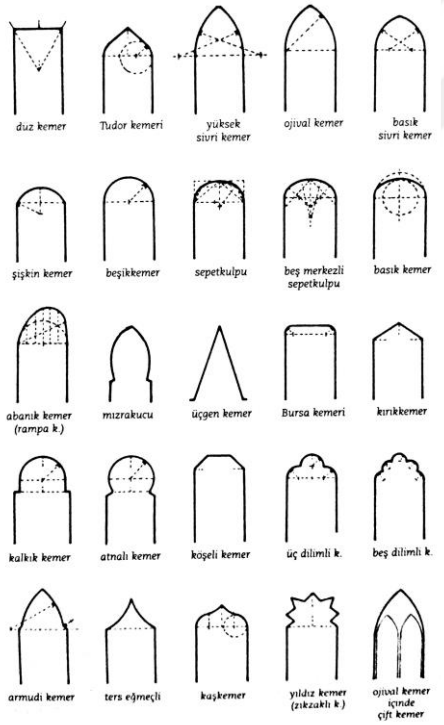

Şekil 4. 4 Kemer tipleri (Hasol, 2002)

Mimarlık tarihi boyunca değişik kemer tipleri kullanılmıştır. Osmanlı mimarisinde en çok kullanılan kemer tipleri: Bursa kemer, Tek merkezli teğet kemer, çift merkezli teğet

kemer, Çift merkezli teğet kemer, Basık kemer, Penci kemer ve Üç merkezli sepet kulpu kemer [96].

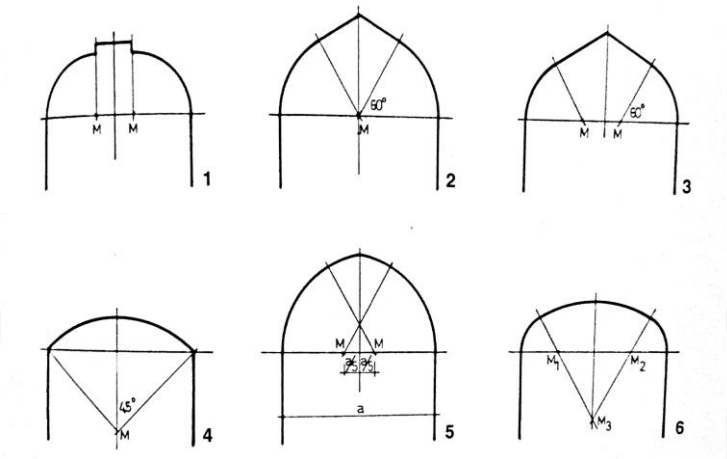

Şekil 4. 5 Osmanlı Kemer Çeşitleri (Uluengin, 2011)

Kemerler birer taşıyıcı elaman olarak yapı strüktürü içerisinde ana kubbe yükünü duvarlara veya ayaklara taşımak üzere askı kemerleri olarak ve geçişleri sağlamak adına duvarlarda açıklıkların üstünde geçiş kemerleri olarak kullanım görmüşlerdir. Yapılan incelemede örnekler üzerinden kemer kullanım çeşitlerinin ve kullanım yerleriyle ilgili verilerin çıkartılması amaçlanmaktadır. Bu sayede merkez çeper etkileşimi içerisinde kubbe yükünü aktarma problemini çözüm tercihinin benzerlik veya farklıkları ortaya çıkmaktadır.

Tablo 1. 14 Merkez ve Çeper Yapı örneklerinde kullanılan kemer çeşitleri

MERKEZ YAPILARI STRÜKTÜREL TABLOSU

	KEMERLER				
	Aski Kemerleri		Geçiş Kemerleri		
	Çift Merkezli	Tek Merkezli	Çift Sivri Mrkz.	Tek Merkezli	Çift Merkezli
II. BEYAZIT HAMAMI	●		●		
TAHTAKALE HAMAMI	●			●	
ATİK VALİDE HAMAMI	●			●	
ORATKÖY HAMAMI	●		●		
ÇİNİLİ HAMAM	●			●	

ÇEPER YAPILARI STRÜKTÜREL TABLOSU

	KEMERLER				
	Aski Kemerleri		Geçiş Kemerleri		
	Çift Merkezli	Tek Merkezli	Çift Sivri Mrkz.	Tek Merkezli	Çift Merkezli
DAVUT PAŞA H.	●		●		
GAZİ HÜSREV BEY H.	●			●	
HACI HASANZADE H.	●			●	
DEBBOY H.	●			●	
YAHUDİ H.	●			●	

Şekillenmeye etken olarak en önemli unsurlardan biri olan kemerler seçilen yapılar da kullanım alanları olarak askı ve geçiş kemerleri olmak üzere iki ayrı yerde kullanım görmüşlerdir. Ana strüktür yükünü duvarlara aktaran askı kemerleri merkezde ve çeperde basık sivri formunda uygulanmıştır. Diğer yandan geçişleri sağlamak üzere merkezde basık sivri ve tek merkezli kemer kullanımı görülürken, çeperde (Üsküp Davud Paşa hamamı hariç) çoğunluk olarak tek merkezli veya dairesel kemer kullanılmıştır.

6.1.4. Örtü Sistemleri

Mimari yapıyı, belirli bir alanın üzerini, belirli bir strüktür düzeni ile kapamak olarak da tanımlanabilir. Örtünün gerçekleştirilmesinde en önemli etmen, kapanacak alanın genişliği, yani iç dayanıksız olarak geçilecek açıklığın büyüklüğü dür. Tarih boyunca her yeni yapı kültürü, gittikçe daha büyük açıklıkları, daha kolay gerçekleştirilen strüktür sistemleriyle geçmek çabasında bulunmuştur [92].

Osmanlı Yapı analizinde örtü çeşitleri ve kullanılan yapım tekniği itibari ile çeşitlilik göstermektedir. Çalışma kapsamında seçilen örneklerin strüktürel çözümlemesinde kullanılan örtü çeşitlerini saptanarak kullanılan örtü çeşitleri arasında, kubbe, yarım kubbe ve tonoz olarak sınıflandırma yapılmaktadır.

Kubbe "Bir kemerin, yayın tepe noktasından inen dikin çevresinde dönmesiyle meydana gelen örtü" diye tanımlanmaktadır [95].

Kubbe, Osmanlı eserlerinin en karakteristik özelliklerinden olduğu şüphe götürmez. Önceleri kare bir mekânın üzerine oturtulmuş basit bir kapak şeklinde olan kubbe zamanla zarifleşmiş ve kubbe kasnağına yerleştirilen pencereler sayesinde daha da hafif, nerdeyse ağırlıksız bir etki yaratmaya başlamıştır. Klasik döneme girildiğinde Osmanlı Mimarisinin kubbelere dayalı bir mimari haline gelmiş olduğunu söylemek yanlış olmaz [96].

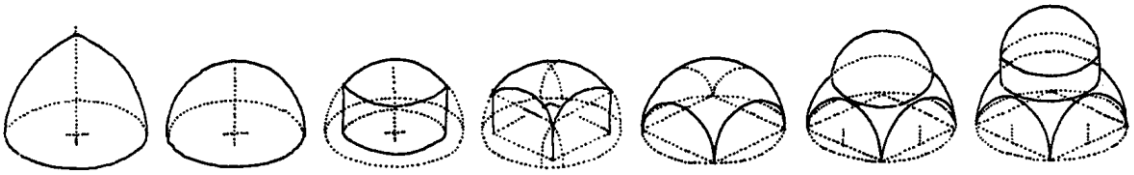

Şekil 4. 6 Kubbe Çeşitleri (Hasol, 2002)

Yarım Kubbe, Planı yarım daire olan bir yapı parçasının üstünü örten dörtte bir küre biçimindeki kubbe parçası [95].

Tonoz, Biçimi alttan içbükey olmak üzere taş ya da tuğladan ve harçla örülmüş yarım silindir biçiminde tavan; bir kemerin ötelenmesi ile birlikte gelen örtü [95].

Merkez ve Çeper örnek yapıların alanların nasıl kapatıldığı konusu dönemin yapı kültürünü ortaya koyarken teknik olarak da yükün aktarılmasını ne şekilde gerçekleştiğini göstermektedir. Çalışmada üst örtünün ne şekilde ve hangi mekanlarda kullanıldığı tespit edilerek, aslında bir statik problemin kullanım yerine göre nasıl çözüldüğünü ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır.

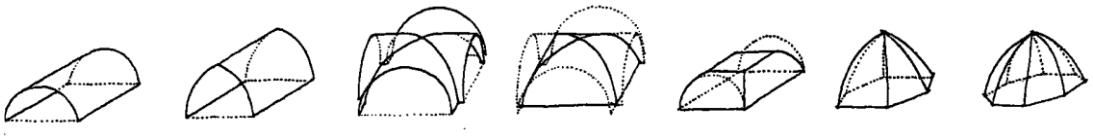

Şekil 4. 7 Tonoz Çeşitleri (Hasol, 2002)

Kubbe, hamamların hem strüktürel anlamada hem de şekilsel olarak en belirleyici unsur olarak yapının tanınmasında büyük rol oynamaktadır. Merkez ve çeper hamamları oluşumunda kubbe ortak kullanım tercihi edildiğini alınan örneklerden anlaşılmaktadır. Soğukluk mekanları hamamların en belirgin ve en büyük alanları olarak merkezdeki örneklerde, Atik Valide Hamamı hariç diğerlerinde kullanım görmüştür. Soğukluktaki üst örtünün kubbe olarak kullanılması tereddütsüz merkez ve çeper arasındaki en belirgin benzerliği oluşturmaktadır. Hamamların ana mekanları Soğukluk, Ilıklık, Sıcaklık ve Halvetten oluştuğunu ön görerek kubbe kullanımında seçilen örnekler doğrultusunda Merkezdeki örneklerde çoğu mekanlarında kullanım görmesi karşılığında Çeperde hamamların her mekânında kubbe örtü ile geçilmiştir. Merkezde kubbenin her mekânda görüldüğü örnek II. Beyazıt hamamı ve Tahtakale hamamı dır. Atik Valide hamamında ılıklık ve sıcaklık mekanlarında görülmekte, Ortaköy hamamında ve Çinili hamamında soğukluk, sıcaklık ve halvetlerde görülmektedir.

Tablo 1. 15 Merkez ve Çeper Yapı örneklerinde kullanılan üst örtü çeşitleri

MERKEZ YAPILARI STRÜKTÜREL TABLOSU

	ÖRTÜ											
	Kubbe				Yarım Kubbe				Tonoz			
	So	I	Sı	H	So	I	Sı	H	So	I	Sı	H
II. BEYAZIT HAMAMI	●	●	●	●						●		
TAHTAKALE HAMAMI	●	●	●	●						●		
ATİK VALİDE HAMAMI		●	●							●		
ORATKÖY HAMAMI	●		●	●						●		
ÇİNİLİ HAMAM	●		●	●		●	●			●		

ÇEPER YAPILARI STRÜKTÜREL TABLOSU

	ÖRTÜ											
	Kubbe				Yarım Kubbe				Tonoz			
	So	I	Sı	H	So	I	Sı	H	So	I	Sı	H
DAVUT PAŞA H.	●	●	●	●						●	●	
GAZİ HÜSREV BEY H.	●	●	●	●						●		
HACI HASANZADE H.	●	●	●	●						●		
DEBBOY H.	●	●	●	●						●	●	
YAHUDİ H.	●	●	●	●						●	●	

Kubbenin yansıra daha Yarım kubbede az da olsa üst örtü olarak tercih edildiği görülmektedir. Yarım kubbe Merkez örneklerinde Çinili hamamında ılıklık ve sıcaklık mekanlarında görülmektedir. Çeperdeki örneklerde rastlanmamaktadır.

Hamamlarda üst örtü olarak farklı çeşit tonoz uygulanarak geçişler sağlanmıştır. Tonoz kullanımı merkezdeki örnek yapıların tamamında sadece ılıklık mekânında görülürken çeperdeki örneklerde hepsinde ılıklıkta ve ayrıca Davut Paşa hamamı, Debboy Hamamı ve Yahudi hamamlarında sıcaklık mekanlarında da görülmektedir.

6.1.5. Duvar

Yapılarda taş, tuğla, briket, kerpiç ve benzeri gereçlerle yapılan düşey bölme ögesi [95]. Yapı strüktürüne bağlı olarak, yığma yapılarda duvarlar taşıyıcı elemanlar olarak yükleri temeller aktarırlar.

Sürekli taşıyıcı olan duvar, örtüden gelen yükleri alarak temele iletir. Bunun için yeter derecede dayanıklı olması gerekir. Bu dayanıklılık, duvarın birim yüzeyine gelen kuvveti taşıma gücüdür. Duvara gelen yük, örtüden ve başlıca yatay öğelerden gelenle kendi ağırlığıdır. Bu yükler genellikle düşeydir. Fakat eğrisel örtülerden gelen yük eğik olur. Deprem gibi dış etkenlerde de yapıya yatay etkiler gelir. Böylece genellikle örtüden ve yatay öğelerden gelen yüklerle kendi ağırlığı duvarın genişliğini saptar. [92] Yapı strüktür oluşumun önemli parçası olan duvarın şekillenmesinde oluşumla ilgili prensipleri ortaya koymaktadır. Bu sayede duvarın düz, ara dişli veya kenar dişli örülümü strüktür hakkında bilgi vermektedir.

Merkezden seçilen örneklerde duvar kalınlıkların soğukluklarda 1,5 metre civarı olup ılıklık ve sıcaklık kısmında 0,8 m'e kadar düşen kalınlıkları ile II Beyazıt hamamı, Tahtakale hamamı, Ortaköy hamamı ve Çinili hamamında düz duvar örülmüştür. Sinan yapısı olan Atik Valide hamamında ara dişli ve ayrıca aynı teknik Tahtakale hamamında da görülmektedir. Duvar farklı şekillenmeleri aynı yapı içinde de görülmektedir.

Çeperden alınan örneklerde istisnasız bütün örneklerde düz duvar örülümü görülmektedir. Üsküp Davut Paşa hamamında aynı zamanda düz ve ara dişli duvar örülmesine rastlanmaktadır.

Duvar örülümü kapsamında merkez ve çeper arasında çok fazla farklılık görülmektedir. Genel anlamda örnek hamamlarda düz duvar ortak kullanım gördüğünü söylemek yanlış olmaz.

Tablo 1. 16 Merkezde ve Çeperde duvar şekillenmesi

MERKEZ YAPILARI STRÜKTÜREL TABLOSU

	DUVAR		
	Dişsiz	Ara Dişli	Kenar Dişli
II. BEYAZIT HAMAMI	●		
TAHTAKALE HAMAMI	●	●	
ATİK VALİDE HAMAMI		●	
ORATKÖY HAMAMI	●		
ÇİNİLİ HAMAM	●		

ÇEPER YAPILARI STRÜKTÜREL TABLOSU

	DUVAR		
	Dişsiz	Ara Dişli	Kenar Dişli
DAVUT PAŞA H.	●	●	
GAZİ HÜSREV BEY H.	●		
HACI HASANZADE H.	●		
DEBBOY H.	●		
YAHUDİ H.	●		

6.1.6. Kasnak

Osmanlı yapıların İlk Çağı'nda inşa edilen bütün yapıların ortak özelliği planlamanın, buna bağlı olarak da mekanların, kubbeyle örtülü kare birim alanlardan oluşmasıdır. Planlamada boyutların mekân işlevine göre değişen modül kullanımındaki kararlığa karşın kubbe ve geçiş elamanlarında strüktürel bir arayış söz konusudur, bu nedenle üslup açısından fazla denem yapılmamıştır. Kubbe açıklığı artırılmak isterinken, kasnakların belirginleşmesi ve statik işlevlerini yerine getirebilmeleri sürekli sorun olmuştur. Kubbe etekleri, statik bakımından çekme bölgesidir, kargır çekmeye mukavemetsiz olduğundan, bu bölgenin fretaj içine alınarak açılmasının önlenmesi gerekmektedir [30].

Kubbenin oturduğu dairesel formunu geometrik şekilleriyle dönüştüren ve yükü düğer taşıyıcı elamanlara aktaran kasnakların önemi ve yapıya etkisi tartışılmazdır. Kasnaklar, planlamalarına göre sekizgen, on iki gen ve yuvarlak olarak görülmektedir.

Plansal oluşumu yanı sıra kesitte de kasnak kubbe ilişkisinde farklıklar vardır. Kasnak kubbenin bir parçası olarak içten yuvarlak ve dıştan gensel oluşuma sahip iken diğer örneklerde kubbe kasnağın üzerine oturmakta ve gensel oluşum hem içten hem dıştan fark edilmektedir.

Kasnaklar yatay kesitine göre 8 gen, 12 gen ve yuvarlak olarak inşa edilmişlerdir. Merkezdeki örneklerden Beyazıt hamamında sekizgen kasnak soğukluk ve sıcaklık mekânında görülürken, ılıklık ve halvetlerde yuvarlak olarak inşa edilmiştir. Tahtakale hamamında da soğukluk ve sıcaklık kubbelerinde kasnaklar sekizgen olup, ılıklık, halvette ve kısmı olarak sıcaklıkta da yuvarlak kasnak görülmektedir. Atik Valide hamamın sıcaklık kısmı kubbesel yapıya sahip olduğu ve bu alanda sekizgen kasnak kullanmıştır. Ortaköy hamamında kubbesel mekanlarda sekizgen kasnağa rastlanmaktadır. Çinli hamamında ise soğukluklarda on iki gen kasnağa rastlanmaktadır. Kasnak oluşumunda bir diğer ayrıcı özellikle kubbe kasnak ilişkisi olmuştur. Beyazıt ve Çinili hamamında kubbe kasnak alt seviyesinde başlarken, Tahtakale, Atik Valide ve Ortaköy hamamlarında kubbe kasnağın üzerinden başlamaktadır. Tahtakale hamamında her iki kubbe-kasnak ilişkisine rastlanmaktadır.

Çeperden alınan örneklerde Davut Paşa, Gazi Hüsrev Bey, Debboy ve Yahudi hamamlarında soğukluk ve sıcaklık mekanlarında sekizgen kasnağa rastlanmaktadır. Filibe Hacı Hasanzade hamamında soğukluk mekânında on iki gen olurken, ılıklık ve sıcaklıklarda sekizgen kasnağa rastlanmaktadır. Kubbe-kasnak ilişkisine bakıldığında çeperdeki örneklerin Saraybosna Gazi Hüsrev Bey hamamı hariç hepsinde kubbe kasnağın alt seviyesinden başlamaktadır.

Tablo 1. 17 Merkez ve Çeperde Kubbe Kasnak İlişkisi

MERKEZ YAPILARI STRÜKTÜREL TABLOSU

	KASNAK													
	Yatay Kesitine Göre												Ana Kubbe İle Olan İlişkisi	
	8 gen				12 gen				Yuvarlak					
	So	I	Si	H	So	I	Si	H	So	I	Si	H		
II. BEYAZIT HAMAMI	●		●							●		●		●
TAHTAKALE HAMAMI	●		●							●	●	●	●	●
ATİK VALİDE HAMAMI			●										●	
ORATKÖY HAMAMI	●		●										●	
ÇİNİLİ HAMAM			●		●									●

ÇEPER YAPILARI STRÜKTÜREL TABLOSU

	KASNAK													
	Yatay Kesitine Göre												Ana Kubbe İle Olan İlişkisi	
	8 gen				12 gen				Yuvarlak					
	So	I	Si	H	So	I	Si	H	So	I	Si	H		
DAVUT PAŞA H.	●		●											●
GAZİ HÜSREV BEY H.	●		●										●	
HACI HASANZADE H.		●	●		●									●
DEBBOY H.	●		●											●
YAHUDİ H.	●		●											●

Merkez Çeper örneklerinde kasnak oluşumu planlamada farklılığa rastlanmamaktadır örneklerin nerdeyse tamamı sekizgen oluşuma sahip. Aynı durum kubbe-kasnak ilişkisinde söylemek mümkün değil. Merkezde kubbe kasnak ilişkisinin kasnak alt ve kasnak üzeri kubbelere nerdeyse aynı oranda rastlanmadır. Çeperde ise kubbe-kasnak ilişkisi daha fazla kubbenin alt kasnak seviyesinde başladığı duruma rastlanmaktadır.

6.2. Mekân Analizi

Mekânın kuramsal yaklaşımda, canlı varlığın korunma içgüdüsünün, onu ittiği yapıcılık temelde, canlıyı çevreden ayırma işlemi dir, yani bir yalıtmadır. Özel bir kavram olarak kullanıldığı anlamda, canlıyı içine alan, onu evrensel boşluktan ayıran bir boşluk parçası belirlemektedir [92]. Yunan Filozofu Aristoteles mekânı cisimlerin barınağı olarak

betimlemektedir [97] Plato, mekânı ‘bütün yaratılan ve görünen şeylerin anası ve kabı ‘olarak tanımlamış ve onu bütün cisimleri içeren, üniversal bir doğa olarak kabul etmiştir. Newton’a göre, mekânı içinde bulunan cisimlerle karıştırmamak gerekmektedir. İçeriğinden bağımsız olarak mutlak bir mekân uzay vardır. Çağdaşı olan Leibniz ‘e göre ise karşıt bir görüşle, mekân cisimlerin herhangi bir durumu değil, onların birbirlerini izlemelerine olanak sağlayan bir durumlar dizisi, bir arada var olabilme olasılıklarının düzenidir. Mekân, bir varlık değil ilintidir. [98] Bruno Zevi de mekân, strüktürel elemanların genişliği, uzunluğu ve yüksekliği vasıtası ile tanımlanmaya çalışılır. Gerçekte mekân, içinde yaşanan ve hareket edilen, bu elemanlarla çerçevelenen, belirlenen boşluktur. Fakat bu elemanlardan oluştuğu anlamına gelmez. [99] Hasol’a göre mekân insanı çevreden belli bir ölçüde ayıran ve içinde eylemlerini sürdürmesine elverişli olan boşluk. [95] Böylece boşluğun sınırlandırılması isteği özel yapı eylemini başlatıyor ve mimari mekânı tanımlıyor. Mimari mekân tanımı, onun biçimsel olduğu kadar insan yaşamına ilişkin özelliklerini de içermelidir. Bu anlamda yapı mekânı, sınırlanan boşlukla, sınırlayan öğelerin ortak oluşturdukları olgudur [92].

Çalışma kapsamında seçilen örnek yapılarının mekânsal çözümlemelerine yönelik Yakın çevre durumu, kullanılan alanları, konum ve yön, yapıların tipolojilerdeki yerleri ve sirkülasyon çözümlemeleri önerilmektedir. Devamında yapılara ait mekân analiz tabloları yer almaktadır:

Tablo 2. 1 II Beyazıt Hamamı Mekân Analizi

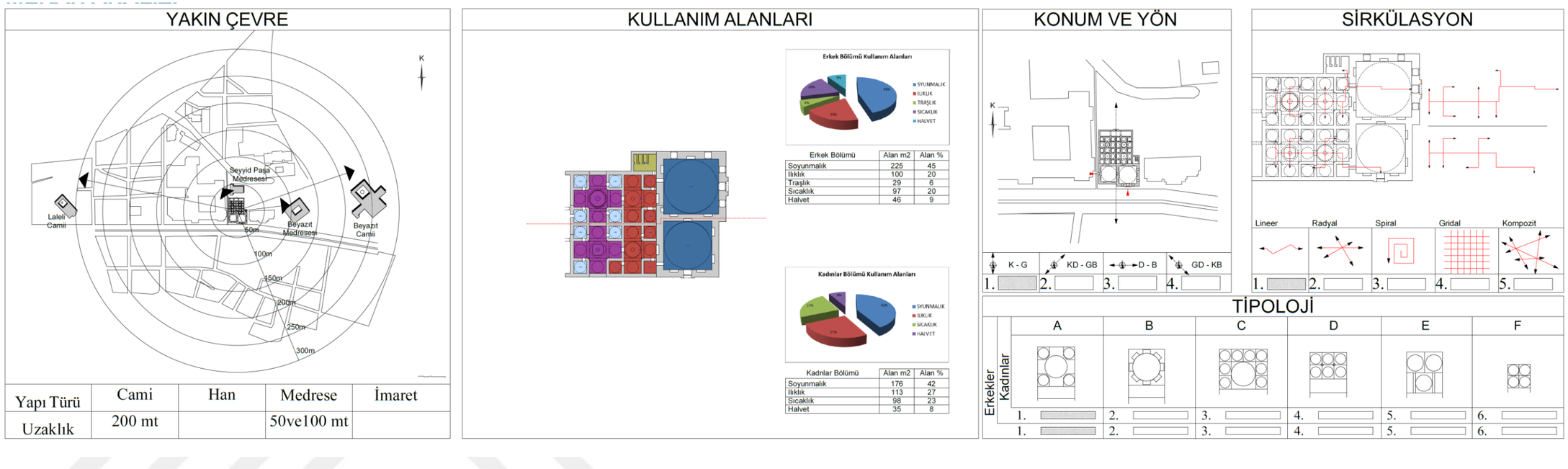

Yapı Türü	Cami	Han	Medrese	İmaret
Uzaklık	200 mt		50ve100 mt	

Tablo 2. 2 Tahtakale Hamamı Mekân Analizi

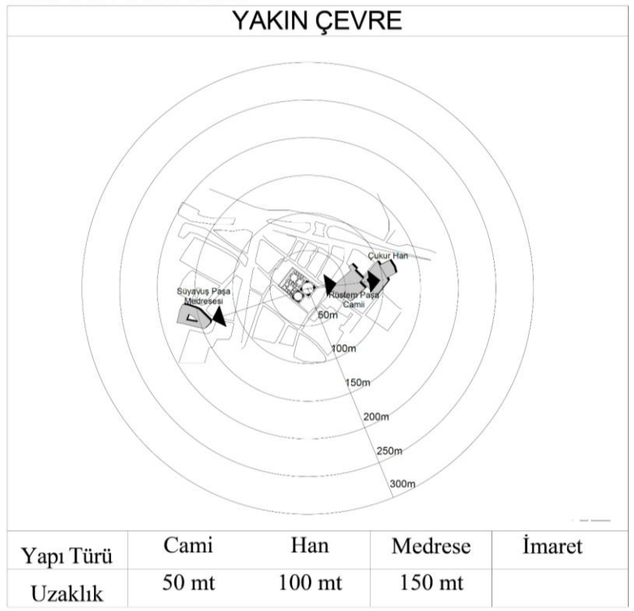

Yapı Türü	Cami	Han	Medrese	İmaret
Uzaklık	50 mt	100 mt	150 mt	

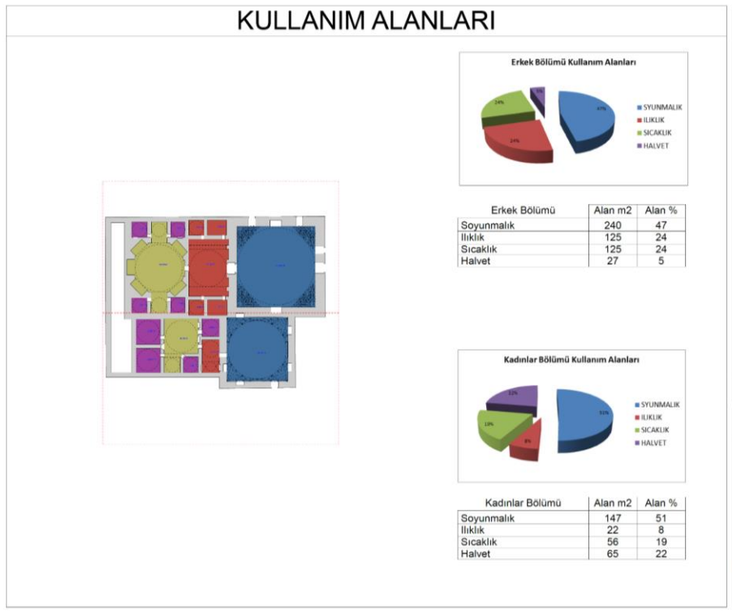

Erkek Bölümü	Alan m2	Alan %
Soyunmalık	240	47
Ilıklık	125	24
Sıcaklık	125	24
Halvet	27	5

Kadınlar Bölümü	Alan m2	Alan %
Soyunmalık	147	51
Ilıklık	22	8
Sıcaklık	56	19
Halvet	65	22

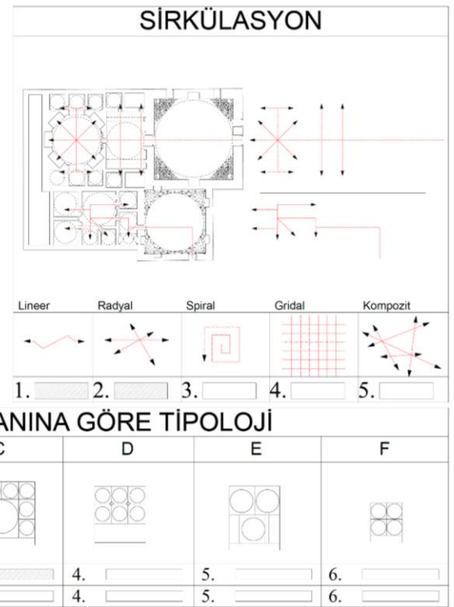

Tablo 2. 3 Atik Valide Hamamı Mekân Analizi

YAKIN ÇEVRE

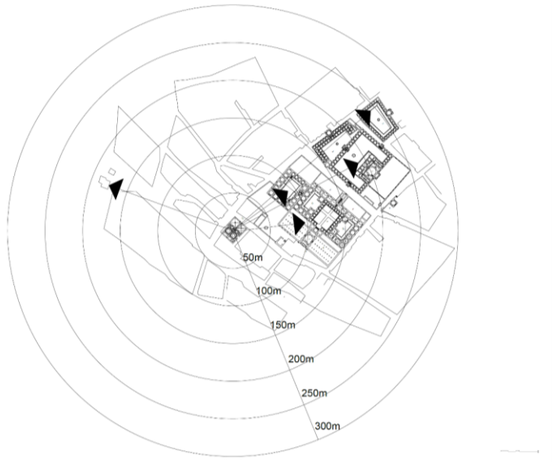

Yapı Türü	Cami	Han	Medrese	Darrüşifa
Uzaklık	200 mt	100 mt	200 mt	100 mt

KULLANIM ALANLARI

Erkek Bölümü	Alan m2	Alan %
Soyunmalık	93	51
Ilıklık	21	12
Traşlık	8	4
Sıcaklık	61	33

Kadınlar Bölümü	Alan m2	Alan %
Soyunmalık	93	51
Ilıklık	21	12
Traşlık	8	4
Sıcaklık	61	33

KONUM VE YÖN

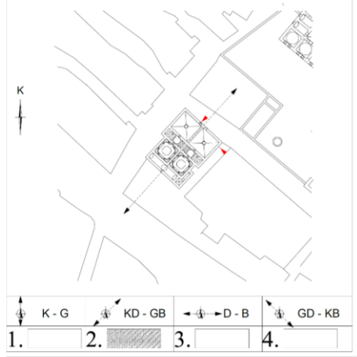

SİRKÜLASYON

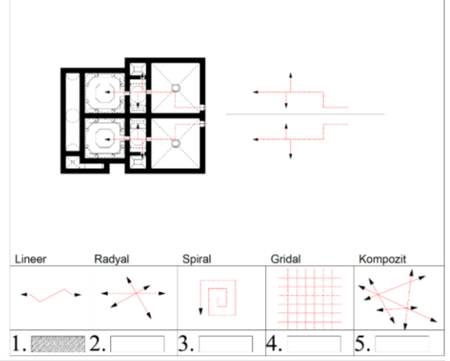

SICAKLIK MEKANINA GÖRE TİPOLOJİ

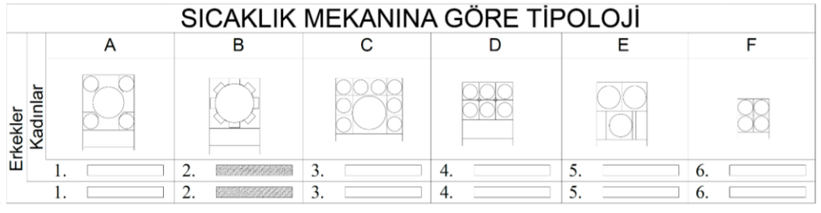

Tablo 2. 4 Ortaköy Hamamı Mekân Analizi

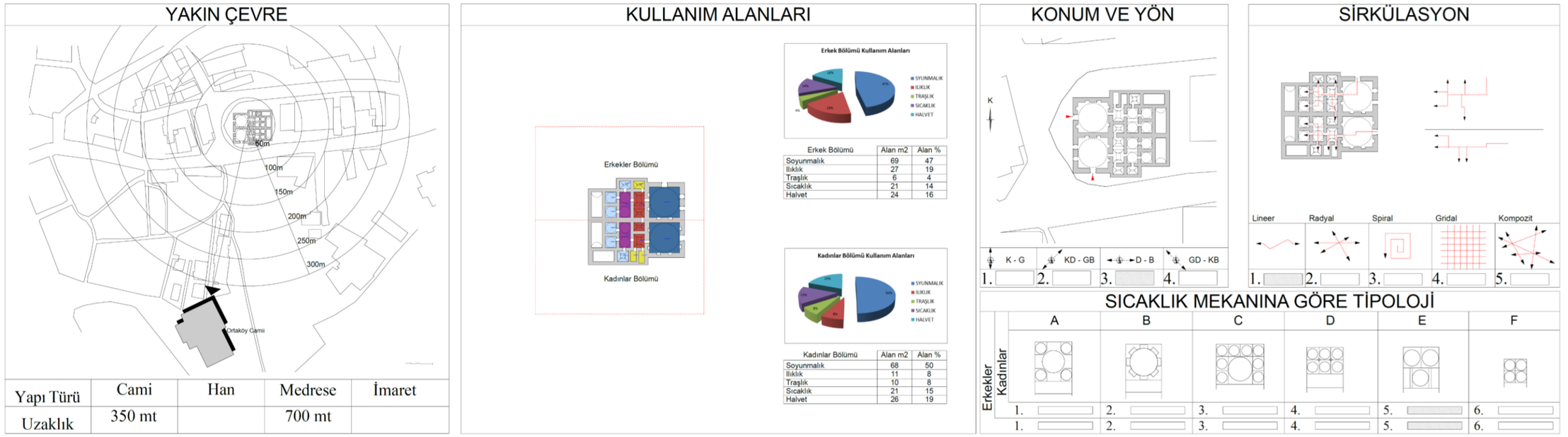

Yapı Türü	Cami	Han	Medrese	İmaret
Uzaklık	350 mt		700 mt	

Tablo 2. 5 Çinili Hamamı Mekân Analizi

YAKIN ÇEVRE

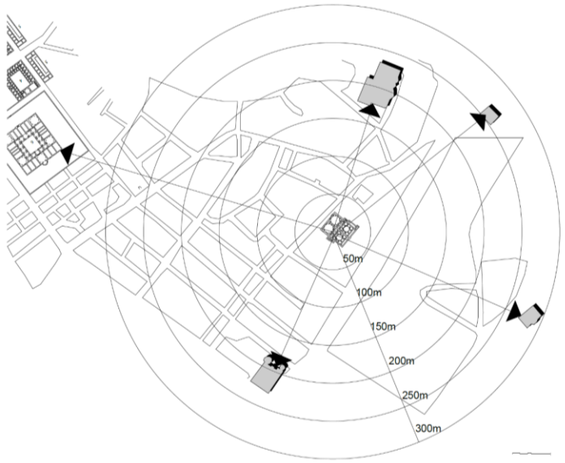

Yapı Türü	Cami	Han	Medrese	İmaret
Uzaklık	200 mt	400 mt	200 mt	

KULLANIM ALANLARI

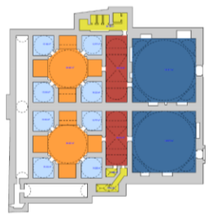

Erkek Bölümü	Alan m2	Alan %
Soyunmalık	151	40
Ilıklık	53	14
Traşlık	25	7
Sıcaklık	85	23
Halvet	60	16

Kadınlar Bölümü	Alan m2	Alan %
Soyunmalık	145	42
Ilıklık	43	12
Traşlık	14	4
Sıcaklık	85	25
Halvet	60	17

KONUM VE YÖN

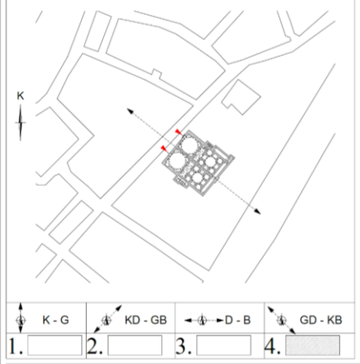

SİRKÜLASYON

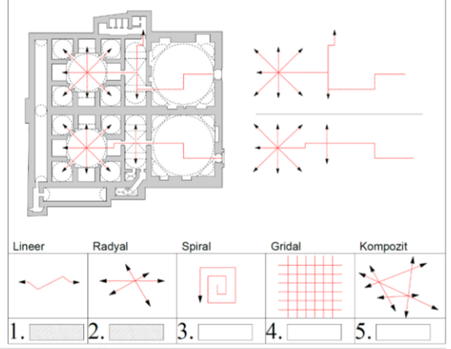

SICAKLIK MEKANINA GÖRE TİPOLOJİ

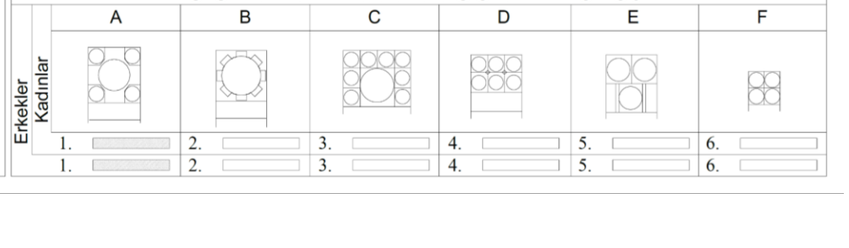

Tablo 2. 6 Üsküp Davud Paşa Hamamı Mekân Analizi

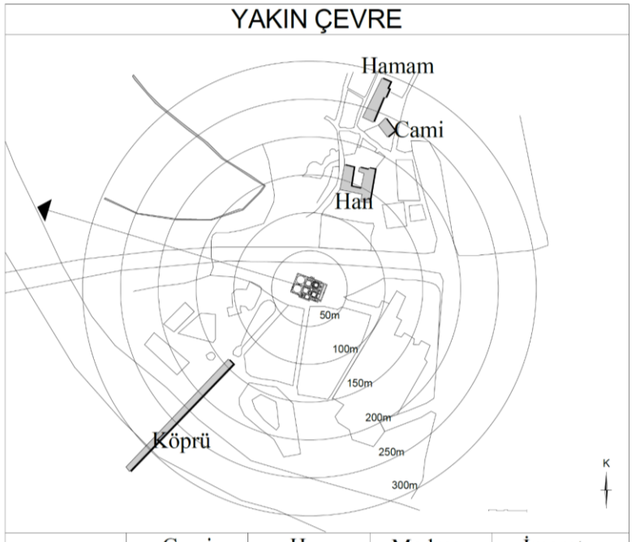

Yapı Türü	Cami	Han	Medrese	İmaret
Uzaklık	250 mt	150 mt		

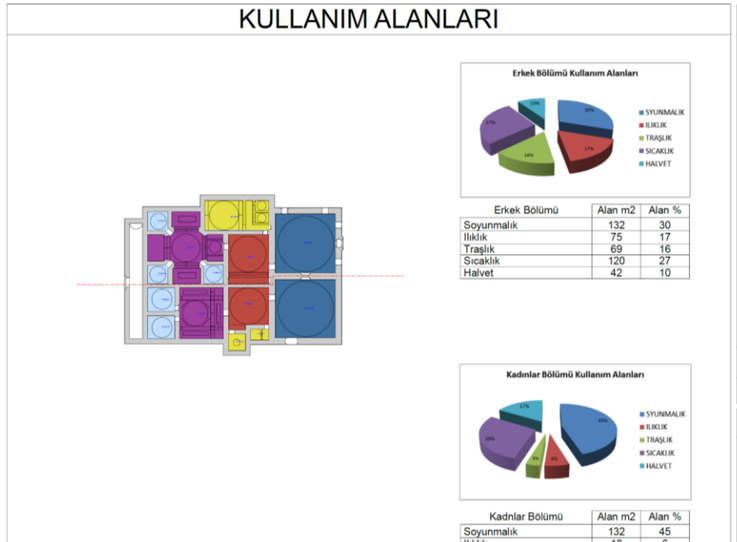

Erkek Bölümü	Alan m2	Alan %
Soyunmalık	132	30
Ilıklık	75	17
Traşlık	69	16
Sıcaklık	120	27
Halvet	42	10

Kadınlar Bölümü	Alan m2	Alan %
Soyunmalık	132	45
Ilıklık	18	6
Traşlık	10	3
Sıcaklık	84	29
Halvet	48	17

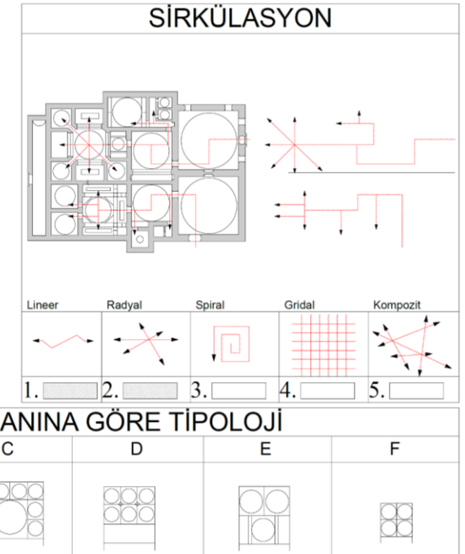

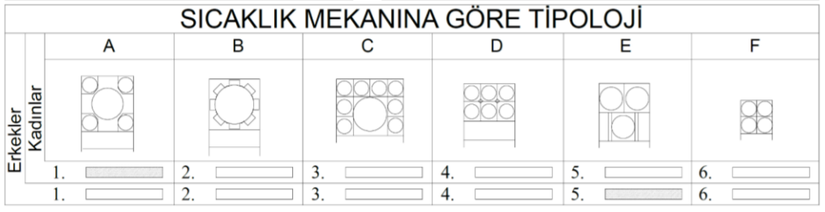

Tablo 2. 7 Saraybosna Gazi Hüsrev Bey Hamamı Mekân Analizi

YAKIN ÇEVRE

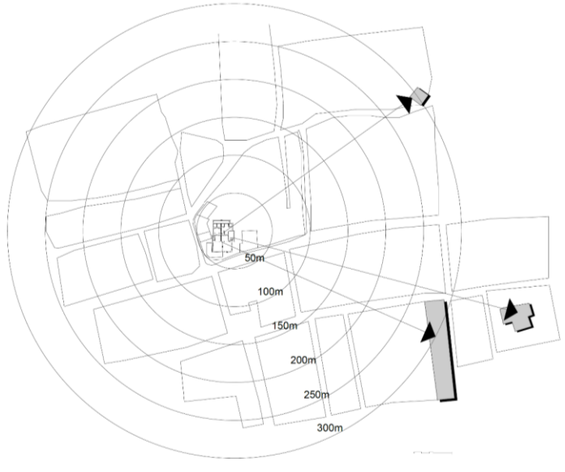

Yapı Türü	Cami	Han	Medrese	İmaret
Uzaklık	300 mt	300 mt		

KULLANIM ALANLARI

Erkek Bölümü	Alan m2	Alan %
Soyunmalık	90	46
Ilıklık	29	15
Traşlık	12	6
Sıcaklık	28	14
Halvet	38	19

Kadınlar Bölümü	Alan m2	Alan %
Soyunmalık	87	44
Ilıklık	22	12
Traşlık	3	1
Sıcaklık	30	16
Halvet	47	25

KONUM VE YÖN

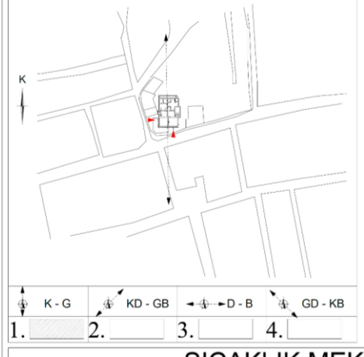

SİRKÜLASYON

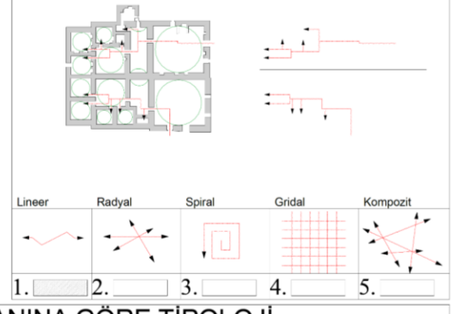

SICAKLIK MEKANINA GÖRE TİPOLOJİ

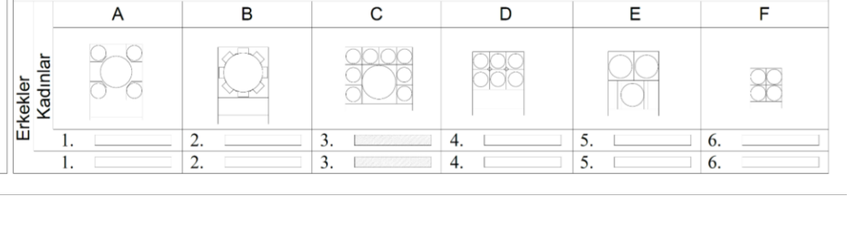

Tablo 2. 8 Filibe Hacı Hasanzade Hamamı Mekân Analizi

YAKIN ÇEVRE

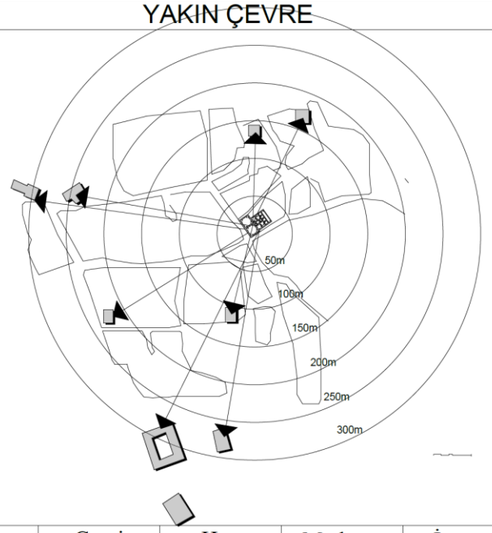

Yapı Türü	Cami	Han	Medrese	İmaret
Uzaklık	150 mt	300 mt		

KULLANIM ALANLARI

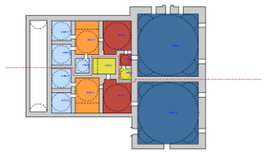

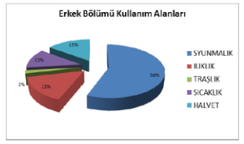

Erkek Bölümü	Alan m2	Alan %
Soyunmalık	143	56
Ilıklık	39	15
Traşlık	5	2
Sıcaklık	30	12
Halvet	38	15

Kadınlar Bölümü	Alan m2	Alan %
Soyunmalık	143	56
Ilıklık	34	13
Traşlık	14	6
Sıcaklık	32	13
Halvet	30	12

KONUM VE YÖN

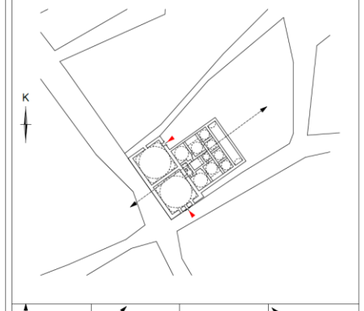

SİRKÜLASYON

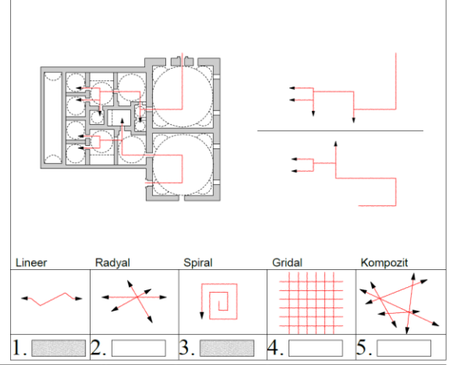

SICAKLIK MEKANINA GÖRE TİPOLOJİ

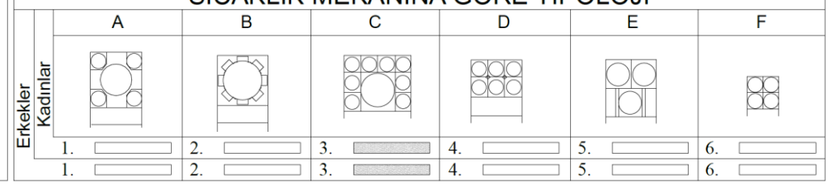

Tablo 2. 9 Manastır Debboy Hamamı Mekân Analizi

YAKIN ÇEVRE

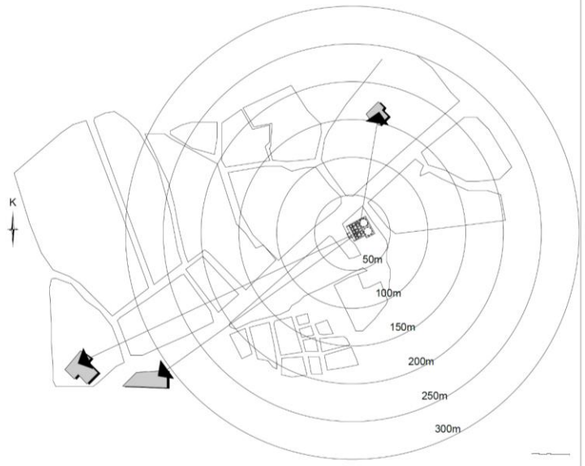

Yapı Türü	Cami	Han	Medrese	İmaret
Uzaklık	150 mt	300 mt	200 mt	

KULLANIM ALANLARI

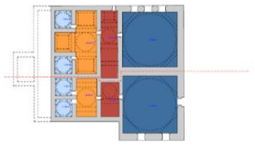

Erkek Bölümü	Alan m2	Alan %
Soyunmalık	114	47
Ilıklık	42	17
Traşlık	0	0
Sıcaklık	65	27
Halvet	22	9

Kadınlar Bölümü	Alan m2	Alan %
Soyunmalık	117	61
Ilıklık	23	12
Traşlık	0	0
Sıcaklık	30	16
Halvet	22	11

KONUM VE YÖN

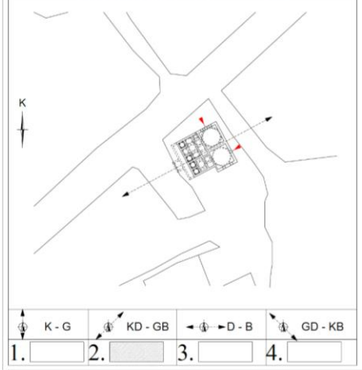

SİRKÜLASYON

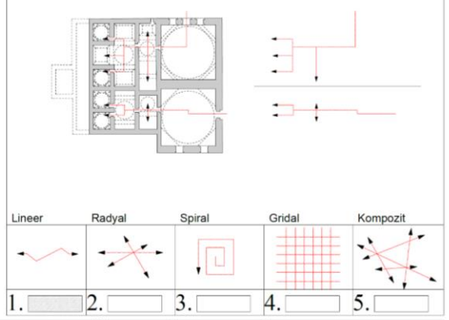

SICAKLIK MEKANINA GÖRE TİPOLOJİ

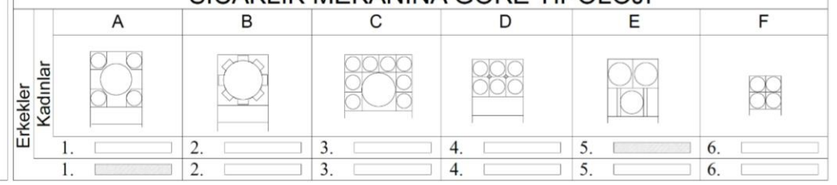

Tablo 2. 10 Selanik Yahudi Hamamı Mekân Analizi

YAKIN ÇEVRE

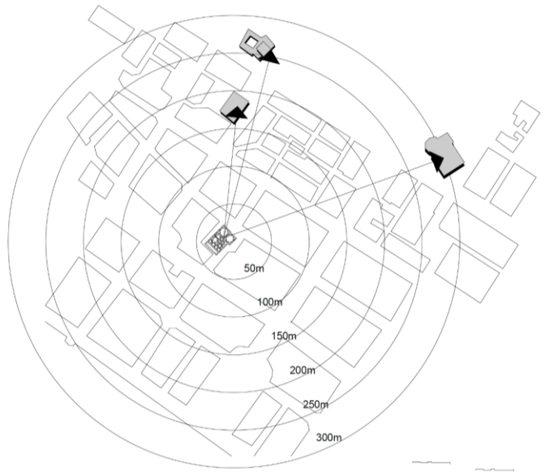

Yapı Türü	Cami	Han	Medrese	İmaret
Uzaklık	250 mt	200 mt		

KULLANIM ALANLARI

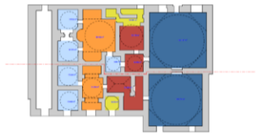

Erkek Bölümü	Alan m2	Alan %
Soyunmalık	120	45
Ilıklık	34	13
Traşlık	16	6
Sıcaklık	56	21
Halvet	40	15

Kadınlar Bölümü	Alan m2	Alan %
Soyunmalık	106	51
Ilıklık	32	16
Traşlık	7	3
Sıcaklık	32	15
Halvet	30	15

KONUM VE YÖN

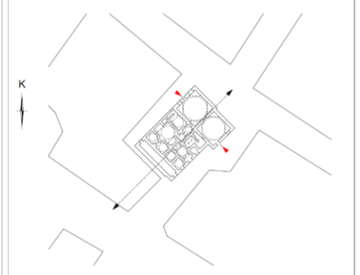

SİRKÜLASYON

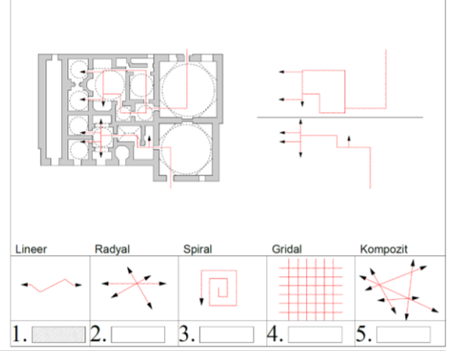

SICAKLIK MEKANINA GÖRE TİPOLOJİ

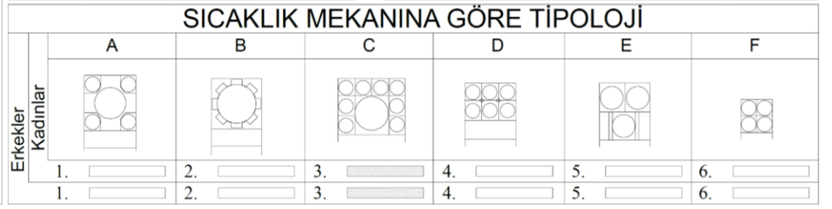

Tablo 2. 11 Merkez ve Çeper Hamam Yapılarında Mekân Analizi

	KONUM VE YÖN				SİRKÜLASYON					TİPOLOJİ						YAKIN ÇEVRE				KULLANIM ALANLARI																	
																				ERKEKEKLER KISMI					KADINLAR KISMI													
	Kuzey-Güney	Kuz.doğ.-Gün.bat.	Doğu -Batı	Gün.doğ.-Kuz.bat.	Lineer	Radyal	Spiral	Gridal	Kompozit	A	B	C	D	E	F	Cami (m)	Medrese (m)	Han (m)	İmaret (m)	Soyunmalık	Ilıklık	Traşlık	Sıcaklık	Halvet	Soyunmalık	Ilıklık	Traşlık	Sıcaklık	Halvet								
										Erkek Kadın	Erkek Kadın	Erkek Kadın	Erkek Kadın	Erkek Kadın	Erkek Kadın	50 100 150 200 250	50 100 150 200 250	50 100 150 200 250	50 100 150 200 250	1/2 1/3 1/4 1/5 >1/6	1/2 1/3 1/4 1/5 >1/6	1/2 1/3 1/4 1/5 >1/6	1/2 1/3 1/4 1/5 >1/6	1/2 1/3 1/4 1/5 >1/6	1/2 1/3 1/4 1/5 >1/6	1/2 1/3 1/4 1/5 >1/6	1/2 1/3 1/4 1/5 >1/6	1/2 1/3 1/4 1/5 >1/6	1/2 1/3 1/4 1/5 >1/6	1/2 1/3 1/4 1/5 >1/6	1/2 1/3 1/4 1/5 >1/6								
II. BEYAZIT HAMAMI	●				●					● ●							●	●				●		●		●	●			●				●		
TAHTAKALE HAMAMI		●			●	●					●	●				●		●	●			●		●		●			●				●		
ATİK VALİDE HAMAMI				●	●						● ●						●		●	●			●		●			●			●				●	
ORATKÖY HAMAMI			●		●									● ●						●		●		●		●			●				●		
ÇİNİLİ HAMAM		●			●	●				● ●							●		●	●			●		●			●				●		
DAVUT PAŞA H.		●			●	●				●				●			●		●	●			●		●			●				●		
GAZİ HÜSREV BEY H.	●				●							● ●					●		●	●			●		●			●				●		
HACI HASANZADE H.				●	●		●					● ●					●		●	●			●		●			●				●		
DEBOY H.				●	●					●				●			●		●	●			●		●			●				●		
YAHUDİ H.				●	●							● ●						●		●			●		●			●				●		

Seçilen yapılar üzerinde mekân çözümlemesine dayalı analizlerin yapılması, binaların kendi içlerinde mekân organizasyonu nasıl olduğu ve bulunduğu çevre itibari ile diğer yapılarla ortak yaklaşımın olup olmadığı ortaya çıkarmaktadır. Bu sayede merkezde ve çeperde mekânsal şekillenmenin benzerlikleri veya farklıkları ortaya çıkartılabilmektedir. Devamında verilen bir bütün merkez ve çeper ayrımında tablo sunulmaktadır ve sonrasında tablo alt bölümleri irdelenmektedir:

6.2.1. Yakın Çevre

Bir binayı tekil yapı üzerinden değerlendirmek doğru olmaz. Mekânı belirleyen işlev, yapım tekniği, malzeme vb., gibi etkenler kadar inşa edilen çevre de önem teşkil etmektedir. Bu sayede çevresinde bulunan diğer yapılar ve buna bağlı olarak farklı işlevlerle olan etkileşim ile bir bütün oluşturarak bir anlamda o çevrenesin kent kimliğini oluşturmaktadır. Ayrıca hamam yapıları Osmanlı Mimarlığında en önde gelen yapılar arasında yer alması ve boyut olarak da bir üst ölçekte şekillenmenin bir bütün olarak düşünülmesinde önemli rol oynamaktadır. İnsan tasarlanan yapıyı belirli bir mesafeden algılayabilir. Bir bütün olarak yapıyı algılamak ancak daha uzak bir mesafeden mümkün olacağında ve bu mesafede algıyı tamamlayıcı unsurlarda çevredeki diğer yapılar olarak da görülmelidir. Araştırma kapsamında yapının yakın çevre yapılar ile olan konumu değerlendirme kriteri içerisinde alınmıştır.

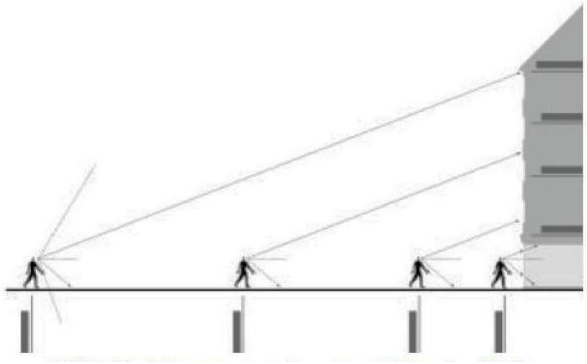

Şekil 5. 1Mesafeden Bina Algısı (Gehl, 2006)

Merkezde seçilen örneklerde II Beyazıt Hamamı, Atik Valide, Ortaköy ve Çinili hamamlarında Cami yaklaşık 200 metre uzaklığında inşa edilirmiştir. Tahtakale hamamında ise 50 cami yaklaşık olarak 50 metre uzaklığındadır. Hamam etrafı medrese yapıları uzaklık olarak değişkenlik göstermektedir, örneğin II Beyazıt hamamında 50 metre, Tahtakale'de 100 metre, Atik valide 'de 200 metre ve Çinili Hamamında yaklaşık 200 metre uzaklığındadır. Ayrıca hamamların yakınlarında Han yapıları da bulunmaktadır ve merkezden seçilen örnekler itibari ile Tahtakale ve Atik Valide Hamamlarında yer almaktadır. Şöyle ki hanların hamamlara olan uzaklığı Tahtakale hamamında ve Atik Valide hamamında yaklaşık 100 metre dir.

Tablo 2. 12 Merkez ve Çeper Yakın Çevre Oluşumu

	YAKIN ÇEVRE																				
	Cami (m)					Medrese (m)					Han (m)					İmaret (m)					
	50	100	150	200	250	50	100	150	200	250	50	100	150	200	250	50	100	150	200	250	
II. BEYAZIT HAMAMI				●		●															
TAHTAKALE HAMAMI	●							●				●									
ATİK VALİDE HAMAMI				●					●			●									
ORATKÖY HAMAMI																					
ÇİNİLİ HAMAM				●					●												

	YAKIN ÇEVRE																				
	Cami (m)					Medrese (m)					Han (m)					İmaret (m)					
	50	100	150	200	250	50	100	150	200	250	50	100	150	200	250	50	100	150	200	250	
DAVUT PAŞA H.					●								●								
GAZİ HÜSREV BEY H.					●										●						
HACI HASANZADE H.			●												●						
DEBOY H.			●												●						
YAHUDİ H.					●									●							

Çeperden alınan örneklerde 300 metre civarında yapılar arasında camiler ve hanlar yer almaktadır. Üsküp Davut Paşa, Saraybosna Gazi Hüsrev Bey ve Selanik Yahudi hamamlarında camiye olan uzaklık 250 metre civarında dır. Filibe Hacı Hasanzade ve

Manastır Debboy hamamlarında 150 metre civarındadır. Çeperden seçilen örneklerin tamamında yakınlarda han yapıları bulunmaktadır. Davut Paşa hamamında 150 metre uzaklığında, Gazi Hüsrev Bey, Hacı Hasanzade ve Debboy hamamında 250 metre uzaklığındadır. Yahudi hamamında ise 200 metre civarında dır.

Hamam yapıları tek başına yapılan binalar olmadığı, bulundukları çevre ve diğer yapılarla olan ilişkileri en iyi örnek olsa gerek. Osmanlı mimarisini en önemli temsilcilerinden olan camiler ve hamalar arasındaki mesafelerin önemi korunurken diğer yapılarla da medrese, han veya imaret gibi binaları arasındaki mesafelerin, bulunduğu bölgenin kurulumunu en iyi şekilde göstermektedir. Merkezde cami mesafesi çoğunlukta 200 m civarındadır. Diğer yandan çeperde cami çoğunlukla 25 m üstündeki uzaklıkta olduğunu görülmektedir. Bu durum hamamın cami ile birlikte bir bütün olarak algısını zayıflatmaktadır. Merkezde bir diğer önemli farklılık yakınlarda bulunan medrese yapılarından kaynaklanmaktadır. Merkezde medrese yapıları mesafeleri 50-200 metre arasında yer almaktadır. Çeperde ise medrese 300 m civarında yer almamaktadır. Fakat çeperde seçilen bütün örneklerde yakın çevre itibari ile hanların bulunduğu, yaklaşık olarak 150-250 mesafede olduğu gerçeği merkezdeki yapılarda yakın çevre içerisinde Tahtakale ve Atik Valide hamamı hariç olmadığını konum ve kullanım politikaları açısından farklılık göstermektedir.

6.2.2. İşlevsel Alanları

Hamam yapılarının işlevsel binalar olarak nitelemek yanlış olmaz. Yıkanma işlevinin amacında diğer işlevlerde barındırmakta ve bunların ceyran ettiği mekanların kapsadığı alan o işleve ihtiyaç duyulan alanı veya önemini göstermektedir. Bu nedenle işlevin bir anlamda yapıya ait biçimcide belirlemektedir.

Bir işlevin yapılmasında belirleyici veya kısıtlayıcı olarak mekân organizasyonu yer almaktadır. Mekanların alanların kullanım amaçlar doğrultusunda değişim göstermektedir. Analiz edilen yapıların tanımlanmış mekanlardaki işlev alanlarını içermektedir. Bu sayede

hem mekanlar arasındaki kullanım yüzde alanlarına dair hem de diğer yapılarla karşılaştırmada mekanların işlev alanlarının yüzde oranları hakkında bilgi sahibi olmamız mümkün olur. Çalışmada Erkek bölümü ve Kadınlar Bölümü ayrı ayrı olarak kullanım yüzdeleri çıkartılmaktadır.

Kullanım alanları erkekler ve kadınlar kısmı olarak ayrı ayrı ele alınıp hamamları oluşturan başlıca bölümler olan soğukluk, ılıklık, traşlık, sıcaklık ve halvet olarak irdelenmektedir. Merkezden seçilen örneklerde Erkekler kısmında bütün örneklerde soyunmalık kısım toplam alanın 1/2 'sini oluşturmaktadır. Ilıklık mekânında Atik Valide hamamı hariç diğerleri 1/5 oranına yer almaktadır. Traşlık kısmına ayrılan alan bütün örneklerde 1/6 altında dır. Sıcaklık kısmında II Beyazıt ve Tahtakale hamamında1/5 oranında, Atik Valide hamamında 1/3 oranında, Ortaköy hamamında 1/6 oranında ve Çinili hamamında 1/4 oranında yer almaktadır. Halvetler 1/5 ve 1/6 oranında yer kaplamaktadır. Aynı durum az farklıklarla kadınlar kısmında da yer almaktadır. Soyunmalı toplam alanın 1/2, Ilıklık kısmı II. Beyazıt hamamı hariç diğerleri 1/6 altına olup II. Beyazıt hamamında 1/3 oranındadır. Traşlık olan örneklerden Atik Valide, Ortaköy ve Çinili hamamlarında 1/6 oranın altında dır. Sıcaklık kısmı II. Beyazıt ve Çinili hamamında 1/4 oranında, Tahtakale ve Ortaköy hamamlarında 1/5 oranında ve Atik Valide hamamında 1/3 oranında dır. Halvetler II Beyazıt hamamında 1/6 oranında ve diğerlerinde 1/5 oranında dır.

Tablo 2. 13 Merkezde ve Çeperde İşlevsel Alanlar

	KULLANIM ALANLARI																																							
	ERKEKEKLER KISMI																						KADINLAR KISMI																	
	Soyunmalık					Ilıklık					Traşlık					Sıcaklık					Halvet					Soyunmalık					Ilıklık					Traşlık					Sıcaklık					Halvet				
	1/2	1/3	1/4	1/5	>1/6	1/2	1/3	1/4	1/5	>1/6	1/2	1/3	1/4	1/5	>1/6	1/2	1/3	1/4	1/5	>1/6	1/2	1/3	1/4	1/5	>1/6	1/2	1/3	1/4	1/5	>1/6	1/2	1/3	1/4	1/5	>1/6	1/2	1/3	1/4	1/5	>1/6	1/2	1/3	1/4	1/5	>1/6
II. BEYAZIT HAMAMI	●								●						●				●						●	●					●								●					●				●
TAHTAKALE HAMAMI	●								●										●						●	●									●					●					●		
ATİK VALİDE HAMAMI	●									●					●	●									●	●								●						●							
ORATKÖY HAMAMI	●								●						●					●				●		●								●						●					●		
ÇİNİLİ HAMAM	●								●						●			●						●		●								●						●					●		

	KULLANIM ALANLARI																																							
	ERKEKEKLER KISMI																						KADINLAR KISMI																	
	Soyunmalık					Ilıklık					Traşlık					Sıcaklık					Halvet					Soyunmalık					Ilıklık					Traşlık					Sıcaklık					Halvet				
	1/2	1/3	1/4	1/5	>1/6	1/2	1/3	1/4	1/5	>1/6	1/2	1/3	1/4	1/5	>1/6	1/2	1/3	1/4	1/5	>1/6	1/2	1/3	1/4	1/5	>1/6	1/2	1/3	1/4	1/5	>1/6	1/2	1/3	1/4	1/5	>1/6	1/2	1/3	1/4	1/5	>1/6	1/2	1/3	1/4	1/5	>1/6
DAVUT PAŞA H.		●							●					●			●						●			●								●						●					●		
GAZİ HÜSREV BEY H.	●								●						●					●				●		●								●						●					●		
HACI HASANZADE H.	●								●						●					●				●		●								●						●					●		
DEBOY H.	●								●								●						●			●								●						●							●
YAHUDİ H.	●									●					●				●					●		●								●						●					●		

Çeperde seçilen örneklerde kendi içlerinde çok farklıklar gözükmemektedir. Erkekler kısmında Davut Paşa hamamında soyunmalık kısmı 1/3 oranında iken diğer örneklerde 1,2 oranında dır. Ilıklık kısmı Yahudi hamamı hariç 1/5 oranında dır. Yahudi hamamında ılıklık kısmı 1/6oranında dır. Traşlık kısmı 1/6 oranında olup Davut Paşa da farklılık göstermektedir 1/5 oranında dır. Sıcaklık kısmı Davut Paşa ve Debboy hamamlarında 1/3 oranında iken, Gazi Hüsrev Bey ve Hacı Hasanzade ve Yahudi hamamlarında 1/5 oranında dır. Halvetler ise Davut Paşa, Debboy, Yahudi hamamlarında 1/6 oranında, Gazi Hüsrev Bey ve Hacı Hasanzade hamamlarında 1/5 oranında dır. Kadınlar kısmında durum çok farklı değildir. Soyunmalıkların tamamı 1/2 oranında dır. Ilıklık Davut Paşa hamamı hariç (1/6) örnekler 1/5 oranında yer kaplamaktadırlar. Traşlık 1/6 oranından düşük olarak hesaplanmaktadır. Sıcaklık ise Davut Paşa hamamı hariç (1/3) örnekler 1/5 oranında yer kaplamaktadırlar. Halvetler değişiklik göstermektedirler, Davud Paşa, Hacı Hasanzade ve Yahudi hamamlarında 1/5 oranında iken Gazi Hüsrev Bey hamamında 1/4 ve Debboy hamamında 1/6 oranında yer kaplamaktadır.

Soyunmalıkta hem erkeklere hem kadınlar kısmında merkez ve çeperdeki örneklerde farklılık görülmemektedir. Öyleki, erkekler kısmının toplam alanın soyunmalıkta 1/2 alanı kaplamakta, aynı şekilde kadınlar kısmı içinde geçerlidir. Sıcaklık kullanım alanları erkekler kısmında merkezde alanın 1/5 kaplarken, kadınlar kısmında 1/6 oranından düşük olduğu görülmektedir. Çeperde ise erkekler kısmında ılıklık merkezdekine benzerlik göstererek 1/5 oranındadır. Fakat kadınlar kısmı çeperde alanın 1/5 oranında kullanılması merkezdekinden daha fazla olduğunu göstermektedir. Traşlık kullanım alanları 1/6 daha az olup merkez ve çeper arasında aynı oranda kullanım görmüşlerdir. Sıcaklık kısmında erkekler bölümünde merkezde ve çeperde benzer şekilde 1/3ile 1/5 oranında kullanım görmüştür. Kadınlar kısmında merkez ve çeper arasında sıcaklık kullanım alanları ile ilgili farklılıklar görülmektedir. Şöyle ki merkezde kadınlar kısmı sıcaklık alanı 1/3 ile 1/5 arasında değişiklik göstererek, çeperdeki kadınlar kısmında sıcaklık kullanım alanların çoğunlukta 1/5 oranında olması farkını göstermektedir. Halvet kullanım alanları itibari ile erkekler kadınlar ve merkez çeper ayrımında farklılık görülmemektedir. Halvet kullanım alanları 1/5 ile 1/6 oranında görülmektedir.

6.2.3. Konum ve Yön

Mimarlık tarihinde değişik tipteki yapıların mekanların belirli bir eksenel gelişim göstermişlerdir. Bu noktada eksenel gelişim mimari de önem kazanmaktadır. Eksenel gelişim mekanların bir çizgi üzerinde düzenli yerleşmesi anlamını taşımaktadır. [100]

Hamam yapıları çoğu zaman aksial gelişim gösteren binalar olarak aks yönünün ne tarafa olduğu verisi hem yönü sabit olan cami yapılar ile ilişkisi hem de kentsel anlamda oluşumunu ortaya koymaktadır. Sonuç olarak eksenel yönünün diğer yapılar ile olan ilişkiyi ve aslında farklı yerlerde inşa edilen hamalar da ortak özellik olup olmadığı çıkarmaktadır.

Tablo 2. 14 Merkezde ve Çeperde Konum ve Yön

	KONUM VE YÖN			
	Kuzey-Güney	Kuz.doğ.-Gün.bat.	Doğu -Batı	Gün.doğ.-Kuz.bat.
II. BEYAZIT HAMAMI	•			
TAHTAKALE HAMAMI		•		
ATİK VALİDE HAMAMI				•
ORATKÖY HAMAMI			•	
ÇİNİLİ HAMAM		•		

	KONUM VE YÖN			
	Kuzey-Güney	Kuz.doğ.-Gün.bat.	Doğu -Batı	Gün.doğ.-Kuz.bat.
DAVUT PAŞA H.		•		
GAZİ HÜSREV BEY H.	•			
HACI HASANZADE H.				•
DEBOY H.				•
YAHUDİ H.				•

Merkezde seçilen örneklerde eksenel konum her yönde bulunmaktadır. II. Beyazıt hamamı Kuzey-Güney aksı üzerinde olup erkekler girişi güneyden, kadınlar girişi ise batı tarafından açılmaktadır. Tahtakale hamamı Kuzeybatı-Güneydoğu aksında uzanmakta ve erkekler girişi aks doğrultusunda Güneydoğu tarafında yer almaktadır, kadınlar kısmı ise Güneybatı tarafından sağlanmaktadır. Atik Valide hamamı Güneybatı- Kuzeydoğu aksı üzerinde oluşmakta, erkekler ve kandalar girişleri aks doğrultusunda Kuzey Doğu tarafından sağlanmaktadır. Ortaköy hamamı Doğu – Batı aksında gelişim gösterip Erkekler kısmına giriş Güneyden sağlanırken, kadınlar kısmına giriş Batı tarafından sağlanmaktadır. Çinili hamamı Kuzeybatı – Güneydoğu aksı üzerinde yer almakta ve erkekler ve kadınlar kısmına giriş Kuzey batı tarafından sağlanmaktadır.

Çeperden alına örneklerde Davut Paşa hamamı Kuzeybatı- Güneydoğu aksı üzerinde bulunmaktadır. Erkekler kısmına giriş Kuzey batı cephesinden sağlanırken, kadınlar kısmına

giriş ise kuzeydoğu cephesinden sağlanmaktadır. Gazi Hüsrev Bey hamamı Kuzey – güney aksında yer almaktadır. Erkekleler kısmına giriş güney cephesinden sağlanırken, kadınlar kısmına Doğu cephesinden sağlanmaktadır. Hacı Hasanzade hamamı Kuzeydoğu – Güneybatı aksı üzerinde yer almaktadır. Erkekler kısmına giriş Güneydoğu cephesinden sağlanmakta, kadınlar kısmına giriş ise Kuzeydoğu cephesinden sağlanmaktadır. Debboy hamamında aynı şekilde Kuzeydoğu – Güneybatı aksı üzerinde inşa edilmiştir. Erkekler kısmına giriş Kuzeybatı cephesinden mümkün olurken, kadınlar kısmına Kuzeydoğu cephesinden sağlanmaktadır. Yahudi hamamında da Kuzeydoğu – Güneybatı aksı görülmekte, erkekler kısmına giriş Kuzey batı cephesinden sağlanmakta ve kadınlar kısmına giriş Güneydoğu cephesinden sağlanmaktadır.

Hamam yapıların konumu ve yönü itibari ile aksiyel olup her yönden konumlanmış örnekler var. Merkezdeki yapılar yön belirlenmesinde Kuzey-Güney, Kuzeydoğu-Güneybatı, Doğu-Batı ve Güneydoğu- Kuzeybatı olmak üzere her yönde inşa edilmişlerdir. Çeperde ise Güneydoğu- Kuzeybatı aksında daha fazla örnek vardır. Bu durum hamamların aks doğrultusunun önceden şehir gelişim yönünde olduğunu söylemek, inşa edildiği tarihteki şehir, mahalleye ait bilgilerin eksikliğinden net bir kanıya varmak mümkün değildir. Genel kanıya göre önce hamam inşa edilir sonra camii olgusu bağımsız yön ve konum itibari ile daha fazla doğrulamaktadır.

6.2.4. Sirkülasyon

Bir yapıda, fonksiyonel birimlerin birbirlerine bağlanmasını sağlayan sirkülasyon sistemi mekânsal organizasyonun temelidir. Bu sirkülasyon sistemi ile mahallelerdeki sokaklar, meydanlar ve bina içindeki koridorlar, holler biçiminde ortaya çıkmaktadır. Bu sistem organizasyon içinde bir noktadan diğer bir noktaya yöneltir [101] Ching'e göre sirkülasyon konfigürasyonu lineer, radial, Spiral, gridal, ağ ve kompozit olarak beş ayrı grupta sınıflandırılmaktadır. Lineer olarak, düz bir çizgi veya çokluğu üzerinde mekanlara ulaşılması; Radial sirkülasyonda, çizgisel doğrultular ortak bir nokta üzerinde kesişmesi; Spiral sirkülasyon, spiral konfigürasyona sahip ulaşım; Gridal sirkülasyon, birbiriyle kesişen ve paralel ulaşım doğrultuları; Ağ sirkülasyonu, biden fazla kesişme noktaları birbirine bağlı

olan ulaşımlar ve kompozit sirkülasyon, belirtilen sirkülasyonların birden fazlasını aynı anda barındırılması. [100]

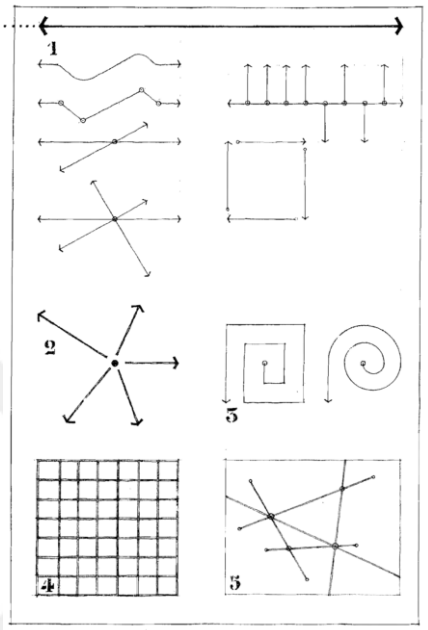

Şekil 5. 2 Sirkülasyon çeşitleri (Ching, 2007)

Bu aşamada sirkülasyon girişten başlayarak Soyunmalık, geçiş, ılıklık, sıcaklık ve halvet mekanları incelenip birbirleriyle olan mekânsal ilişkiler tespit edilmektedir.

Merkezde seçilen örneklerde sirkülasyon bütün örneklerde mekanlara lineer bir biçimde ulaşılmakta. Tahtakale ve Çinili hamamlarının giriş kısmında lineer sirkülasyona sahip olsa da sıcaklık kısmında radyal sirkülasyona geçilmektedir.

Tablo 2. 15 Merkezde ve Çeperdeki Hamamlarda Sirkülasyon Çeşitleri

	SİRKÜLASYON				
	Lineer	Radyal	Spiral	Gridal	Kompozit
II. BEYAZIT HAMAMI	●				
TAHTAKALE HAMAMI	●	●			
ATİK VALİDE HAMAMI	●				
ORATKÖY HAMAMI	●				
ÇİNİLİ HAMAM	●	●			

	SİRKÜLASYON				
	Lineer	Radyal	Spiral	Gridal	Kompozit
DAVUT PAŞA H.	●	●			
GAZİ HÜSREV BEY H.	●				
HACI HASANZADE H.	●		●		
DEBOY H.	●				
YAHUDİ H.	●				

Çeperdeki örneklerde aynı şekilde bütün örnek hamamlarda lineer doğrultulu sirkülasyon kullanılırken, Davut Paşa hamamında sıcaklık kısmında radyal sirkülasyon kullanılmıştır. Ayrıca, Hacı Hasanzade hamamında kadınlar giriş kısmından itibaren Spiral sirkülasyon sistemi kullanılmıştır.

Bina iç sirkülasyonu işlev ve mekân arasındaki ilişkiyi gösteren en önemli olgulardan bir dir. Merkez ve Çeperden alınan hamam örneklerinde genel anlamda ciddi bir farklılık yoktur. Sirkülasyon yapı boyunca lineer bir şekilde devam etmekte ve sıcaklığın organizasyon şemasına bağlı olarak radyal sirkülasyon olan durumlar da vardır.

6.2.5. Tipoloji

Tanım olarak “olguların veya varlıkların tip kavramı etrafında taksonomisi veya sınıflandırılması” biçiminde ifade edilebilir. Tipoloji, belirli bir alanda, tipolojik çalışmayı

yürüten öznenin amacı doğrultusunda, belirlediği bir dizi genel ölçüte göre, varlıkların özel tiplerden oluşan kapsamlı diziler halinde bölümlere ayrılması olarak tanımlanabilecek kavramsal bir işlemdir [102]. Mimarlık alanında tipoloji, mimari oluşum olan tipleri sınıflandırabilmek için, mimari öğelerin birleşme olanaklarının araştırılma çabası veya eleman ter geometrik doğalarına indirgenmiş mimari biçimlere ilişkin belirli tiplerin arşivinin oluşturulması olarak tanımlanmaktadır [103].

Osmanlı dönemi hamamlarıyla ilgili olarak, çeşitli tipolojik analizler ve sınıflandırmalar mevcuttur. H. Glück (1921), K. Klinghard (1927), S. Eyice (1960), M. Kiel (1976)

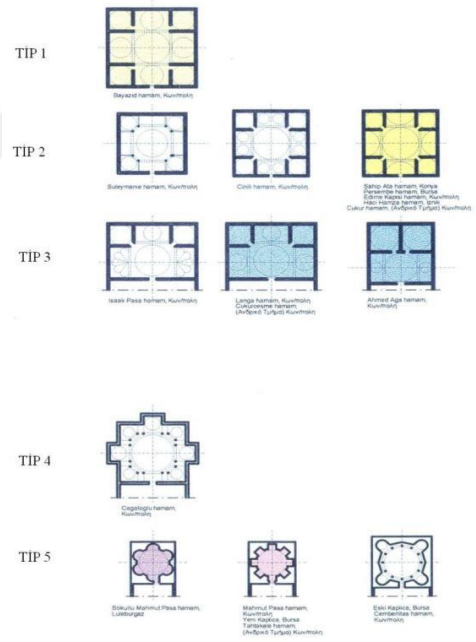

Şekil 5. 3 H. Glück'e göre hamamların tipolojik sınıflandırılması (2004, Kanetaki)

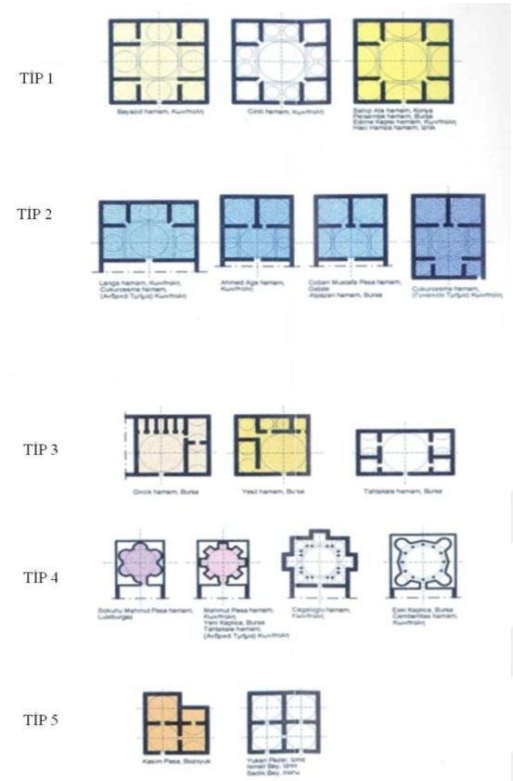

Şekil 5. 4 M. Klinghard'a göre hamamların tipolojik sınıflandırılması (2004, Kanetaki)

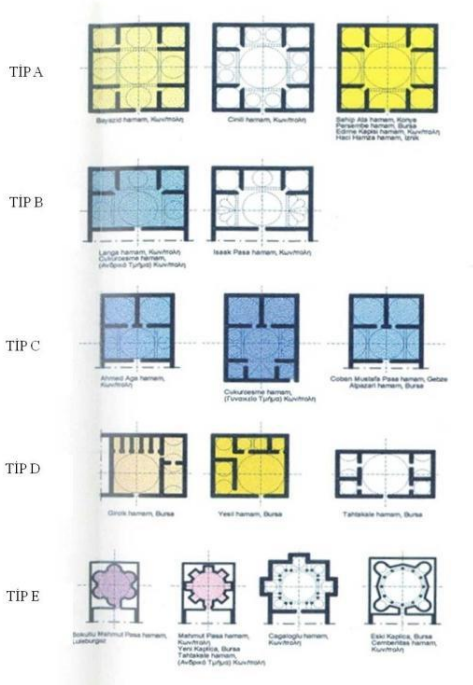

Şekil 5. 5 44 M. Kiel'e göre hamamların tipolojik sınıflandırılması (2004, Kanetaki)

Hamamların tipolojik araştırılmasında Fetih öncesi hamam tipolojisi çalışması içerisinde Kuban'ın da sınıflandırılması yer almaktadır.

Şekil 5. 6 Fetih Öncesi Hamam Tipolojisi- Sıcaklık Planına Göre (Kuban ,2007)

Hamam yapılarında araştırmacılar en büyük çabalarını sıcaklık tasarımında gösterirler, hamam tipolojisinin saptamada başlıca plan öğesidir [17].

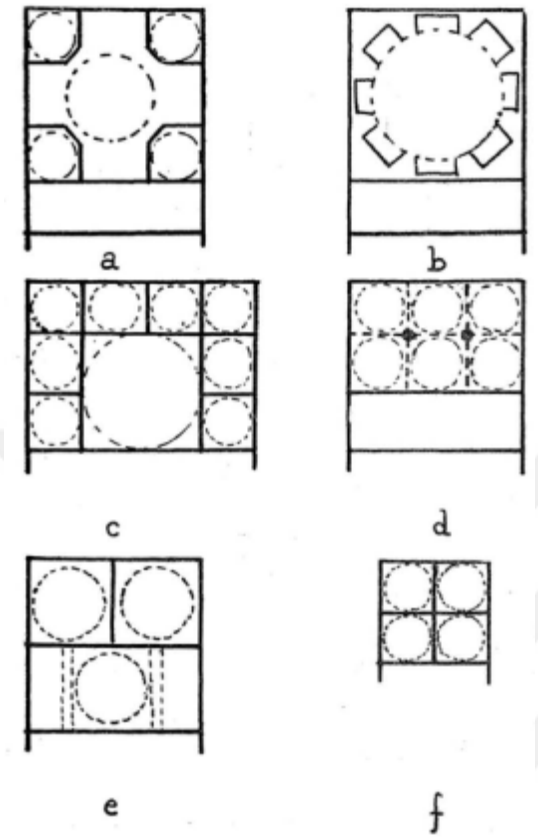

Şekil 5. 7 Türk hamamlarında sıcaklığa göre sınıflama (Eyice, 1960)

Eyice, Osmanlı hamam planlarını, en önemli kısmı olarak değerlendirdiği sıcaklığa göre altı grupta kategorize etmiştir. A tipi, aksiyel eyvanlı ve köşe hâletli sıcaklıktır. Erken dönemden beri Anadolu'da ortaya çıkan Türk hamamında karakteristiktir. B tipinde sıcaklık yıldız varidir. Çokgen sıcaklık sofasının etrafında duvar kalınlığı içinde tonozlu nişler vardır. Antik dönem hamamlarından etkiler taşır ve özellikle kaplıca hamamlarında yaygındır. Çok az rastlanan C tipi hamamda kare bir sıcaklığın bir, iki veya üç kenarında halvetler sıralanmıştır. D tipi hamamda, çok az örneği olan çok kubbeli sıcaklık bulunur. Oldukça sık rastlanan E tipinde, sıcaklık kubbeli ve iki yanda eyvanlı dikdörtgen şeklindedir ve sıcaklığa açılan iki kubbeli halvet bulunur. F tipine küçük özel hamamlarda rastlanır. Ilıklık, sıcaklık ve halvet eş ölçülerde, kubbe ile örtülü ve birbiriyle bağlantılıdır [104].

Çalışmada yapı tipolojisi çözümlemesinde merkez ve çeperde hamam şekillenmenin S. Eyice'nin önermiş olduğu tipoloji örnekleme açısından daha zengin ve kapsamlı olduğu için sınıflandırma kriteri olarak kullanılmıştır.

	TİPOLOJİ											
	A		B		C		D		E		F	
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın
II. BEYAZIT HAMAMI	●	●										
TAHTAKALE HAMAMI			●			●						
ATİK VALİDE HAMAMI			●	●								
ORATKÖY HAMAMI									●	●		
ÇİNİLİ HAMAM	●	●										

	TİPOLOJİ											
	A		B		C		D		E		F	
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın
DAVUT PAŞA H.	●									●		
GAZİ HÜSREV BEY H.					●	●						
HACI HASANZADE H.					●	●						
DEBOY H.	●									●		
YAHUDİ H.					●	●						

Şekil 5. 8 Merkez ve Çeperdeki Hamam tipolojisine göre sınıflandırılması

Merkezdeki hamam yapılarının sıcaklı bölümlerinin farklı tipte organize edildiğini incelenen örneklerden de görülmektedir. II Beyazıt Hamamında erkekler ve kadınlar bölümü "A" tipinde eyvanlı ve köşe halvetli olarak organize edilmiştir. Tahtakale hamamında erkekler sıcaklık bölümü "B" tipinde Çokgen sıcaklık sofasının etrafında duvar kalınlığı içinde tonozlu nişli olarak organize edilmiştir. Kadınlar sıcaklık bölümünde ise "C" tipinde kare sıcaklığın üç kenarında halvetler bulunmaktadır. Atik Valide hamamında erkekler ve kadınlar bölümü sıcaklıkları aynı olup "B" tipinde organize edilmişlerdir. Ortaköy hamamında da erkekler ve kadınlar bölümü aynı olup "E" tipinde sıcaklık kubbeli ve iki yanda eyvanlı dikdörtgen şeklindedir ve sıcaklığa açılan iki kubbeli halvet bulunmaktadır.

Çinili hamamında erkekler ve kadınlar sıcaklık bölümleri aynı olmak üzere “A” tipinde organize edilmişlerdir.

Çeperdeki örnek hamam yapılarında da farklı sıcaklık tiplerine rastlanmaktadır. Davut Paşa hamamında erkekler sıcaklık bölümü “A” tipinde eyvanlı ve köşe halvetli olup, kadınlar sıcaklık bölümü de “E” tipinde sıcaklık kubbeli ve üç yanda eyvanlı dikdörtgen şeklindedir ve sıcaklığa açılan iki kubbeli halvet bulunmaktadır. Gazi Hüsrev Bey hamamında erkekler ve kadınlar sıcaklık bölümleri yanı plan şeması içerisinde “C” tipinde kare sıcaklığın iki kenarında halvetler bulunmaktadır. Hacı Hasanzade hamamında da erkekler ve kadınlar sıcaklık bölümleri aynı şekilde olup “C” tipinde organize edilmişlerdir. Debboy hamamında Davut Paşa hamamına benzer erkekler bölümü “A” tipinde, kadınlar bölümü de “E” tipindedir. Yahudi hamamı Gazi Hüsrev Bey ve Hacı Hasanzade hamamına benzer olarak erkekler ve kadınlar bölümleri aynı olup “C” tipindedir.

Hamamlardaki sıcaklık bölümleri genel anlamda Semavi Eyice’nin geliştirdiği tipoloji üzerinde hem merkezde hem çeperde kullanım görmüştür. Merkezdeki sıcaklık tipolojileri “A” ve “B” tipinde yoğunlaşsa da “C” tipinde Tahtakale hamamında kadınlar kısmında ve “E” tipinde Ortaköy hamamında erkeklere kadınlar kısmında bulunmaktadır. Çeperdeki durum ise sıcaklık plan tipolojisine çoğunluk olarak “C” tip organizasyon şeması izlenmiştir, Üsküp Davut Paşa ve Manastır Debboy hamamları erkekler kısmı “A” ve kadınlar kısmı “E” olmak üzere farklılık göstermektedirler. Semavi Eyice’nin “C” tipinde sıcaklık planının az uygulandığını ifade etmektedir [104], fakat merkez çeper ilişkisi içerisinde en temel farklılığı ortaya koymaktadır.

6.3. Form Analizi

Antik çağdan bu yana bir sanat yapıtı niteliğine erişmek için bir yapının tümünün, ya da onu meydana getiren öğelerin uymak zorunda oldukların sanılan, bazen bilerek uyduruldukları, bazı düzenleme kuralları vardır. Bunlara tam bir inançla uyulduğu zamanlar, uygulayan mimarlar olmuştur. Mimari biçimi Kuban, birlik kavramı, ölçü ve oran, birim boyut (modül), ritim, simetri gibi kavramları üzerinden betimlemektedir [92].

Mimari anlamda form “Üçboyutlu uzay içinde bir yer, hacim kaplayan her türlü öğedir. Böylece oluşan her görsel eleman form, olarak adlandırılmaktadır. [105] Soyut anlamları bir yana bırakılırsa, form kavramı bir nesnenin genel biçimini belirleyen sınırlarının sürekliliği ile oluşan biçimsel düzeni ifade eder [106].

Krier “Architectural Compositon” adlı kitabında “Function, Construction and Architectural Form” bölümünde Palladio’nun La Rotonda’sı üzerinde mimari formun işlevsel çözümünü yaparak bunun konstrüksiyon ve mimari biçimle olan ilişkisini ortaya koymaktadır [107].

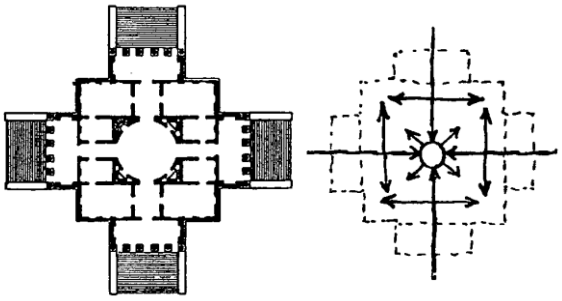

Şekil 6. 1 Mimari Formun İşlevsel Çözümü (Krier,1988)

Baker, Le Corbusier’in yapılarının formel analizlerini yaptığı çalışmada mimari formların çözümlemesini yaparak, topografik verilerin geometrik düzene kadar formun oluşumunda etkili bir çok unsuru ortaya koymuştur. [108] Mimari form analizinde Clark ve Pause’un çalışması olan “Precedent in Architecture – Analitic Diagrams, Formative İdeas and Part” çalışmasında form çözümlemeyi plandan kesite, birim den bütüne, tekrarlanan birimler, ekleme çıkarma, simetri balans gibi değişik denemelerde yapılar üzerinde uygulanmıştır [109].

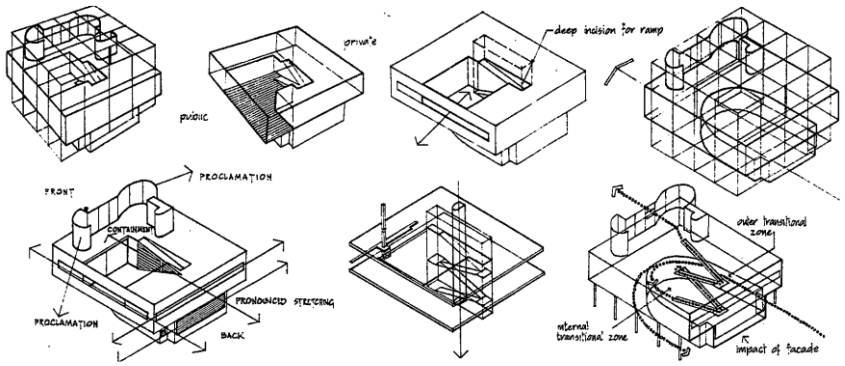

Şekil 6. 2 Mimari formun oluşumu (Baker, 1989)

Mimari formun yaratılmasında gerekliliği oluşturan en önemli etken "fonksiyon" (işlev) dir. Fonksiyon sözcüğü genelde belli bir amaçla yapılan bilinçli eylem olarak tanımlanmaktadır. Vitrivus 'un utilitas (kullanışlılık) Albert'inin Palladio'nun Comodita (uygunluk) diye tanımladığı fonksiyon yüzyılın başından beri form tasarımının, temel ilkesi olmuştur. Form-fonksiyon veya biçim-işlev ikilemi modern mimarlık kuramlarının çoğunda ortaya konan "biçim işlevi izler" Lois Sullivan'ın 1896 yılında dile getirdiği sloganı ile bir tasarım paradigması haline dönüşerek yüzyılın sonuna kadar gelişen bir karşıt mimarlık eleştirisini de beraberinde doğurmuştur.

Çalışmada yapılan form analizinde hedeflenen yapı çözümü öncelikli olarak planda masif yapıyı oluşturan duvarların dolu olarak yapıya katkısı ve diğer taraftan negatif mekân olarak nitelenen boşluk alanın hesaplanması, şekillenen formun plan düzeyinde dolu – boş oranı olarak irdelenmesini hedeflemektedir. Aynı şekilde cephe oluşumunda dolu – boş oranın tespit edilmesi formun şekillenmesinde düşey düzlemde duvarların ve açıklıkların etkisi ortaya konmuş olacaktır. Hamam yapılarının işlevsel mekanların birleşimi olarak da tanımlanmakta ve belli bir birleşime sahip mekanlardan oluşmaktadır. Bu birleşimin kümesel oluşumu içerisinde ele alınması ve ne şekilde gerçekleştiği tespit edilmesi form çözümlemesine yönelik veri teşkil etmektedir. Hamam yapılarının şekli oluşumunda en belirgin özelliklerden biri de oransal oluşumudur. Çalışmada soğukluk ve halvet mekânı ele alınarak kubbe genişlik ile yükseklik oranı ve kubbe yüksekliğin ve insan boyu ilişkisi ele alınarak merkezde ve çeperde nasıl gerçekleştiği ortaya çıkartmayı hedeflemektedir. Form

oluşumunda bir diğer kriter erkekler ve kadınlar kısmı giriş cepheleri ele alınarak ana farklılıkları veya benzerlikleri merkez çeper ilişkisi içerisinde çıkarmayı amaçlanmaktadır. Ayrıca form oluşumuna etki olarak cephe elemanları giriş kapılar, alt ve üst pencereler, saçak detayları ve kullanılan malzemeler gibi kategoriler altında irdelenmektedir.

Form analizinde dikkate alınan başlıca unsurlar arasında planda dolu boş oranları, erkekler ve kadınlar kısmı cephede dolu boş oranları, kümesel oluşum, kubbe yükseklik genişlik ilişkisi, giriş cepheleri ve kullanılan malzeme olarak yer almaktadır. Devamında merkezden başlayarak örneklerin form analiz tabloları yer almaktadır:

Tablo 3. 1 II Beyazıt Hamamı Form Analizi

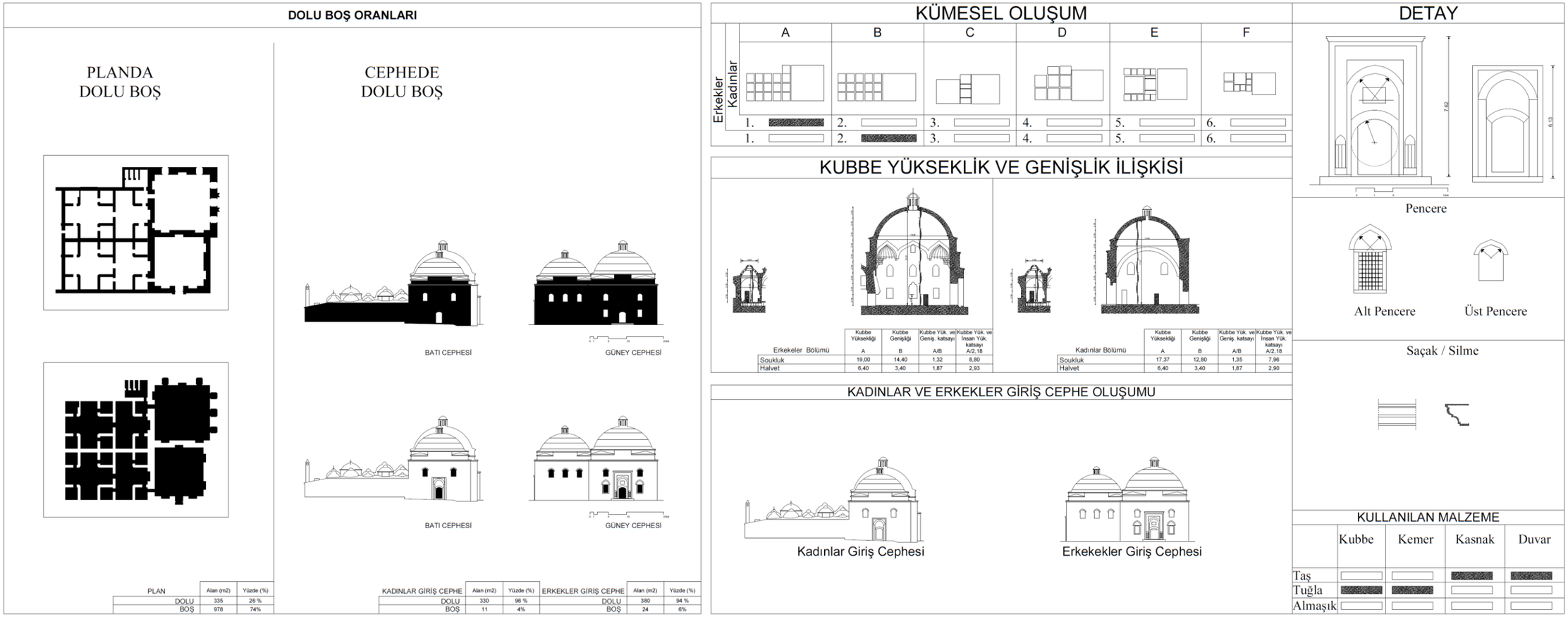

Tablo 3. 2 Tahtakale Hamamı Form Analizi

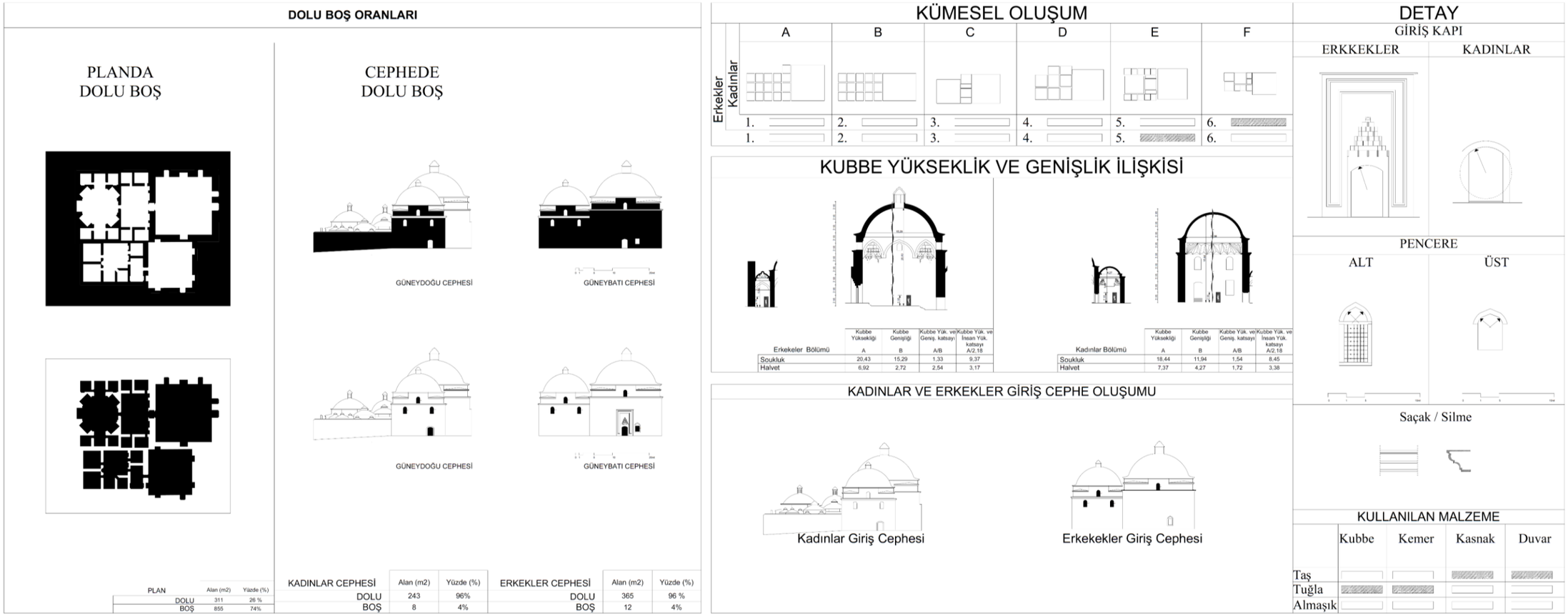

Tablo 3. 3 Atik Valide Hamamı Form Analizi

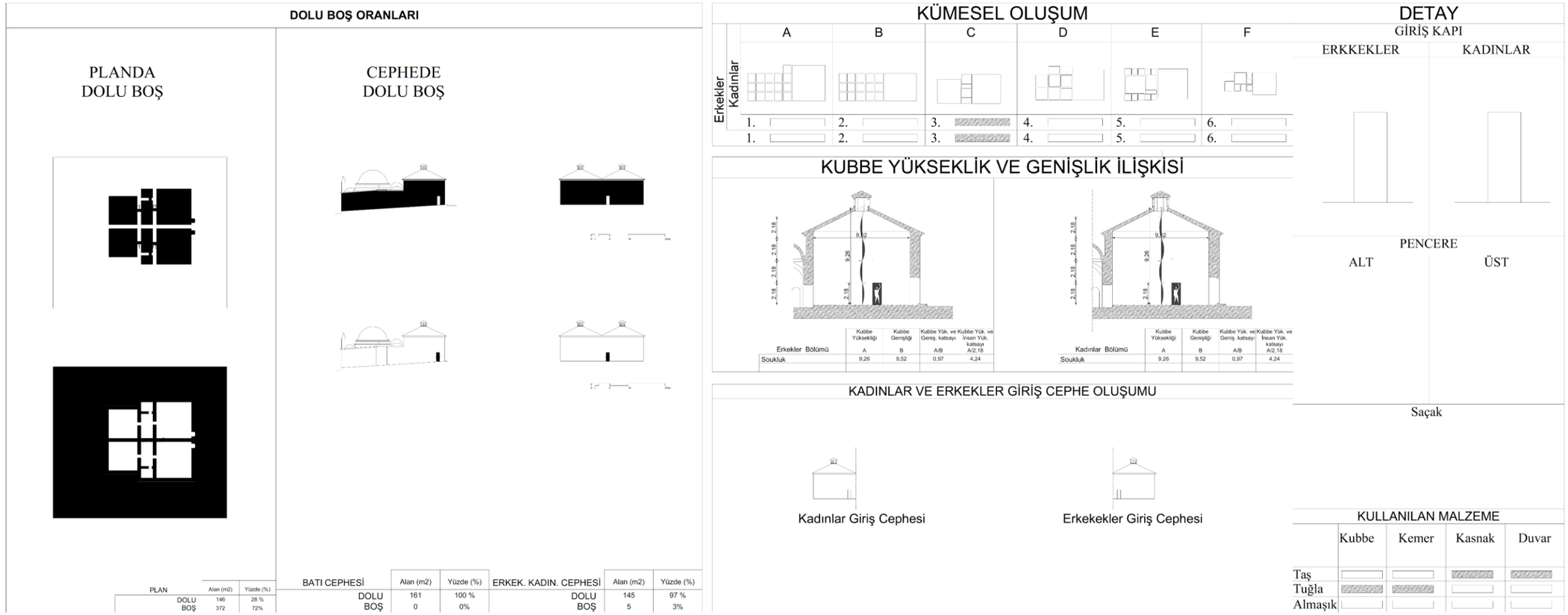

Tablo 3. 4 Ortaköy Hamamı Form Analizi

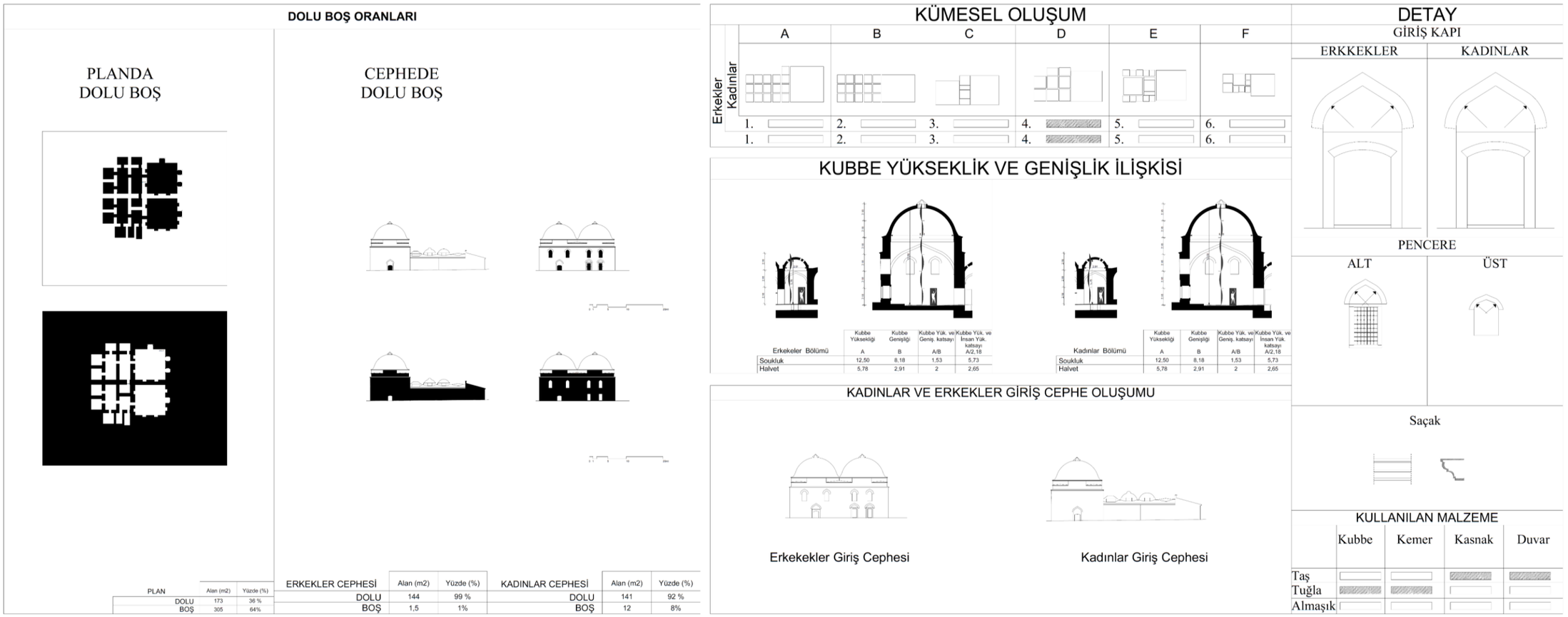

Tablo 3. 5 Çinili Hamamı Form Analizi

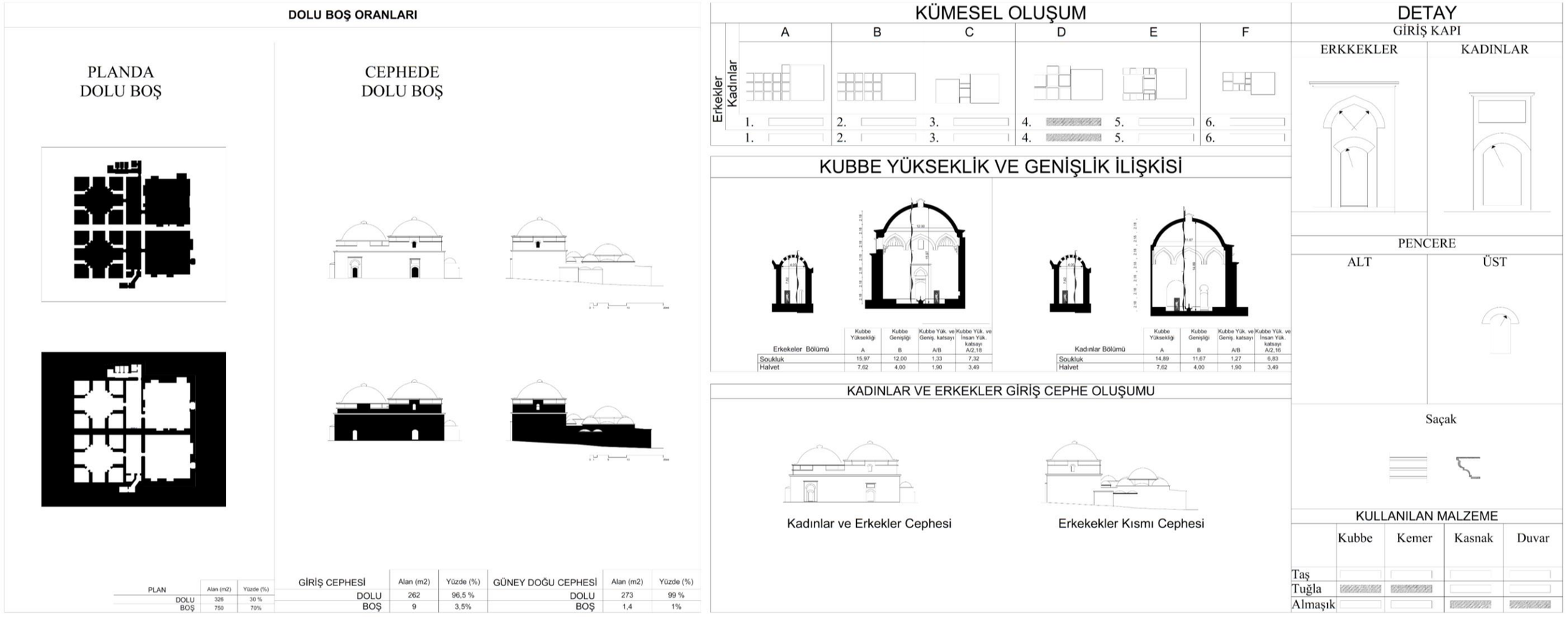

Tablo 3. 6 Üsküp Davud Paşa Hamamı Form Analizi

DOLU BOŞ ORANLARI

PLANDA
DOLU BOŞ

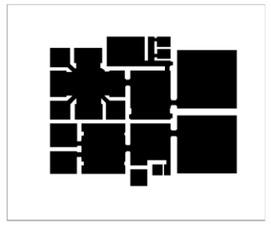

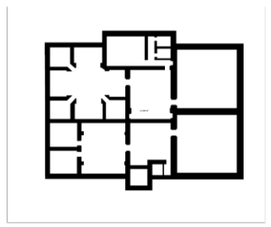

PLAN	Alan (m2)	Yüzde (%)
DOLU	284	26 %
BOŞ	787	74%

CEPHEDE
DOLU BOŞ

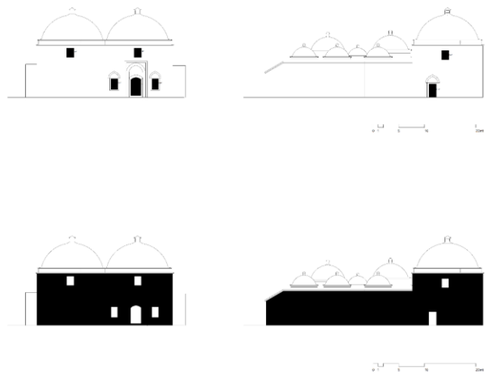

KUZEYBATI CEPHESİ	Alan (m2)	Yüzde (%)
DOLU	250	94 %
BOŞ	17	6%

KUZEY DOĞU CEPHESİ	Alan (m2)	Yüzde (%)
DOLU	318	98 %
BOŞ	6,5	2%

KÜMESEL OLUŞUM

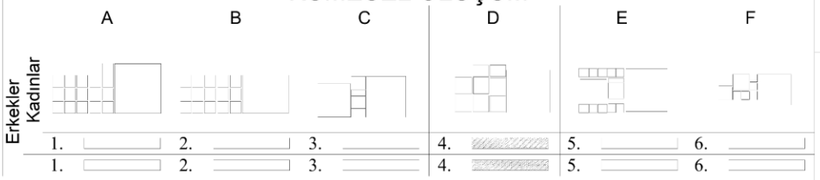

KUBBE YÜKSEKLİK VE GENİŞLİK İLİŞKİSİ

Erkekeler Bölümü	Kubbe Yüksekliği A	Kubbe Genişliği B	Kubbe Yük. ve Geniş. katsayı A/B	Kubbe Yük. ve İnsan Yük. katsayı A/2,18
Soukluk	21,15	15,29	1,38	9,70
Halvet	7,04	3,64	1,93	3,22

Kadınlar Bölümü	Kubbe Yüksekliği A	Kubbe Genişliği B	Kubbe Yük. ve Geniş. katsayı A/B	Kubbe Yük. ve İnsan Yük. katsayı A/2,18
Soukluk	21,15	15,29	1,38	9,70
Halvet	8,97	4,64	1,93	4,11

KADINLAR VE ERKEKLER GİRİŞ CEPHE OLUŞUMU

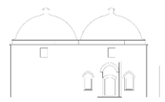

Erkekler Giriş Cephesi

Kadınlar Giriş Cephesi

DETAY

GİRİŞ KAPI

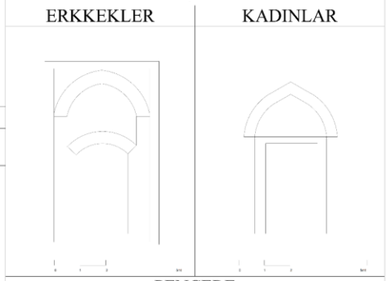

PENCERE

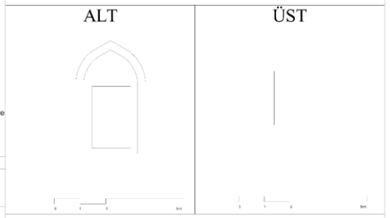

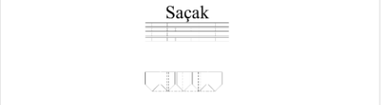

KULLANILAN MALZEME

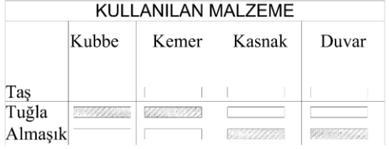

Tablo 3. 7 Saraybosna Gazi Hüsrev Bey Hamamı Form Analizi

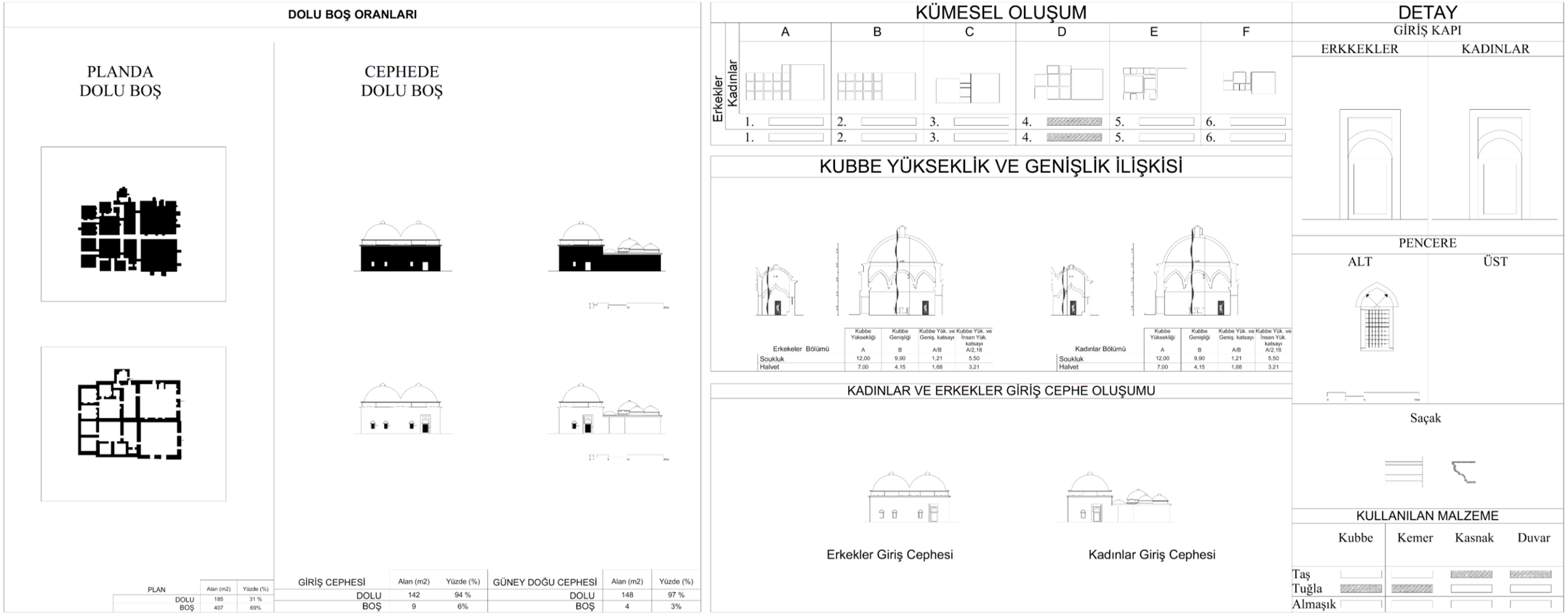

Tablo 3. 8 Filibe Hacı Hasanzade Hamamı Form Analizi

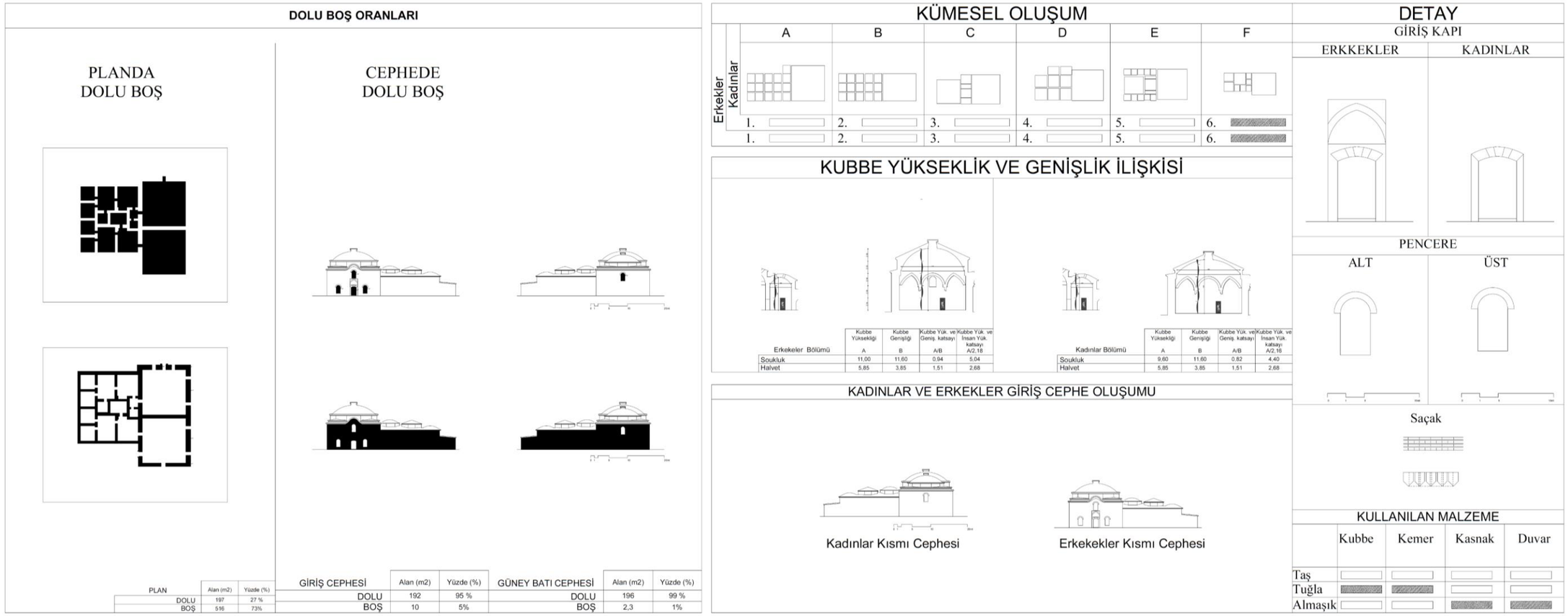

Tablo 3. 9 Manastır Debboy Hamamı Form Analizi

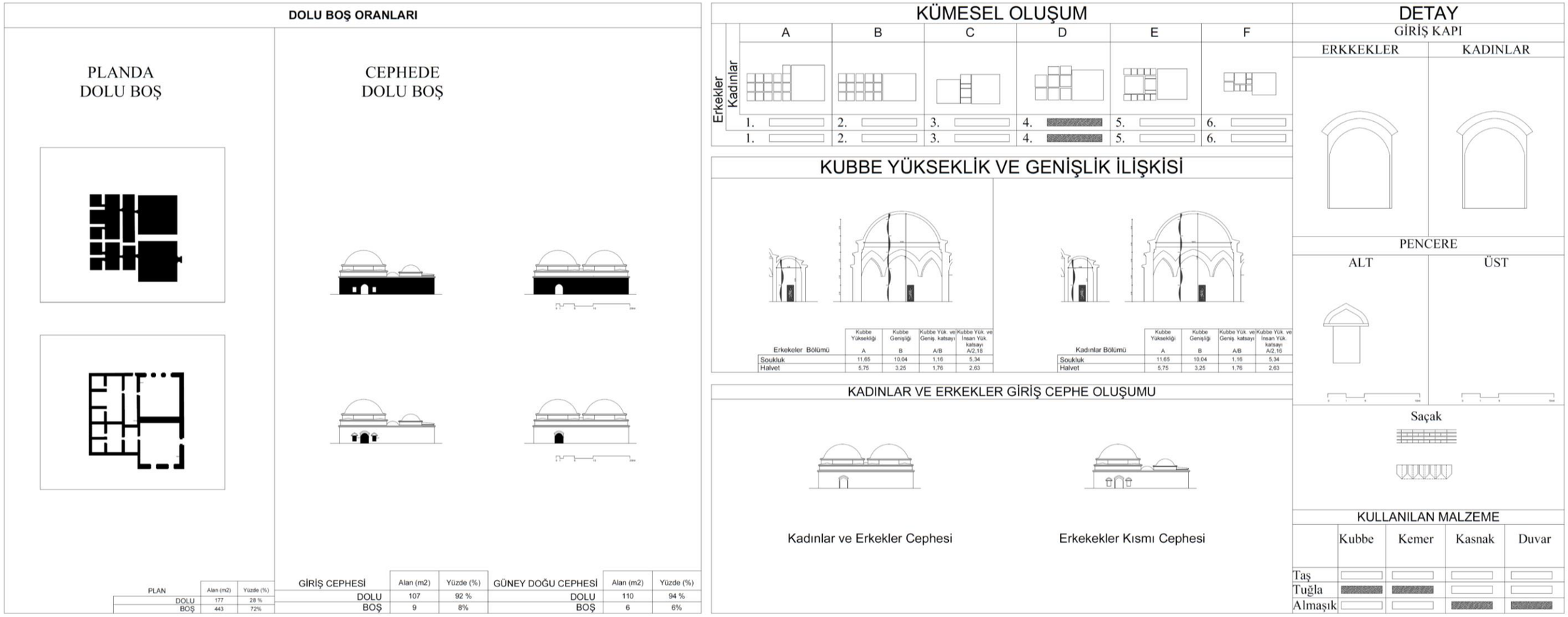

Tablo 3. 10 Selanik Yahudi Hamamı Form Analizi

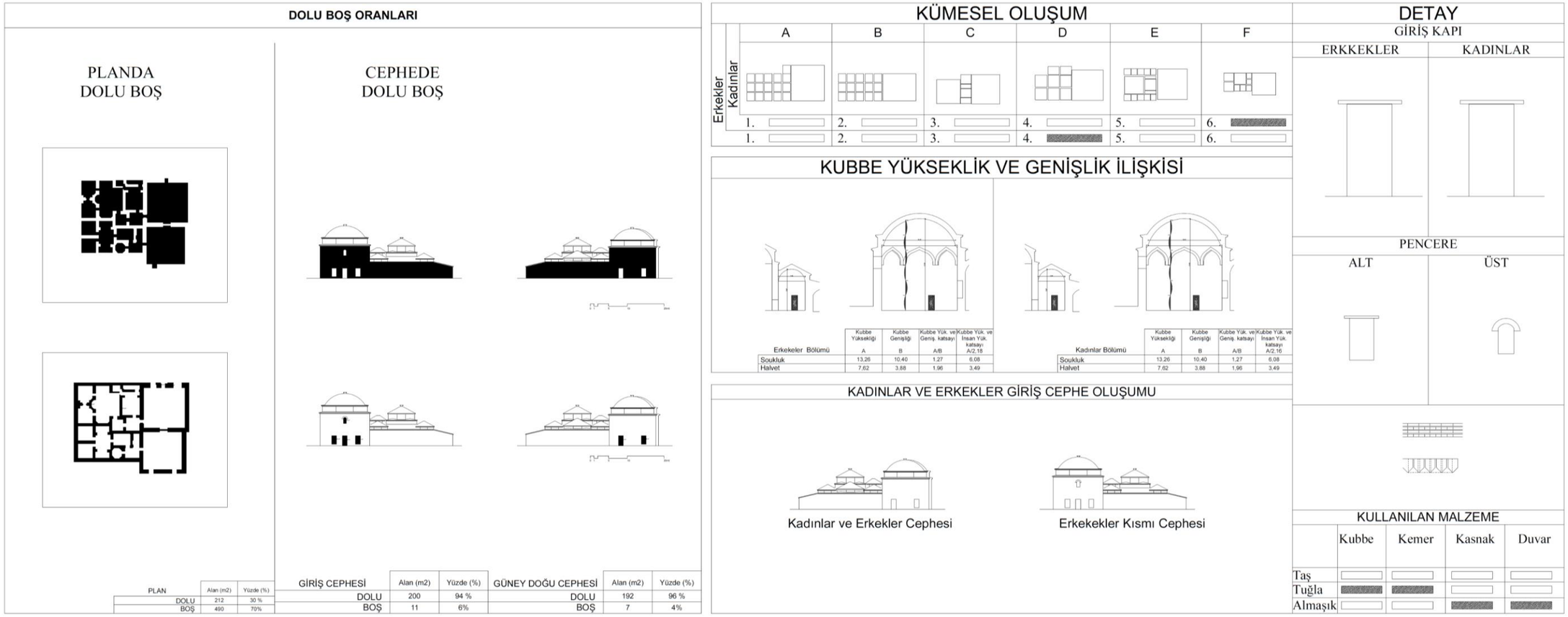

Tablo 3. 11 Merkez ve Çeperdeki Hamam Yapılarında Form Analizi

MERKEZ YAPILARI FORM ANALİZİ TABLOSU

	DOLU - BOŞ ORANLARI																		KÜMESEL OLUŞUM												KUBBE YÜK. - GENİŞLİK İLİŞKİSİ												KADINLAR VE ERKEKLER GİRİŞ CEPHE OLUŞUMU												KULLANILAN MALZEME											
	PLANDA						CEPHEDE												A		B		C		D		E		F		ERKEKLER K.					KADINLAR K.					A		B		C		D		E		F		KUBBE			KEMER			KASNAK			DUVAR		
	Dolu (%)			Boş (%)			Erkekler Giriş (%)						Kadınlar Giriş (%)																		Soyunmalık			Halvet			Soyunmalık			Halvet																											
	Dolu			Boş			Dolu			Boş			Dolu			Boş																																															
	15	20	25	80	85	90	85	90	95	<5	10	15	85	90	95	<5	10	15	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	<1/1	4/3	5/3	<9/6	9/5	9/4	<1/1	4/3	5/3	<9/6	9/5	9/4	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Taş	Tuğla	Almaş	Taş	Tuğla	Almaş	Taş	Tuğla	Almaş	Taş	Tuğla	Almaş
II. BEYAZIT HAMAMI	●				●				●	●					●	●			●			●									●			●			●				●													●			●			●			●		
TAHTAKALE HAMAMI			●	●					●	●					●	●											●				●			●			●			●													●			●			●			●		
ATİK VALİDE HAMAMI			●	●					●	●					●	●							●	●							●						●										●	●							●			●			●		
ORATKÖY HAMAMI			●	●					●	●				●			●								●	●																	●					●							●			●			●		
ÇİNİLİ HAMAM			●	●					●	●					●	●									●	●					●			●			●			●													●			●					●

ÇEPER YAPILARI FORM ANALİZİ TABLOSU

	DOLU - BOŞ ORANLARI																		KÜMESEL OLUŞUM												KUBBE YÜK. - GENİŞLİK İLİŞKİSİ												KADINLAR VE ERKEKLER GİRİŞ CEPHE OLUŞUMU												KULLANILAN MALZEME											
	PLANDA						CEPHEDE												A		B		C		D		E		F		ERKEKLER K.					KADINLAR K.					A		B		C		D		E		F		KUBBE			KEMER			KASNAK			DUVAR		
	Dolu (%)			Boş (%)			Erkekler Giriş (%)						Kadınlar Giriş (%)																		Soyunmalık			Halvet			Soyunmalık			Halvet																											
	Dolu			Boş			Dolu			Boş			Dolu			Boş																																														
	15	20	25	80	85	90	85	90	95	<5	10	15	85	90	95	<5	10	15	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	<1/1	4/3	5/3	<9/6	9/5	9/4	<1/1	4/3	5/3	<9/6	9/5	9/4	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Taş	Tuğla	Almaş	Taş	Tuğla	Almaş	Taş	Tuğla	Almaş	Taş	Tuğla	Almaş
DAVUT PAŞA H.			●	●					●	●					●	●									●	●					●			●			●			●			●													●			●			●			●		
GAZİ HÜSREV BEY H.			●	●					●	●					●	●									●	●					●			●			●			●													●			●			●					●
HACI HASANZADE H.			●	●					●	●					●	●											●	●			●			●			●			●													●			●			●			●		
DEBBOY H.			●	●					●	●					●	●									●	●					●			●			●			●													●			●			●			●		
YAHUDİ H.			●	●					●	●					●	●										●					●			●			●			●													●			●			●			●		

Yapı çözümlemesinde önemli unsurlardan biri de form oluşumu olarak görülmekte ve bu oluşumun merkez ve çeper arasındaki benzerlikleri veya farklıkları yapı çözümleme tablolarıyla çıkartılmaya çalışılmaktadır.

6.3.1. Dolu Boş Oranları

Mimari tasarımda form, farklı iki kurguyla elde edilmektedir. İki kurgudan biri "yerin üstünü" diğeri "yerin altını" kullanmaktadır. Rasmussen bu iki kurguyu birincisinde "kütleyi", ikincisinde "boşluğun" oluşturulması olarak nitelendirmektedir [110]. Bruno Zevi'nin Saber ver la Arquitectura kitabında yapıda dolu boş değerlendirmeyi San Pedro de Miguel Angel binasında göstermektedir [111].

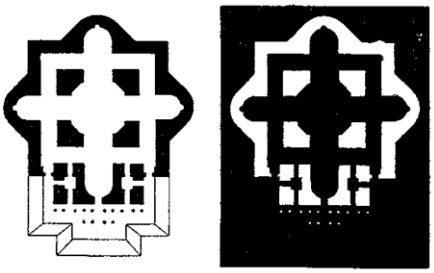

Şekil 6. 3 San Pedro de Mıguel Angel Klisesi Planda Dolu Boş oranı (Zevi, 2004)

Çalışma kapsamında plan düzeyinde ve cephe düzeyinde irdelenip sonuçlara ulaşılmaktadır.

Tablo 3. 12 Merkezde ve Çeperde Planda ve Cephede Dolu-Boş oranları

MERKEZ YAPILARI FORM ANALİZ TABLOSU

	DOLU - BOŞ ORANLARI																	
	PLANDA						CEPHEDE											
	Dolu (%)			Boş (%)			Erkekler Giriş (%)						Kadınlar Giriş (%)					
							Dolu			Boş			Dolu			Boş		
	15	20	25	80	85	90	85	90	95	<5	10	15	85	90	95	<5	10	15
II. BEYAZIT HAMAMI			●	●					●	●					●	●		
TAHTAKALE HAMAMI			●	●					●	●					●	●		
ATİK VALİDE HAMAMI			●	●					●	●					●	●		
ORATKÖY HAMAMI			●	●					●	●				●			●	
ÇİNİLİ HAMAM			●	●					●	●					●	●		

ÇEPER YAPILARI FORM ANALİZ TABLOSU

	DOLU - BOŞ ORANLARI																	
	PLANDA						CEPHEDE											
	Dolu (%)			Boş (%)			Erkekler Giriş (%)						Kadınlar Giriş (%)					
							Dolu			Boş			Dolu			Boş		
	15	20	25	80	85	90	85	90	95	<5	10	15	85	90	95	<5	10	15
DAVUT PAŞA H.			●	●					●	●					●	●		
GAZİ HÜSREV BEY H.			●	●					●	●					●	●		
HACI HASANZADE H.			●	●					●	●					●	●		
DEBBOY H.			●	●					●	●					●	●		
YAHUDİ H.			●	●					●	●					●	●		

Merkezden seçilen yapılarda plan düzleminde beş örneğinde ortak oluşumu toplam alanın %25 civarında doluluk oranın ve toplam alanın %80 civarında boşluk oranın göstermektedir. Örnekler arası benzer durum erkekler giriş cephesinde yer almaktadır. Erkekler giriş cephesinde doluluk oranı %95 civarındayken, boşluk oranı %5'in altında olarak bütün örnekler de aynı dır. Kadınlar giriş cephesinde Ortaköy hamamı hariç diğer hamamlarda da durum aynı dır, yani doluluk %95, boşluk %5. Ortaköy hamamı kadınlar giriş cephesinde doluluk oranı %90, boşluk oranı ise %10 dur.

Çeperden alınan örneklerde plan düzeyinde istisnasız durum aynı dır, dolu oranı %25, boş oranı %80 altında dır. Benzer durum cephe düzleminde de görülmektedir, dolu oranı %9, boş oran %5 altındadır.

Dolu boş oranları tespitinde öncelikli olarak planda ve giriş cephelerinde dolu boş oranlarına çıkartılıp mimari şekillenmeni plan düzeyinde ve cephe düzeyinde oluşumuna bakılmaktadır. Yapılan analizler sonucunda planimetrik anlamda kullanılan alan, yani boş alan ve duvarların kapladığı yüzey yani dolu alan yüzdeleri merkez ve çeper anlamında nerdeyse bir fark olmadığı göstermektedir. Dolu alan %20 olurken boş alanda %80 lerde olduğunu incelenen bütün örneklerde tespit edilmektedir. Aynı durum cepheler içinde geçerlidir. Erkekler giriş cephesi dolu oranı %95, boş oranı %5 iken kadınlar kısmında %95 üstünde ve boş alanında %5 altındadır.

6.3.2. Kümesel Oluşum

Kültürel özellikler, fiziksel ve simgesel koşullar, yaşama stillerindeki farklılıklar ve farklı fonksiyonel oluşumlar mimari formun organizasyonu etkilemektedir. Bu nedenle bir mimari kompozisyon ölçü, biçim, büyüklük vb. bakımından çeşitli niteliklere sahip objelerden oluşmaktadır. Bu objelerin bir araya getirilmesinde bazı organizasyon kararların gereksinimi vardır. Mimarlıkta üç boyutlu formların organizasyonunda belli başlı yaklaşımlar merkezi, doğrusal, açısal, kümesel ve ızgara organizasyon şekillerde açıklanmaktadır [112]. Kümesel organizasyon bina programının özeliklerinden kaynaklı olarak ölçü, biçim, büyüklük vb. bakımından farklılıklar gösteren formların bir araya gelerek oluşturduğu düzenlerdir [113]. Çalışmada seçilen yapı türü olarak hamamların kümesel organizasyonu sahip olmaları bu değerlendirmeye alınmıştır. Ching ’göre kümesel organizasyon için bazı ilkeler öne sürmektedir:

- Tekrar edilen işlevler, organizasyonda aynı biçimle temsil edilir.
- Bir kümesel organizasyon bir biçimin ölçü ve yön bakımından farklılaştırılması ile oluşabilir.
- Organizasyonda yer alan biçimler bir aks hedeflenerek düzenlenebilir.
- Kümesel organizasyonda yer alan biçimler bir yol üzerinde ya da çevresinde kompozisyon oluşturabilirler
- Merkezi yaklaşım bir kümesel organizasyon oluşturulabilir.
- Simetri kümesel organizasyon bir ilke olabilir [100].

Tablo 3. 13 Merkez ve Çeper Yapılarda Kümesel Oluşum

MERKEZ YAPILARI FORM ANALİZ TABLOSU

	KÜMESEL OLUŞUM											
	A		B		C		D		E		F	
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın
II. BEYAZIT HAMAMI	●			●								
TAHTAKALE HAMAMI									●			●
ATİK VALİDE HAMAMI					●	●						
ORATKÖY HAMAMI							●	●				
ÇİNİLİ HAMAM							●	●				

ÇEPER YAPILARI FORM ANALİZ TABLOSU

	KÜMESEL OLUŞUM											
	A		B		C		D		E		F	
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın
DAVUT PAŞA H.							●	●				
GAZİ HÜSREV BEY H.							●	●				
HACI HASANZADE H.											●	●
DEBBOY H.							●	●				
YAHUDİ H.								●			●	

Merkezden seçilen örnekler doğrultusunda yapılara ait kümesel oluşum farklılık göstermektedir. II Beyazıt hamamında erkekler kısmında kümesel organizasyon ana mekâna (soğukluk) bağlı olarak diğer mekanların aynı biçimde dizilişinden oluşmaktadır. Kadınlar kısmında benzer olarak, faka buradaki farklılık ana mekânın aksı üzerine diğer mekanları dizilişine rastlanmaktadır. Tahtakale hamamında erkekler kısmı ana mekân aksında simetri oluşturarak kümesel birleşime sahiptir. Kadınlar kısmı ise ana mekândan ayrı olarak kendi içinde sıcaklık mekanına merkezi olarak oluşuma sahiptir. Atik Valide hamamı hem erkek hem de kadınlar kısmı aynı kümesel oluşuma sahiptirler. Buradaki oluşum iki ana Mekân arası küçük mekanların birleşimi olarak nitelenmektedir. Ortaköy ve Çinili hamamı erkek ve kadınlar kısmı yanı kümesel organizasyonunda dır. Ana mekâna bağlı olarak bir yol üzerinde kompozisyon oluşturmaktadırlar.

Çeperden seçilen örneklerde ortak oluşum daha fazla olsa da kendi içinde farklıklar da var. Üsküp Davut Paşa Hamamı erkekler ve kadınlar kısmı aynı kümesel organizasyona

sahip ana mekâna bağlı olarak bir yol üzerinde kompozisyon oluşturmaktadır. Aynı durum Saraybosna Gazi Hüsrev Bey ve Manastır Debboy hamamı içinde geçerlidir. Filibe Hacı Hasanzade hamamında erkekler ve kadınlar kısmı aynı kümesel organizasyona sahip ana mekândan ayrı olarak kendi içinde sıcaklık mekanına merkezi olarak organize edilmişlerdir. Selanik Yahudi hamamında Çeperden alınan örneklerin arasında kadınlar ve erkekler kısımlarının farklı düzenlendiği tek örnektir. Erkekler kısmı ana mekâna bağlı olarak bir yol üzerinde kompozisyon oluşturmaktadır. Kadınlar kısmı ise ana mekândan ayrı olarak kendi içinde sıcaklık mekanına merkezi olarak kümesel oluşuma sahiptir.

Formu etkileyen bir diğer faktör de mekanların birbiriyle olan ilişkileri ve bir bütün olarak oluşturdukları kümesel birleşim dir. Kümesel birleşimde Merkezdeki yapılarda farklı kümesel birleşimler görülmektedir. Çeper de durum daha farklı ve kümesel oluşum çoğunluk, ana mekâna bağlı olarak bir yol üzerinde kompozisyon oluşumuna rastlanmaktadır.

6.3.3. Kubbe Yükseklik – Genişlik İlişkisi

Yapılarda oran uygulamasında bütün boyutlar için birim olarak kabul edilen bir oran anahtarının, bir modülün seçilmesi eskiçağlardan beri tanık olduğumuz bir uygulamadır. Kuramsal olarak Yunan tapınağının ölçüleri bir sütun çapının katlarıyla ifade olunabiliyor. Japon geleneğinde yere serilen tatmi'lerin oda boyutları için modül olduğunu görüyoruz. Herhangi bir uzunluk birimi kullanılmasıyla boyutlama için bir birimin (modül) ortaya çıkmış olduğunu söyleyebiliriz [92].

Bina algısını oluşturan en önemli sebeplerden biri de binanın kendi içinde oransal oluşumu dur. Çalışmada hamam yapılarında en belirgin mekanların soğukluk ve halvet kısmının kubbe yükseklik ve genişlik ilişkisi incelenmektedir. Bu sayede yapıya dair strüktüre bağımlı olarak en önemli ve egemen elemanı olan kubbenin yükseklik ile genişlik açısından irdelenip hamamlardaki en önemli tasarım kararları arasında yer alan ortak katsayıyı çıkarmayı hedeflenmektedir.

Tablo 3. 14 Merkez ve Çeperde Kubbe Yükseklik- Genişlik İlişkisi

MERKEZ YAPILARI FORM ANALİZ TABLOSU

	KUBBE YÜK. - GENİŞLİK İLİŞKİSİ											
	ERKEKLER K.						KADINLAR K.					
	Soyunmalık			Halvet			Soyunmalık			Halvet		
	<1/1	4/3	5/3	<9/6	9/5	9/4	<1/1	4/3	5/3	<9/6	9/5	9/4
II. BEYAZIT HAMAMI		●			●			●			●	
TAHTAKALE HAMAMI		●				●			●		●	
ATİK VALİDE HAMAMI	●						●					
ORATKÖY HAMAMI		●				●		●				●
ÇİNİLİ HAMAM		●			●			●			●	

ÇEPER YAPILARI FORM ANALİZ TABLOSU

	KUBBE YÜK. - GENİŞLİK İLİŞKİSİ											
	ERKEKLER K.						KADINLAR K.					
	Soyunmalık			Halvet			Soyunmalık			Halvet		
	<1/1	4/3	5/3	<9/6	9/5	9/4	<1/1	4/3	5/3	<9/6	9/5	9/4
DAVUT PAŞA H.		●			●			●			●	
GAZİ HÜSREV BEY H.		●			●			●			●	
HACI HASANZADE H.	●			●			●			●		
DEBBOY H.	●				●		●				●	
YAHUDİ H.		●			●			●			●	

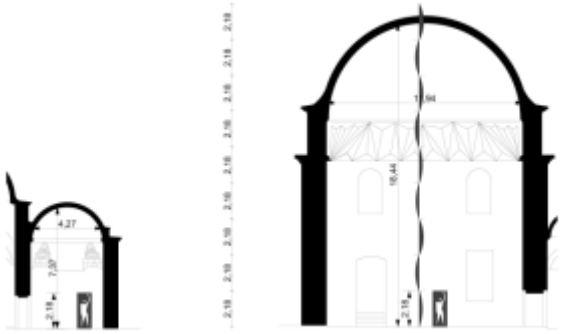

Şekil 6. 4 Halvet ve Soğukluk Mekanına ait kubbe Yükseklik- Genişlik İlişkisi

Merkezden seçilen örneklerde II Beyazıt hamamı ve Çinili hamamında erkekler kısmı soğukluk mekânında kubbe yükseklik genişlik ilişkisi 4/3 oranında, halvette ise 9/5 oranında dır. Aynı şekilde Kadınlar kısmı soğukluk mekanlarında 4/3 oranında ve halvetlerde 9/5

oranında dır. Tahtakale hamamında Erkekler kısmında soğukluk mekânında kubbe yükseklik – genişlik oranı 4/3 olup, halvette 9/4 oranındadır. Kadınlar kısmında soğukluk mekânında 5/3 oranında olup halvetlerde 9/5 oranında dır. Atik Valide hamamında halvet mekanları olmadığından sadece soğukluk mekanlarını değerlendirmeye katılmaktadır, erkekler ve kadınlar kısmında soğukluk mekânında kubbe yükseklik genişlik oranı 1/1 dir. Ortaköy hamamında Erkekler kısmında soğukluk mekânında kubbe yükseklik – genişlik oranı 4/3 olup, halvette 9/4 oranındadır. Kadınlar kısmında soğukluk mekânında 4/3 oranında olup halvetlerde 9/4 oranında dır.

Çeperden seçilen örneklerde kubbe yükseklik – genişlik ilişkisi şu oranlarda tespit edilmiştir. Üsküp Davut Paşa ve Saraybosna Gazi Hüsrev Bey hamamı aynı olmak üzere kadınlar ve erkekler soğukluk kısımlarında kubbe yükseklik – genişlik oranı 4/3 oranındadır. Halvetlerde ise bu oran 9/5 oranındadır. Filibe Hacı Hasanzade hamamında erkekler kısmında soğukluk kubbe yükseklik – genişlik ilişkisi 1/1'den küçük oranındadır, halvette ise bu oran 9/6 oranındadır. Kadınlar kısmı soğukluk kubbe yükseklik genişlik ilişkisi 1/1'den küçük olup, halvette 9/6 oranındadır. Manastır Debboy hamamı erkekler soğukluk kısmı kubbe yükseklik – genişlik ilişkisi 1/1'den küçük olup, halvette 9/5 oranındadır. Kadınlar kısmında soğuklukta bu oran aynı şekilde 1/1 oranından küçük, halvette de erkeklerle aynı oranda 9/5 olarak tespit edilmiştir. Selanik Yahudi hamamında erkekler ve kadınlar kısmı aynı olup soğukluklarda 4/3 ve halvetlerde 9/5 oranındadır.

Erkekler kısmında soğukluk merkez ve çeper de çok farklılık göstermemektedir, genelde kubbe yüksekliği soğukluk mekânın genişliğin 4/3 olarak inşa edilmiştir. Erkekler kısmında halvetlerde merkezde oran 9/5'in altında iken çeperde bu oran 9/5'üstünde dir. Kadınlar kısmında soğukluk merkezde farklık gösterirken (1/1 -5/3) çeperde genel olarak 4/3 oranındadır. Halvetlerde ise merkez çeper arasında farklılık yoktur.

6.3.4. Cephe Düzeni

Osmanlı mimarisinin İlk Çağı'ndan itibaren inşa edilen yapılarda, kubbeyle örtülü birim kare alanın dış cephelerinde açılan pencereler, iç mekânın aydınlatma düzeyini ayarlarken, yatayda, düşeyde, bağımsız dizilerle veya sağır kemerlerle gruplanarak meydana

getirdikleri biçim düzenleriyle belirli klişeler oluşturmuşlardır. [30] Belirli cephe düzenleri modüler yapı olarak da nitelendirilebilen hamam yapılarında da görülmektedir. Hamamlarda en önemli cephe unsurları arasında pencerelerden yanı sıra giriş kapıları da yer almaktadır. Giriş kapıları ve pencerelerin konumuna göre cephe farklılaşması ortaya çıkmaktadır. Örnek alınan hamam yapılarındaki cephe biçim düzenlerini giriş kapılar, alt pencere, üst pencere konum ve yerlerine dayanarak aşağıdaki gruplarda toplayabiliriz:

1) Giriş soğukluk duvarının ortasından taç kapı ile sağlanmakta ve her iki yanında üst pencere sahiptir.

2) Giriş soğukluk duvarının ortasından taç kapı ile sağlanmakta ve her iki tarafından alt ve üst pencerelere sahiptir.

3) Giriş soğukluk mekânından duvarın köşe kısmına yakın olarak sağlanmakta ve pencere bulunmamaktadır.

4) Giriş soğukluk mekânından duvarın orta kısmından taç kapı ile sağlanmakta ve pencere bulunmamaktadır.

5) Giriş soğukluk mekânından duvarın orta kısmından taç kapı ile sağlanmakta ve kasnak seviyesinde üst pencere bulunmaktadır.

6) Giriş soğukluk mekânından duvarın köşe kısmına yakın olarak sağlanmakta ve kasnak seviyesinde üst pencere bulunmaktadır.

Tablo 3. 15 Merkez ve Çeperde Hamamlarda Kadınlar ve Erkekler Giriş Cephe düzeni

Merkez Hamamlarında Kadınlar Giriş Cephesi				
			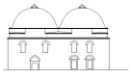	
II Beyazıt Hamamı	Tahtakale Hamamı	Atik Valide Hamamı	Ortaköy Hamamı	Çinili Hamamı
Merkez Hamamlarında Erkekler Giriş Cephesi				
			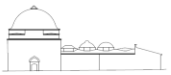	
II Beyazıt Hamamı	Tahtakale Hamamı	Atik Valide Hamamı	Ortaköy Hamamı	Çinili Hamamı

Çeper Hamamlarında Kadınlar Giriş Cephesi				
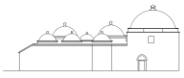		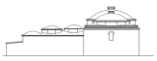	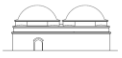	
Üsküp Davud Paşa Hamamı	Saraybosna Gazi Hüsrev Bey Hamamı	Filibe Hacı Hasanzade Hamamı	Manastır Debboy Hamamı	Selanik Yahudi Hamamı
Çeper Hamamlarında Erkekler Giriş Cephesi				
Üsküp Davud Paşa Hamamı	Saraybosna Gazi Hüsrev Bey Hamamı	Filibe Hacı Hasanzade Hamamı	Manastır Debboy Hamamı	Selanik Yahudi Hamamı

Merkezden seçilen yapılarda II Beyazıt hamamında erkekler kısmı giriş cephe düzeni olarak giriş soğukluk kısmının duvarın orta kısmından taç kapı ile sağlanmakta ayrıca iki adet alt üst pencere ile de aydınlatılmaktadır. Kadınlar kısmı girişi yine taç kapı ile sağlanmakta ve ayrıca kapının her iki yanında birer adet üst pencere ile aydınlatılmaktadır. Tahtakale hamamında erkekler kısmı giriş cephe düzeni olarak giriş soğukluk kısmının duvarın orta kısmından taç kapı ile sağlanmakta ayrıca kasnak seviyesinde bir adet üst pencere ile de aydınlatılmaktadır. Kadınlar kısmı giriş soğukluk duvarının köşeye yakın kısmından ve alçak kapı ile sağlanmaktadır ve ayrıca kasnak seviyesinde bir adet pencere ile de aydınlatılmaktadır. Atik Valide hamamında hem erkek hem kadınlar giriş kısımları aynı tarafta olup duvar köşelerine yakın yerden alçak kapı ile sağlanmaktır ve pencere bulunmamaktadır. Ortaköy hamamında erkekler giriş cephesi duvarın ortasından taç kapı ile sağlanmakta ve ayrıca kapının her iki yanında birer adet üst pencere ile aydınlatılmaktadır. Kadınlar kısmı giriş, duvarın ortasından taç kapı ile sağlanmaktadır ve herhangi bir pencere

bulunmamaktadır. Çinili hamamında erkekler kısmı Duvar köşesine yakın olarak taç kapı ile sağlanmaktadır ve ayrıca kasnak seviyesinde bir adet üst pencere ile de aydınlatılmaktadır. Kadınlar kısmı giriş, duvarın ortasından taç kapı ile sağlanmaktadır ve herhangi bir pencere bulunmamaktadır.

Çeperden seçilen örneklerde Üsküp Davud Paşa hamamında erkekler kısmı giriş soğukluk duvarının ortasından sağlanmakta ve her iki yanında birer adet olmak üzere alt pencereye sahiptir. Kadınlar kısmı giriş soğukluk duvarının köşeye yakın sağlanmakta ve her kasnak seviyesinde bir adet üst pencereye sahiptir. Saraybosna Gazi Hüsrev Bey hamamında erkekler ve kadınlar kısmı aynı olarak girişleri soğukluk duvarının ortasında taç kapı ile sağlanmakta ve pencere bulunmamaktadır. Filibe Hacı Hasanzade hamamında erkekler kısmı giriş soğukluk duvarının ortasından sağlanmakta ve her iki yanında birer adet olmak üzere üst pencereye sahiptir. Kadınlar kısmı giriş soğukluk duvarının köşeye yakın sağlanmakta ve her kasnak seviyesinde bir adet üst pencereye sahiptir. Manastır Debboy hamamında erkekler kısmı giriş soğukluk duvarının ortasından sağlanmakta ve her iki yanında birer adet olmak üzere üst pencereye sahiptir. Kadınlar kısmı giriş soğukluk duvarının köşeye yakın sağlanmakta ve her kasnak seviyesinde bir adet üst pencereye sahiptir. Selanik Yahudi hamamında Hacı Hasanzade hamamına benzer olarak erkekler kısmı giriş soğukluk duvarının ortasından sağlanmakta ve her iki yanında birer adet olmak üzere üst pencereye sahiptir. Kadınlar kısmı giriş soğukluk duvarının köşeye yakın sağlanmakta ve her kasnak seviyesinde bir adet üst pencereye sahiptir.

Tablo 3. 16 Merkez ve Çeper Hamamların Kadınlar ve Erkekler Giriş Cephe Düzenleri

MERKEZ YAPILARI FORM ANALİZ TABLOSU

	KADINLAR VE ERKEKLER GİRİŞ CEPHE OLUŞUMU											
	A		B		C		D		E		F	
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın
II. BEYAZIT HAMAMI		●	●									
TAHTAKALE HAMAMI									●			●
ATİK VALİDE HAMAMI					●	●						
ORATKÖY HAMAMI	●							●				
ÇİNİLİ HAMAM								●			●	

ÇEPER YAPILARI FORM ANALİZ TABLOSU

	KADINLAR VE ERKEKLER GİRİŞ CEPHE OLUŞUMU											
	A		B		C		D		E		F	
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın
DAVUT PAŞA H.	●											●
GAZİ HÜSREV BEY H.							●	●				
HACI HASANZADE H.	●											●
DEBBOY H.	●							●				
YAHUDİ H.	●											●

Form irdelemesinde yapının işleve dayalı oluşan mekanların dışarıyla direkt ilişkisi giriş kapılarla sağlanmaktadır. Bu nedenle form analizinde erkekler ve kadınlar kısmı giriş cepheleri irdelenmektedir. Nerdeyse bütün örneklerde merkez çeper ayrımı olmadan erkekler kısmı girişleri anayoldan olurken kadınlar kısmı tali yoldan sağlanmıştır. Giriş cephe oluşumları merkezde erkeler kısmında ve kadınlar kısmında çeşitlilik göstererek oluşumlar rastlanmaktadır. Örneğin giriş kapısı her iki yanı pencere olan, her iki yanı alt ve üst pencereleri olan, giriş kapı yanlarında penceresi olmaya, girişin orta kısmında veya yandan örneklerden bahsetmek mümkün. Çeperde durum daha farklı erkekler giriş cepheleri genelde duvarın ortasından ve her iki yanında pencere açıklıkları bulunmaktadır. Kadınlar kısmında ise giriş duvar köşesine yakın ve o cephede penceresi bulunmamaktadır.

6.3.5. Malzeme Kullanımı

Osmanlı Mimarisinde, hamam yapılarında kullanılan yapı malzemelerini tanımak hem yapısal bağlantıyı hem de biçim oluşumunun doku olarak etkisini kavramak adına yararlı olacaktır.

Tablo 3. 17 Merkez ve Çeper Hamamların Kullanılan Malzeme

MERKEZ YAPILARI FORM ANALİZ TABLOSU

	KULLANILAN MALZEME											
	KUBBE			KEMER			KASNAK			DUVAR		
	Taş	Tuğla	Almaş	Taş	Tuğla	Almaş	Taş	Tuğla	Almaş	Taş	Tuğla	Almaş
II. BEYAZIT HAMAMI		●			●		●			●		
TAHTAKALE HAMAMI		●			●		●			●		
ATİK VALİDE HAMAMI		●			●		●			●		
ORATKÖY HAMAMI		●			●		●			●		
ÇİNİLİ HAMAM		●			●				●			●

ÇEPER YAPILARI FORM ANALİZ TABLOSU

	KULLANILAN MALZEME											
	KUBBE			KEMER			KASNAK			DUVAR		
	Taş	Tuğla	Almaş	Taş	Tuğla	Almaş	Taş	Tuğla	Almaş	Taş	Tuğla	Almaş
DAVUT PAŞA H.		●			●				●			●
GAZİ HÜSREV BEY H.		●			●		●			●		
HACI HASANZADE H.		●			●				●			●
DEBBOY H.		●			●				●			●
YAHUDİ H.		●			●				●			●

Merkezden seçilen örneklerde II Beyazıt hamamında yapısal oluşumu en önemli unsurları olan kubbe ve kemerlerde tuğla kullanılmıştır. Kasnak seviyesinde dış kısmında kemse taş kullanılmıştır. Hamamın duvarlarında kesme taş kullanılarak örülmüştür. Tahtakale, Atik Valide ve Ortaköy hamamlarında da II Beyazıt Hamamındaki gibi aynı durumdan bahsetmek mümkün, kubbe ve kemerlerde tuğla, kasnak ve duvarlarda taş örgüye sahiptirler. Çinili hamamında aynı şekilde kubbe ve kemerlerde tuğla kullanımı görülürken, kasnak ve duvarlarda almaşık tekniğiyle örülüm görünmektedir.

Çeperden alınan örneklerde kubbe ve kemerlerde bütün örneklerde tuğla kullanımı görünmektedir. Üsküp Davud Paşa hamamında kasnak ve duvar oluşumu almaşık duvar tekniğiyle gerçekleşmiştir. Saraybosna Gazi Hüsrev Bey hamamında kasnak ve duvarlar kesme taş ile örülmüştür. Filibe Hacı Hasanzade, Manastır Debboy ve Selanik Yahudi hamamlarında da kasnak ve duvarlarda almaşık duvar tekniğiyle örülmüştür.

Hamam yapılarında malzeme kullanımı yapıldığı yer itibariyle malzeme temini ve uygulanan teknik konusunda veri içermektedir. Kubbeler de örnek seçilen yapıların tamamında tuğla kullanılmıştır, merkez ve çeper arasında fark yoktur. Aynı durum kemerler içinde geçerlidir. Farklık kasnakta ve duvarlarda görülmektedir. Merkez yapılarında kasnak ve duvarlar çoğunlukla kesme taş olarak inşa edilmelerine karşın çeperde kasnak ve duvarlar almaşık duvar örgüsüne sahiptir. Almaşık duvarlarda çoğu örneklerde kaba yonu taş kullanılmıştır.

BÖLÜM 7. METODOLOJİNİN PRİZREN GAZİ MEHMET PAŞA HAMAMI ÖRNEĞİNDE UYGULANMASI

Öncelikli olarak metodolojiyi sınamak üzere seçilen Prizren Gazi Mehmet Paşa hamamı ile ilgili genel bilgiler ulaşıldıktan sonra sırasıyla yapısal, mekânsal ve form analizleri yapılarak verilere ulaşılmayı hedeflenmektedir. Veriler sonucunda merkez ve çeper veriler içerisinde değerlendirip yapının merkez çeper ilişkisi içerisinde nerde ve nasıl etkilendiği konusunda kanılara varılmaktadır.

GAZİ MEHMET PAŞA HAMAMI (PRİZREN)

Konumu: Hamam Prizren şehrinin merkezinde yer almaktadır. Kuzeyinde Emin Paşa Camisi ve küçük dükkanların yer aldığı hamamın güneybatısında Saraçhane (Kukli Mehmet Bey) camii, PTT binası ve güneydoğusunda da Arasta camii vardır -günümüzde sadece minaresi ayaktadır

İnşa tarihi: Hamamın inşa tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Bazı belgelerde kaynak verilmeden hamamın hicri 972, miladi 1564 yılında inşa edildiği [114] bildirilmektedir. Bir rivayete göre hamamın, Gazi Mehmet Paşa Camii'nden daha önce inşa edildiği de ileri sürülmektedir [115].

Mimarisi: Kuzey-Doğu istikametine uzanan hamam, erkekler ve kadınlar kısmından oluşmakta. Her iki kısımda aynı mekân sıralamasında yapılmışsa da kadınlar kısmı ılıklık, sıcaklık bölümleri daha küçüktür. Erkekler bölümüne Kuzeydoğu cephesinde, ana yoldan, zaman içerisinde yoldaki yükselmeden dolayı dış merdivenlerden inilerek giriş sağlanmaktadır. Erkekler Soyunmalık bölümü yaklaşık olarak 9,7x9,7metre olup kare plana sahip, üzeri kubbe ile örtülmüştür. Bu alan kubbe feneri hariç, Kuzeyde zamanda cephede bir adet alt pencere ile aydınlanmaktadır ve ayrıca kasnak seviyesinde dört taraftan bir adet olmak üzer üst pencere ile aydınlatılmaktadır. Soyunmalığın Güney duvarının güney tarafında bulunan açıklıktan ılıklığa geçilmektedir. Ilıklık mekânı tonoz örtülü ve doğu tarafında traşlık mekanına ulaşılmaktadır. Ilıklıktan Sıcaklığa geçilmekte ve burada sıcaklığın etrafında köşelerde halvetler vardır. Ayrıca sıcaklığın üç tarafı da eyvana sahiptir.

Bu organizasyon şeması ile Eyice sınıflandırmasında “A” grubunda yer almaktadır. Kadınlar kısmına Kuzey cephesinden duvarın yandan giriş sağlanmaktadır. Soyunmalık bölümü yaklaşık olarak 9,70x9,70 metre olup kare plana sahip, üzeri kubbe ile örtülmüştür. Aynı şekilde soyunmalıktan ılıklığa geçilmektedir. Nispete daha küçük olan ılıklıktan sıcaklığa geçilmekte ve bir eyvan ve üç adet halvetten oluşmaktadır. Bu tip organizasyon şeması ile de erkeklerde olduğu gibi Eyice sınıflandırmasında “E” grubunda yer almaktadır

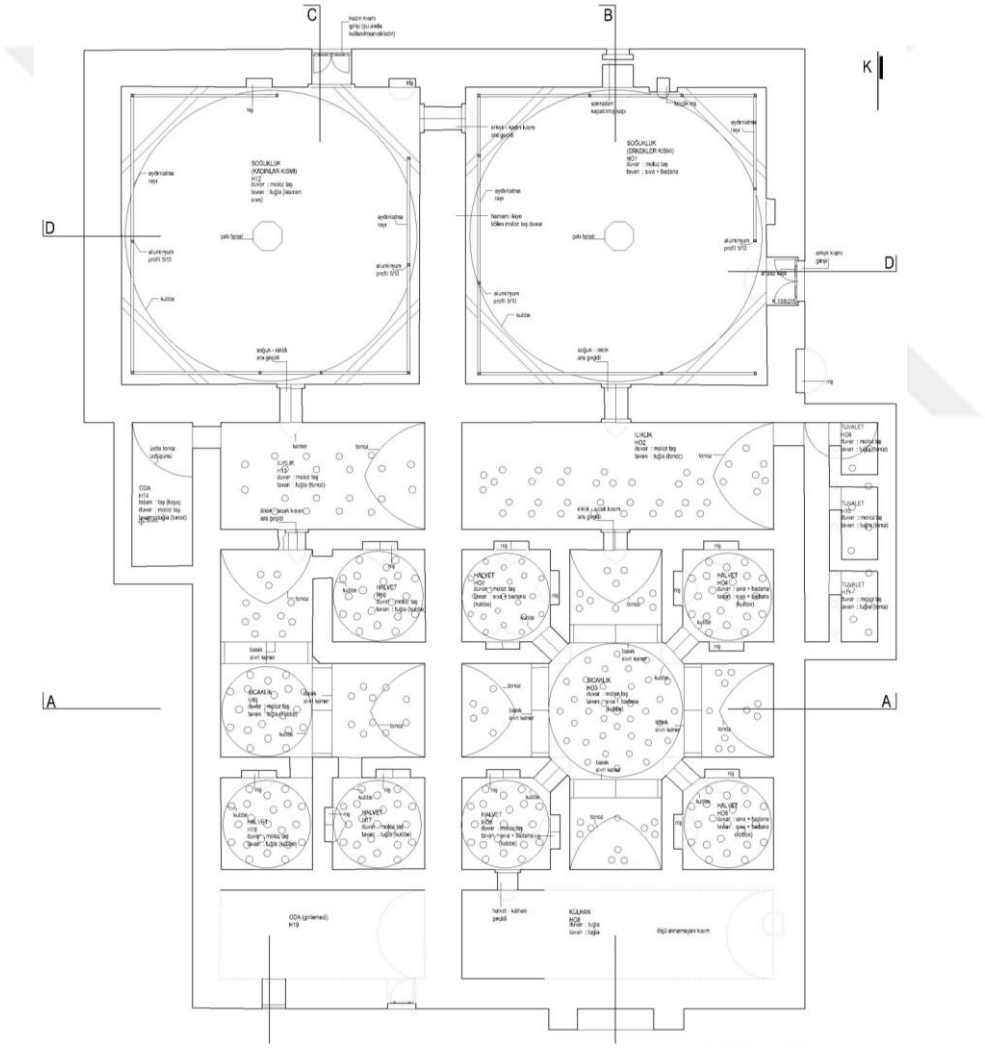

Şekil 7. 1 Prizren Gazi Mehmet Paşa Hamamı Planı (Mermer, 2009)

Malzeme ve teknik özellikleri: Hamam inşasında büyük ölçüde moloz taş kullanılmışsa da yer yer tuğla kullanıldığı da görülmüştür. Cephe duvarlarında moloz taş

kullanılmıştır. Çok nadir de olsa aralarda tuğla kullanılmıştır. Soğukluk kasnaklarında ise bu oran az da olsa farklıdır. Kullanılan tuğla oranı biraz daha fazladır. Kasnaklarda bulunan pencere boşluklarının kemerleri de tuğladan yapılmıştır. Hamamın bütününde yer alan silmelerin hepsi küfeki taşından yapılmıştır. Dış cephede mevcut bütün kapı, pencere ve niş boşluklarının üst kısımları (kemerleri) tuğladan yapılmıştır, bir tek erkekler kısmının giriş kapısı kemeri mermerdendir.

Tamirat ve tadilat: Kuzey doğu tarafında bulunan erkekler bölümünün ahşap giriş kapısı üstünde mermer üzerine, talik ile yazılı iki satırlı, cetvelli ve 40x35 cm. Büyüklüğünde kitabe yer almaktadır (Resim 4.18-19). Bu kitabe hamamın tamirine aittir. Kitabenin metni Arapça başlamakta, Osmanlıca olarak devam etmektedir. Kitabede, Gazi Mehmet Paşa Hamamı'nın o dönemde Prizren mutasarrıflarından olan Mahmud Paşa ile kardeşi Emin Paşa tarafından Hicri 11 Muharrem 1249, Miladi 31 Mayıs 1832 yılında tamir edildiği anlaşılmaktadır. Gazi Mehmet Paşa Hamamı; her ne kadar 1960'lı yılların sonlarına doğru kadınlar kısmının sıcaklık bölümü yıkılmış ve (Resim 4. 116-117) sonradan tekrar onarılmışsa da büyük bir bölümü ilk günkü haliyle günümüze kadar ulaşmıştır.

Çalışma kapsamında önerilen metodoloji üzerine Prizren Gazi Mehemet Paşa hamam yapısında sırasıyla yapısal, mekânsal ve form analizler yapılıp, çıkan sonuçları dğerlendirme altına alınmaktadır.

Tablo 4. 1 Gazi Mehmet Paşa Hamamı Yapısal Analiz Tablosu

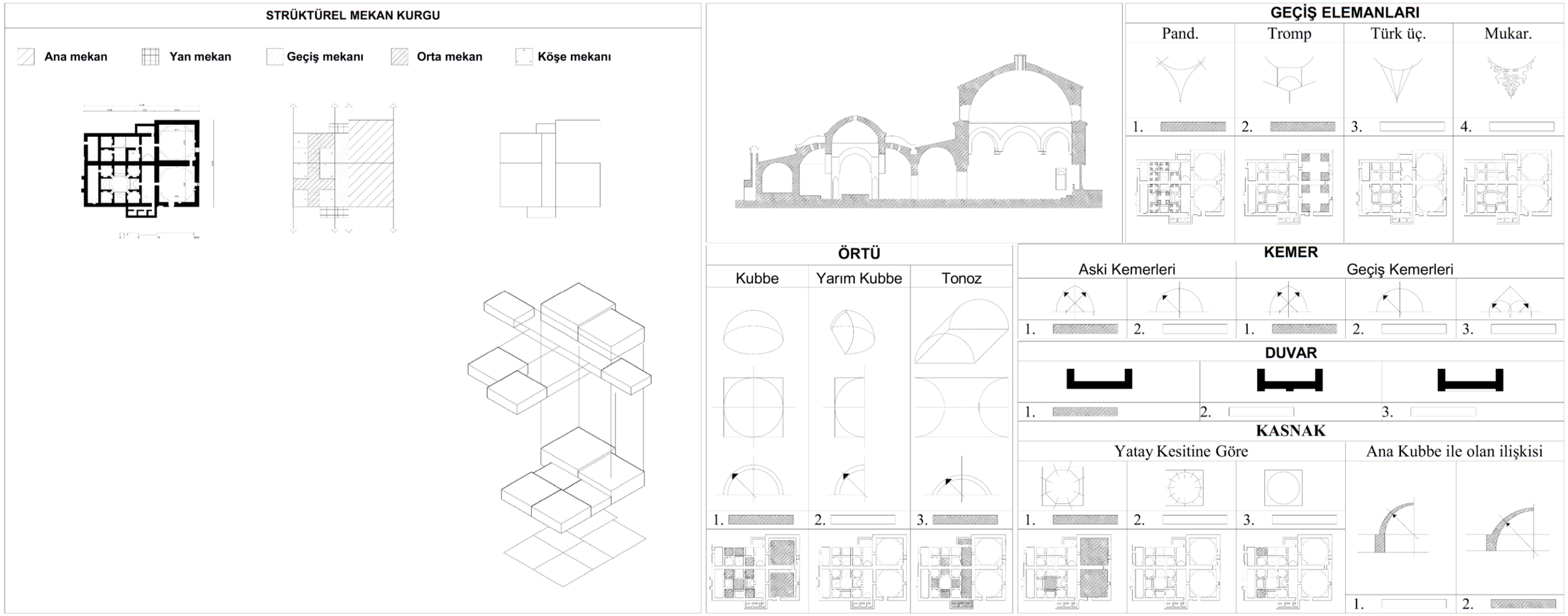

Tablo 4. 2 Gazi Mehmet Paşa Hamamı Yapısal Mekân Tablosu

YAKIN ÇEVRE

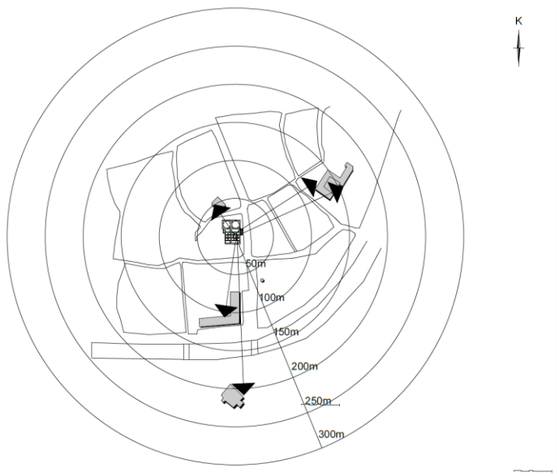

Yapı Türü	Cami	Han	Medrese	İmaret
Uzaklık	50 mt	100 mt	150 mt	

KULLANIM ALANLARI

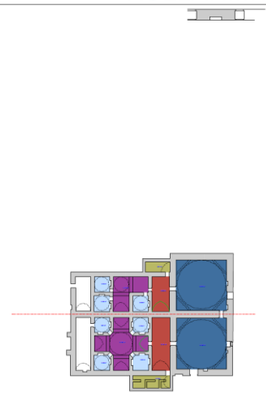

Erkek Bölümü	Alan m2	Alan %
Soyunmalık	95	41
Ilıklık	36	15
Traşlık	17	7
Sıcaklık	54	23
Halvet	32	14

Kadınlar Bölümü	Alan m2	Alan %
Soyunmalık	95	51
Ilıklık	23	12
Traşlık	9	5
Sıcaklık	32	17
Halvet	27	15

KONUM VE YÖN

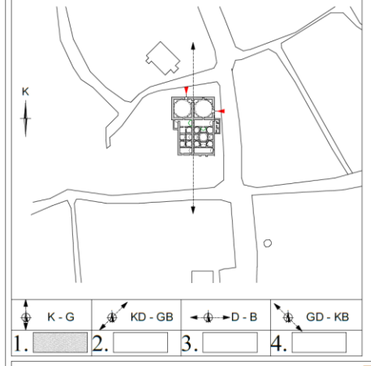

SİRKÜLASYON

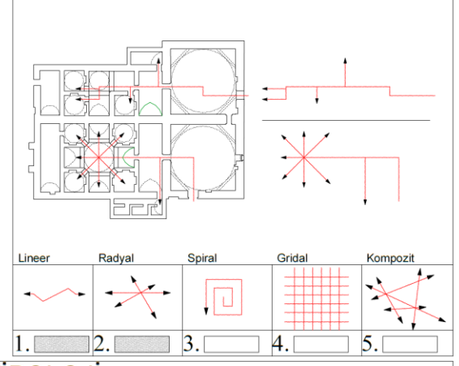

TİPOLOJİ

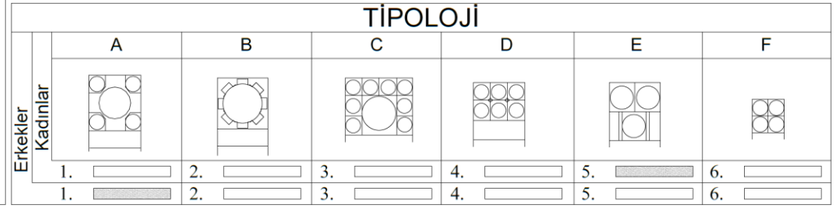

Tablo 4. 3 Gazi Mehmet Paşa Hamamı Form Analiz Tablosu

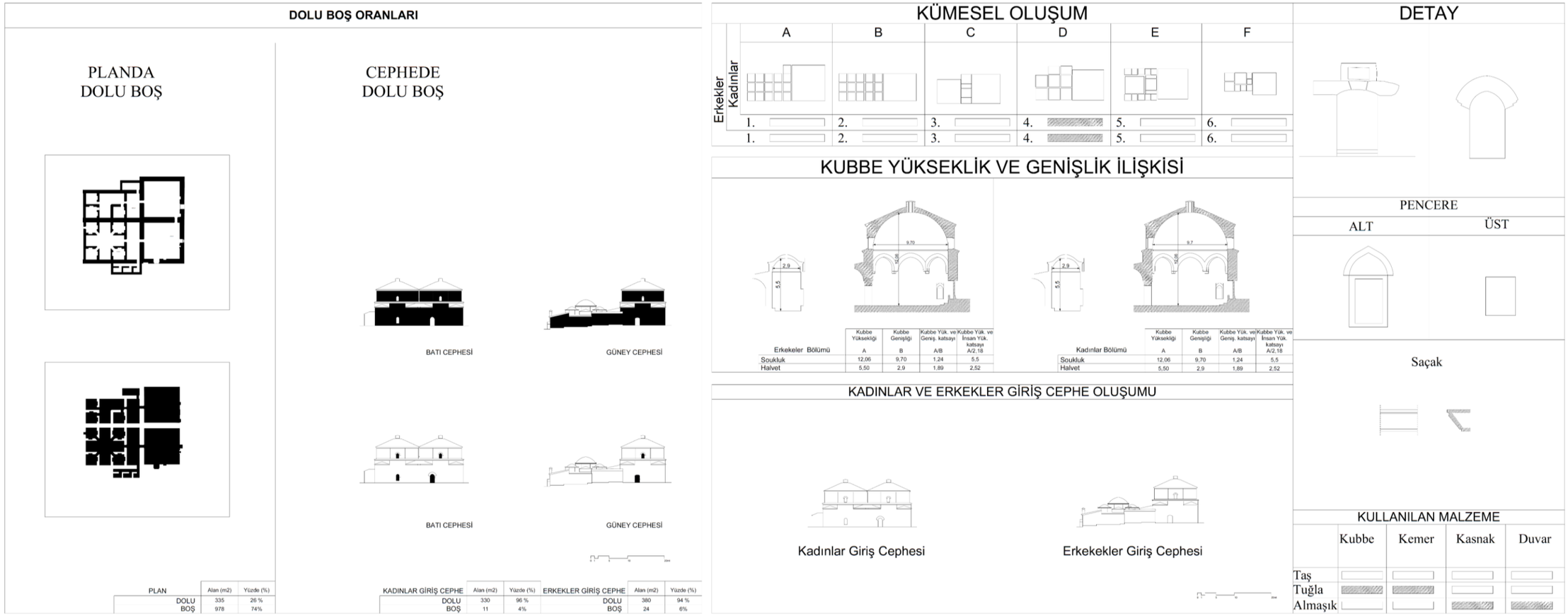

Tablo 4. 4 Prizren Gazi Mehmet Paşa Hamamı Yapısal Analizi

	GEÇİŞ ELEMANLARI																KEMERLER										ÖRTÜ										DUVAR			KASNAK																	
	Pand.				Tromp				Türk üç.				Mukar.				Aşkı Kemerleri		Geçiş Kemerleri								Kubbe				Yarım Kubbe				Tonoz				Dışsız			Ara Dişli			Kenar Dişli			8 gen				12 gen				Yuvarlak				Ana Kubbe İle Olan İlişkisi		
																	Çift Merkezli	Tek Merkezli	Çift Sivri Mrkz.	Tek Merkezli	Çift Merkezli																																									
	So	I	Sı	H	So	I	Sı	H	So	I	Sı	H	So	I	Sı	H											So	I	Sı	H	So	I	Sı	H	So	I	Sı	H																								
GAZİ M. P. HAMAMI		●	●	●	●												●		●								●	●	●	●									●								●	●	●	●										●

Not: So=Soyunmalık; I= Ilıklık;Sı=Sıcaklık; H=Havet

Tablo 4. 5 Prizren Gazi Mehmet Paşa Hamamı Mekânsal Analizi

	KONUM VE YÖN				SİRKÜLASYON					TİPOLOJİ						YAKIN ÇEVRE				KULLANIM ALANLARI									
																				ERKEKEKLER KISMI					KADINLAR KISMI				
	Kuzey-Güney	Kuz.doğ.-Ort.kes	Doğu-Batı	Ort.doğ.-Kuz.bat	Lineer	Radyal	Spiral	Ordinal	Kompozit	A	B	C	D	E	F	Cami (m)	Medrese (m)	Han (m)	İmaret (m)	Soyunmalık	Ilıklık	Traşlık	Sıcaklık	Halvet	Soyunmalık	Ilıklık	Traşlık	Sıcaklık	Halvet
										Erkek Kadın	Erkek Kadın	Erkek Kadın	Erkek Kadın	Erkek Kadın	Erkek Kadın	50 100 150 200 250	50 100 150 200 250	50 100 150 200 250	50 100 150 200 250	1-2 1-3 1-4 1-5 1-6	1-2 1-3 1-4 1-5 1-6	1-2 1-3 1-4 1-5 1-6	1-2 1-3 1-4 1-5 1-6	1-2 1-3 1-4 1-5 1-6	1-2 1-3 1-4 1-5 1-6	1-2 1-3 1-4 1-5 1-6	1-2 1-3 1-4 1-5 1-6	1-2 1-3 1-4 1-5 1-6	1-2 1-3 1-4 1-5 1-6
GAZİ M. P. HAMAMI	●				●	●				●					●	●		●		●			●		●			●	

Tablo 4. 6 Prizren Gazi Mehmet Paşa Hamamı Form Analizi

	DOLU - BOŞ ORANLARI																				KÜMESEL OLUŞUM												KUBBE YÜK. - GENİŞLİK İLİŞKİSİ								KADINLAR VE ERKEKLER GİRİŞ CEPHE OLUŞUMU												KULLANILAN MALZEME											
	PLANDA						CEPHEDE														A		B		C		D		E		F		ERKEKLER K.				KADINLAR K.				A		B		C		D		E		F		KUBBE				KEMER				KASNAK				DUVAR			
	Dolu (%)			Boş (%)			Erkekler Giriş (%)				Kadınlar Giriş (%)																								Soyunmalık		Halvet		Soyunmalık		Halvet																																	
							Dolu			Boş					Dolu			Boş																		

Prizren Gazi Mehemet Paşa hamam yapısında Yapısal analizinde yapı kurgusu genel anlamda ana mekân geçiş, orta ve köşe mekânlarına uymakta ve en çok Üsküp Davud Paşa hamamına benzemektedir. Kullanılan geçiş elemanları itibari ile çeperdeki yapıların genel anlamda ana kubbelerde en çok tercih edilen tromp kullanılmıştır. Diğer mekanlarda ise pandantif kullanımına rastlanmaktadır. Kemer kullanımında ortak tercih olan askı kemerlerinde çift merkezli basık sivri kemer kullanılmıştır. Geçişlerde aynı kemer, çift merkezli basık sivri kemer kullanılmıştır. Üst örtü anlamında hamam yapıların en belirgin öğesi olan kubbe kullanımı çoğunlukta olurken ılıklıkta ve sıcaklıkta tonoz kullanımına rastlanmaktadır. Duvar örgüsü düz olarak tercih edilmiştir. Kasnak çeşitleri anlamında sekizgen kasnak kullanılmıştır. Kubbe kasnak ilişkisinde kubbenin kasnağın alt kısmından başladığını görünmektedir.

Prizren Gazi Mehemet Paşa hamam yapısında Mekânsal analizinde, öncelikli olarak yapı Kuzey-Güney aksında uzanmaktadır., sirkülasyon lineer ve radyal olarak kullanım görmektedir. Yakın çevre ilişkisinde genel kural olan cami yapısı ve ona uzaklığı 50 metre dir, medreseye olan uzaklık 150 metre civarında ve han yapısına olan uzaklığı100 metre dir. İşlevsel alanların hesaplanmasında kadınlar ve erkekler soyunmalıklarında toplam alanının ½ oluştururken, ılıklık 1/6 oranında, traşlık 1/6, sıcaklık ¼ ve halvetler 1/5 oranında dır.

Form analizinde, öncelikli olarak yapı planimetrik açısından dolu boş oranları dolu kısmı %25 civarı iken boş kısmı %80 oranında kapsamaktadır. Cephelerdeki durum da çeper yapıları ile uyumlu olarak erkekler giriş cephesinde dolu %95, boş %5, aynı durum kadınlar giriş cephesinde de geçerlidir. Kümesel oluşumda ana mekâna bağlı olarak ve ana mekândan küçük doğrultuda uzanmaktadır. Kadınlar kısmı kümesel oluşum ana mekâna bağlı olarak diğer mekanların aynı hizada bağlanmakladır. Kubbe yükseklik- genişlik ilişkisinde erkekler soyunmalıkta 4/3, halvette 9/5, kadınlar soyunmalıkta 4/3 ve halvette 9/5 oranını korumaktadır. Cephe oluşumu hem erkek hem kadınlar kısmı aynı şekilde düşünülmüştür. Girişler yandan, penceresiz, sadece kasnak seviyesinde pencere mevcuttur. Malzeme kullanımı yine çeper malzeme kullanımına uygun olarak kemerler ve kubbeler tuğla, kasnak ve duvarlar ise almaşık taş.

BÖLÜM 8. SONUÇ

Osmanlı Mimarlığında Merkez – Çeper ilişkileri, 16-17 yüzyıl çifte hamam yapıları örneğinde açıklık kazandırmak için kaynak araştırması ve saha çalışması yapıldıktan sonra, Merkez olarak İstanbul'dan beş örnek hamam yapısı ve Çeper olarak Rumeli'den beş örnek seçilerek amaca yönelik tek tek çalışılmış ve aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır.

Çalışma kapsamında yapı çözümlemesine dayalı uygulanan analitik yöntemle yapısal, mekânsal ve formsal çözümlemeyle yapılara ait sonuçlara ulaşılmıştır. Yapı ölçeğinde önerilen yapısal (strüktürel) çözümlemenin içerdiği gibi aynı mekân kurgusuna sahip olan hamamların değişken mekân büyüklüklerine göre, yapısal elemanların değerlendirilmesini kapsamaktadır. Bu sayede, hem merkez veya çeper olarak kendi içinde hem de gruplar arası karşılaştırmaların aynı ölçekteki planlar, kesitler ve cepheler üzerinde yapılmaları mekân boyutuna göre değişken strüktür elemanların değerIendirilmesinde daha tutarlı olması sağlanmıştır. Çalışma kapsamında incelenen yapıların birçoğunun mevcut rölevelerin çok küçük ölçeklerde, plan ve kesit düzeyinde olmaları yapılan çalışma için yetersiz kalmıştır. Yapı ölçeğindeki inceleme kapsamında çok daha detaylı rölevelerin gereğini ortaya çıkarmıştır. Mevcut rölevelerdeki bu eksiklikler yapı yerlerinde yapılan 2016 yılına ait ölçümler ve fotoğraflarla giderilmeye çalışılmıştır.

Yapısal çözümlemede yapısal mekân kurgusu soğukluk, ılıklık, sıcaklık ve halvet mekanlarına bağlı olarak temel prensipler dayandığını içerisinde incelenen örneklerden görünmektedir. Bu hiyerarşik düzen mekân boyutlarına ve doğal olarak yapısal tercihlerinde boyut veya teknik olarak yansımıştır. Örneğin, nerdeyse incelen bütün örneklerin soğukluk kısmını oluşturan duvarların 1,50 metrenin üzerinde kalınlıklara sahip iken diğer mekanların duvar kalınlıkları 0,60-0,80 arası değişmektedir. Bu durum her yapının tekil olarak kendi başına düşünülüp inşa edilmediğini, aksine genel yapısal kurallar içerisinde inşa edildiğini göstermektedir.

Yapısal kurguyu oluşturan elemanların merkez çeper kullanımı doğrultusunda şu şekilde sıralanabilir:

Geçiş Elemanları;

- Merkezde çoğunlukla pandantif geçiş elamanların seçilmesi kendi içindeki etkileşimin daha fazla olduğunu göstermektedir.
- Çeperdeki geçiş elamanları olarak çeşitleme açısından daha fazla kullanılması kendi içindeki etkileşimin daha az olduğu yanı sıra merkez bağımlılığı daha fazla olduğu olarak yorumlanabilir.
- Merkezde ana mekân olan soğukluk kısmında hem pandantif hem tromp kullanımı, daha büyük mekanlarda teknik olarak her iki yönteminde uygulama yeteneği olarak yorumlanabilir.
- Çeperde soğukluk mekanların hepsinde kubbeye geçiş elemanı olarak trompun kullanılması daha büyük kubbenin yükünün trompla geçilmesi teknik olarak yapısal kaygıyı göstermektedir.
- Daha küçük kubbelerde çeperde değişik tipteki geçiş elamanların kullanılması merkezdekilerden farklılığı göstermekle birlikte yapı inşası ile banisi arasındaki ilişkiyi de göz önünde tutulması gerektiğin göstermektedir. Örneğin Hacı Hasanzade'nin yaptırdığı hamamlar arasında iki adet Bursa'da ve bir adet Filibe'de olduğu bilinmektedir.

Kemerler;

- Merkez ve Çeper 16-17 yy. hamam örneklerinde askı kemerlerin çift merkezli basık sivri kemer kullanılması, bu formdaki kemerin biçimsel anlamda tonoz bingi ve küresel bingi ile kasnak ve kubbe ile entegrasyonu olarak yorumlanabilir.
- Geçiş kemerlerinde merkezde çift ve tek merkezli kullanım görülürken, merkezde Davut Paşa hamamı hariç tek merkezli basık kemer görülmesi aynı şekilde yapım tercihini dolayısıyla kalıp oluşturma tercihin tek merkezli veya çift merkezli olarak anlatılabilir.

Örtü Sistemleri;

- Mekanların büyük veya küçük oluşu merkez veya çeper oluşu kubbe kullanımında farklılık göstermemektedir. Kubbe merkez çeper ilişkisi açısından ortak kullanımı en yoğun yapısal elemanı olarak karşımıza çıkmaktadır.
- Yarım kubbe üst örtüsü seçilen örneklerde sadece Çinili hamamında rastlanmaktadır. Yarım kubbe kullanımı sadece bir örnekte rastlanması aykırı bir durum olarak görülebilir.
- Örtü sistemi olarak tonozlarında merkez çeper arasındaki hamamların ılıklık kısmalarında ortak kullanım olarak ortaya çıkmaktadır. Fakat çeperde genellikle sıcaklık mekânında kullanılması merkezle olan temel farklılığı ortaya koymaktadır.

Duvarlar;

- Duvarlar masif olarak kubbe yükünü aktarılması için kalın olarak örülmüşlerdir
- Kullanılan duvarlar taşıyıcı özelliğinde ve az açıklıklara sahiptirler
- Kubbe genişliği artıkça duvar kalınlığı artmıştır.
- Duvarların sadece düz şekilde değil girintili ve çıkıntılı da kullanılması mekânsal yapılmış bile olsa mukavemetini artırıcı elman niteliğindedir.
- Duvar kalınlıkların merkez veya çeper anlamında fark edilmeyişi, genel yapısal kurallar dahilinde inşa edildiğini göstermektedir.

Kasnaklar;

- Çokgen kasnak uygulaması şekilsel olarak Osmanlı mimarisinin klasik yaklaşımı içerisinde olduğunu göstermektedir.
- Merkezde ve çeperde sekizgen kasnağın çoğunlukta kullanılması mekânsal ve hacimsel etkinin bir olduğunu göstermektedir.

Mimari mekân olarak tanımlanan boşluğun sınırlandırılması eylemi hamam yapılarında da vuku bularak kendine has yapı türü olarak ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda çalışma kapsamı içinde ele alınan mimari mekân çözümlemesine yönelik şu sonuçlar ortaya çıkmaktadır:

Yakın Çevre;

- Merkez ve Çeper örnek hamam yapılarının inşa edildiği yere ait daha büyük ölçekte bakıldığında ortak karar olarak camilerin yakınlarında inşa edildiği görülmektedir.
- Merkezden seçilen örneklerde cami yanı sıra medreselerinde yakınlarında inşa edildiği görülmektedir. Bu durum çeper ile olan temel farklılığı ortaya koymaktadır. Çeperden alınan örneklerde hiçbirinde yakınlarda medrese yapısı yer almaması kentsel kurulumunun farklı yaklaşımı olarak nitelenebilir
- Çeper de medreselerin yakınlarda olması aksine bütün örneklerde yakınlarda hanların bulunması, diğer yandan merkez örnek yapılarında hanların sadece Tahtakale hamam ve Atik valide hamamların yakında bulunması ticari bölge olarak hamam yapılarının içerisinde de el alınışını göstermektedir.

İşlevsel Alanlar

- İşlevsel alanların merkez ve çeper farklılığı nerdeyse olmadığını çıkan sonuçlardan görülmektedir.
- İşlevsel alanları olarak soğukluk, ılıklık, traşlı, sıcaklık ve halvetlerin nerdeyse toplam bin alanın aynı oranda olmaları hamam yapılarının kütlesel olarak da hemen fark edilmesindeki temel unsur olarak görülebilmektedir.

Konum ve Yön;

- Merkezden seçilen örnek hamam yapılarında aks doğrultusunun serbest bir biçimde olduğunu söylemek mümkündür.
- Çeperden seçilen örneklerde yön anlamında Güneybatı-Kuzeydoğu aksında daha fazla olduğunu göstermektedir.
- Konum ve yön çeşitliliğin herhangi bir diğer yapıyla direkt olarak bir ilişkisi olmadığını göstermektedir.
- Hamamların aksiyal yönleri geniş ölçekte bulundukları yer ile alakalı gelişim ile açıklanabilir.

Sirkülasyon;

- Seçilen örnekler doğrultusunda işleve bağlı sirkülasyon da ciddi bir değişiklik gözükmemektedir. Genel anlamda bina içi sirkülasyon doğrusal olarak ve sıcaklım mekân organizasyona bağlı olarak da ışınsal olabilmektedir.

Tipoloji;

- Hamam yapılarının sıcaklık kısımlılarına göre yapılan tipolojilerde merkezden seçilen örneklerde değişiklik göstermektedir.
- Çeperden seçilen örneklerin çoğunluğunda erkek ve kadın kısmı farklılık göstermeden üç tarafı haletle sarılı sıcaklık mekânı veya Eyice'e göre "C" tipinde kullanım görmüştür. Bu durum iklimsel olarak da açıklanabilmektedir. Üç tarafı halavetlerle kaplı sıcaklığın yalıtım açısından daha dirençli olduğu aşikardır.
- "C" tipolojisinin Eyice'nin de tarif ettiği gibi Anadolu' da ender rastlanması diğer yandan çeperde en sık rastlanan örnek olması merkez çeper ilişkisi içerisinde temel farklılığı ortaya koymaktadır.

Mimari formun sonuç ürünü olması mimari ortamlarda en etkin obje olarak ele alınmasını ve kavramsal ve kuramsal tartışılmasını sağlamaktadır. Buna bağlı olarak mimari formun algılanmasına ve irdelenmesine yönelik çözümler üretilmektedir. Bu bağlamda çalışma kapsamı içinde ele alınan mimari formun çözümlemesine yönelik şu sonuçlar ortaya çıkmaktadır:

Dolu Boş Oranları;

- Dolu boş oranın planda ve cephelerde uygulandığında merkez ve çeper örnekleri arasında farklılığı olmadığı görülmektedir.
- Planda dolu boş oranları hamamların yapısal olarak gerekli olan masiviteyi göstermektedir. Bu anlamda yapısal kararların merkez veya çeper ayrımı olmadan aynen uygulandığı görülmektedir.

- Cephelerde dolu boş oranların iç mekanların düşey düzlemde aydınlanması da göstermektedir, bu konuda da merkez ve çeperde ortak yaklaşım olarak hamam yapılarının aydınlanma oranları olarak eşittir.

Kümesel Oluşum;

- Ana mekâna bağlı olarak organizasyonun merkezde ve çeperde farklılık göstermektedir.
- Merkezden seçilen örneklerde kümesel oluşum kendi içinde farklılıklar gösterirken, çeperden seçilen örneklerde daha fazla ana mekâna bağlı olarak bir yol üzerinde kompozisyon oluşturmaktadırlar.

Kubbe Yükseklik – Genişlik İlişkisi

- Seçilen örnek hamam yapılarında soğukluk mekanındaki kubbe yükseklik genişlik ilişkisi 4/3 oranında olup merkez çeper farklılığı olmadığını söyleyebiliriz.
- Halvetlerdeki kubbe yükseklik genişlik ilişkisi merkez ve çeperde farklılık göstermektedir. Merkezde bu oran 9/5 ve üstünde iken, çeperde bu oran 9/5 ve altında dır.
- Merkez ve çeper örneklerindeki oranlarda farklılık göstermesi hacimsel olarak ana mekânın kubbesi ve diğer mekanların kubbeleri ile merkezde daha ayrık iken çeperde kubbeler hacimsel olarak birebirine daha yakın ilişkidedirler.

Cephe Düzeni;

- Merkezden seçilen örneklerde giriş cephe oluşumları merkezde erkeler kısmında ve kadınlar kısmında çeşitlilik gösteren oluşumlara rastlanmaktadır. Örneğin giriş kapısı her iki yanı pencere olan, her iki yanı alt ve üst pencereleri olan, giriş kapı yanlarında penceresi olmayan, girişin orta kısmında veya yandan örneklerden bahsetmek mümkün.

- Çeperde erkekler giriş cepheleri genelde duvarın ortasından ve her iki yanında pencere açıklıkları bulunmaktadır.

Malzeme Kullanımı;

- Seçilen örneklerden hamam yapılarında tuğla kullanımı ortak karar olarak kubbe ve kemer yapılarında tercih edilmiştir.
- Temel farklılık kasnak ve duvarlarda görünmektedir. Merkez yapılarında kemse taş daha fazla görülürken, çeperde Almaşık duvar daha fazla görülmektedir.
    - Çeperde görünen kısımların daha fazla almaşık teknikte örülmesi, bulundukları yer ile ilgili ve taşın teknik olarak işlenme zorluğu olarak açıklanabilmektedir. Diğer yandan merkezde kesme taşın daha fazla tercih edilmesi, nitelik açısından daha ayrıntılı olarak kılmaktadır.

Sonuç olarak örnek alınan yapıların bulundukları mevki itibari ile yanı sıra yapılan çözümlemelerden de açıkça anlaşılmaktadır ki, dönemin yönetim merkezi olan İstanbul örneklerinde kendi içinde bir grup olarak ve Çeper olarak örnek alınan yapıların Rumeli bölgesinde bulunmalarının yanı sıra, yapı çözümlemelerinden yola çıkarak kendi içinde bir grup olarak bahsetmek mümkündür. Buna göre Merkez yapılarını yapısal anlamda geçiş elemanlarının pandantif ve tromp üzerinde yoğunlaşmakta, kemerler çift merkezli basık kemer, üst örtü kubbe, sadece ılıklık kısımları tonoz, duvarlar düz ve dişli, kasnaklar genelde sekizgen ve kubbe oluşumu kasnak üstü olarak tanımlanmaktadır. Mekânsal anlamda, yön olarak serbest olup, lineer sirkülasyona sahip, sıcaklık tipolojisine göre değişik tip kullanımı, konum itibari ile camiye yakınlıkları 200 metre civarı ve yanlarında genel olarak medrese bulunmaktadır, az da olsa han yapıları da mevcuttur ve kullanım alanları ile ilgili ortak oranlara sahip mekanlara olarak tanımlamak yanlış olmaz. Form anlamında, planda ve cephelerdeki dolu boş oranları genel anlamda benzemekte, kümesel oluşumları kendi içinde farklılık göstermekte, ana kubbe ve halvetlerdeki yükseklik – genişlik oranları ortak kullanımı göstermekte, erkekler ve kadınlar cephe girişleri farklık göstermekte ve malzeme kullanımı olarak kubbe kemerler tuğla olup, dıştan görünen kasnaklar ve duvarlar kesme taş olarak ortak özellikli tanımlamak mümkündür. Ayrıca çalışma esansında Rumeli'den örnek

alınan çifte hamam yapıları bugüne kadar ulaşan hamamların nerdeyse tamamını kapsamakta olduğunu fark edilmiştir. Bu durum Osmanlı dönemi yapıların incelenmesinin belgeleme adında ayrıca bir önem teşkil etmektedir.

Yapı çözümlemesinde mimari şekillenmenin Klasik Dönemde inşa edilen hamamlarda Merkez ve Çeper olarak gruplandırdığımızda merkezin çepere olan etkisi yapı strüktürü, mekânsal ve formsal etkilerin çıkan sonuçlardan açıkça görülmektedir. Fakat yapı çözümlemenin alt birleşenleri ile incelendiğinde yapının bulunduğu yere bağlı olarak da çevresel faktörlere bağlı olarak değişikliklerden de bahsetmek mümkündür. Genel anlamda sonuçların değerlendirilmesinde bir diğer önemli nokta yapı çözümlemelerinde çeperde inşa edilen yapıların kendi içindeki farklılıkların daha fazla olması, merkeze daha fazla bağımlı olduklarını göstermektedir.

Sonuç olarak Merkez ve Çeper anlamında benzerlikler var olsa da farklılıklardan da bahsetmek mümkündür. Çalışma konusu itibari ile Merkez – Çeper ilişkileri dahilinde ana farklıkları beş konuda öne çıkmaktadır:

1) **Geçiş Elamanları Farklılığı:** Merkez ve Çeperdeki örneklerde üst örtü olarak kubbe ortak seçim olsa da kubbe geçiş elamanlarında farklılık görünmektedir. Çeperde kubbe geçiş elamanların tür açısından daha fazla kullanım görmeleri dönemin yapı ustalarının farklılığını ortaya koymaktadır. Ayrıca, Çeperdeki geçiş elamanları olarak çeşitleme açısından daha fazla kullanılması kendi içindeki etkileşimin daha az olduğu yanı sıra merkez bağımlılığı daha fazla olduğu olarak yorumlanabilir.
2) **Sıcaklık Mekân Farklılığı**: Hamamların tipolojik sınıflandırılmasında ana etken olan sıcaklık mekân organizasyonu Merkez ve Çeper arasındaki temel farklılığı ortaya koymaktadır. Buna göre Eyice'nin belirtmiş olduğu sıcaklık mekânın halvetler ile çevrilmiş olma durumu veya tipolojide "C" sınıfındaki organizasyonun Anadolu'da ender rastlanan örnek olarak belirtmesi, diğer yandan Çeper örneklerinde en çok rastlanan örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. "C" tipi oluşumu etrafı halvetlerle çevrili olması ısı kaybının daha az olduğu bir

organizasyon şeması olarak da görülebilir. Bu nedenle temel farklılığın iklimsel koşullara dayandırılması doğru olacaktır.

3) **Pencere Açıklık Farklılığı**: Hamamların ana mekânı ve aynı zamanda giriş mekânı da olarak kullanılan soğukluk kısmı çeper de girişin yanı sıra alt sıra pencereler de vardır daha aydınlık bir mekân sunarken, çeperde soğukluk kısımları genelde pencereler üst seviyeden kasnak seviyesinde dir. Bu durum sosyal yaşamın etkileri olarak da yorumlanabilir.
4) **Hacimsel Farklılık**: Merkez ve Çeper örneklerden yola çıkarak cephe düzeninde, ana mekânın (soğukluk) ve diğer mekanlara oranla Merkezde daha belirgin iken Çeperde bu oran daha düşük ve ana mekanla diğer mekanlar arasında daha fazla yatay anlamında bir ilişki söylemek mümkündür. Bu durum özellikle hamam yakınlarındaki cami ile alakalı olabileceği düşüncesi yatmaktadır. Çeperde genel anlamda camilerin tek hacimli ve yüksekliği belli olan yapılar olarak baktığımızda, yanında bulunan hamam yapısı da cami üzerinde bir yapı olmaması olarak da yorumlanabilir.
5) **Cephede Malzeme Kullanımı**: Diğer temel farklılık cephede malzeme kullanımı. Merkez yapılarında duvar ve kasnak oluşumlarında daha fazla kesme taşa rastlanırken, Çeperde duvarların daha fazla almaşık veya moloz taş örgüye sahip olmaları dönemin yapı ustalarının yetersiz olmalarından kaynaklanması mümkün dür. Ayrıca bu durum kesme taşın işlenmesi, nakliyesi gibi önemli mali boyutunu da göz önünde bulundurmalıdır.

Önerilen metodolojinin Prizren Gazi Mehmet Paşa hamamında uygulanarak, yapısal, mekân ve form analiz tablolarınca veriler girildikten sonra değerlendirmeye alınmıştır. Çalışma kapsamında yapılan merkez çeper gruplandırılmasında Gazi Mehmet Paşa Hamamı yapısal, mekânsal ve formsal çözümlemelerinde çıkan sonuçlar neticesinde Çeper yapı grubu altında sonuçlara daha yakın olduğu görülmüştür. Bu durum örnek alınan yapının konumu itibari ile merkez – çeper ayrımında gruplaşmaya sebebiyet veren ortak veri kullanımını daha da güçlendirmektedir. Sonuç olarak merkezden uzak çeper grubu içerisinde bir yapılaşmadan bahsetmek mümkün olsa da merkezle olan bağlantının yapı elemanları tasarım, prensipleri,

yapım tekniği itibari ile ortak bir ürün olma durumu ve merkez odaklı yaklaşımı da ağır basmaktadır.

KAYNAKÇA

[1] H. İNALCIK, Stefan Duşandan Osmanlı İmparatorluğuna: XV. Asırda Rumeli'de Hristiyan sipahiler ve menşeleri, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1954, pp. 137-184.

[2] R. KELEŞ ve E. BİROL, Çevre Hukukna Giriş, Ankara: İmge Kitab Evi Yayınları, 2002, pp. 188,189.

[3] N. Y. TURGUT, Çevre Politikası ve Hukuku, Ankara: İmaj Yayınevi, 2012, p. 29.

[4] M. KAYAER, «Çevre ve Etik Yaklaşımlar,» *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi,* cilt 1, no. 2, p. 70, 2013.

[5] E. SHİLS, «Merkez ve Çevre,» *Türkiye Günlüğü,* no. 70, p. 86, 2013.

[6] D. DURSUN, «Merkez - Kenar Üzerine,» *Bilgi ve Düüünce,* no. 4, 2003.

[7] N. BERKES, Türkiye'de Çağdaşlaşma, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004, p. 32.

[8] C. ÇÜRÜK, «Çadır Mehterleri,» *İslam Ansiklopedisi,* pp. 165-156, 1988.

[9] M. ERKAL, «Beytülmal,» *Diaynet İslam Ansiklopedisi,* p. 90, 1992.

[10] K. GÖZLER, Devletin Genel Teorisi, Bursa: Ekin Kitabevi Yayınları, 2007.

[11] V. DARİUS, Der Architekt Gottfried Böhm: Bauten der sechziger Jahre, Virginia, ABD: Beton-Verlag, 1988, p. 82.

[12] M. FRİSHMAN, Islam And the Form of the Mosque, Londra: The Mosque Thamesand Hudson, 1995.

[13] Ş. MARDİN, Dİn ve İdeoloji, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.

[14] M. N. GÜLER, «Hz. Peygamber (a. s.) Dönemi'nde Beytu'l-Mâl,» *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* no. 2, pp. 215-249, 1996.

[15] D. KUBAN, Divriği Mucizesi - Selçuklular Çağında İslam Bezeme Sanatı Üzerine Bir Deneme, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999.

[16] T. CANSEVER, İslam'da Kent ve Mimari, İstanbul: İz Yayıncılık, 1997.

[17] D. KUBAN, Osmanlı Mimarisi, İstnabul: YEM Yayın, 2007, p. 75.

[18] H. İNALCIK, Osmanlı Tarihin Yeniden Yazmak- Kuruluş, 7 dü., İstnabul: Hayykitap, 2013, pp. 96-97.

[19] A. AHMETBEYOĞLU, Avrupa Hun İmparatorluğu, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2001, p. 158.

[20] CİCERO, The Verriene Orations: Pro M. Fontteio Oratio, Londra: Loeb Classical, 1928.

[21] H. WHİTE, Appian: Roman History, A.B.D.: Harvard University Press , 1913.

[22] B. H. ÖZGÜVEN, Osmanlı Macaristan'ında Kentler, Kaleler, İstanbul: Ege Yayınları, 2001, p. 28.

[23] VİTRİVİUS, Mimarlık Üzerine On Kitap, İstanbul: Şevki Vanlı Mimarlık Vakfı, 1990.

[24] E. E. VİOLLET LE DUC, Dictionnaire Raisonne de L'architecture Française du XIe au XVIe Siècle, Pris: Paris, V.A. Morel, 1863.

[25] P. ANDREOSSY, Constantinople et le Bosphore de Thrace, pendant les années 1812, 1813 et 1814, et pendant l'année 1826, Paris: Atlas Paris, 1826.

[26] J. L. HUOT, Kentlerin Doğuşu, Ankara: İmge Basımevi, 2000.

[27] L. MUMFORD, Tarih Boyunca Kent - Kökenleri, Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013.

[28] R. SEALEY, A History of Greek City States", California: University of California Press, 1976.

[29] L. N. ROTH, Mimarlığın Öyküsü, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2002.

[30] A. ERSEN, *Erken Osmanlı Mimarisinde Cephe Düzenleri ve Bizans Etkileri,* D. Tezi, Dü., İstanbul: Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul Teknik Üniversitesi, 1986, p. 40.

[31] M. AKDAĞ, Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1953.

[32] Ö. L. BARKAN, «Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler, İstila Devrinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler,» *Vakıflar Dergisi,* no. 2, pp. 279-353, 1942.

[33] U. TANYELİ, «16 Yüzyıl Osmanlı Mimarlığının Teknolojik Arka Planı; Mekanın Matematiksel Kavranışı,» *Toplumsal Tarih Dergisi,* no. 258, p. 20, 2015.

[34] F. DEVELİOĞLU, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat, Ankara: Aydın Kitapevi, 1953, p. 135.

[35] A. MEİJERS, Philosophy of Technology and Engineerng Science, Hollanda: Eindhoven University of Technology, 2009, p. 1206.

[36] M. GALLO, «Roman Surveying", Proceedings of the Europeancngress,» %1 içinde *Proceeding of the European congress*, Tarragona, İspanya, 2004.

[37] H. G. CELAL, K. ÇİÇEK ve S. KOCA, Dü, Türkler, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, pp. 277-278.

[38] A. EFENDİ, Tarih-i Cami-i Nur-u Osman'ı, Tarihi Osman'ı Encümeni Mecmuası Eki, Ankara, 1979, pp. 1335-37.

[39] D. KUBAN, «Notes on Building Technology of the 18th Century The Building of The Mosque of Nuruosmaniye at İstanbul, According to Tarih-i Camii Şerif-i Nur-u Osmani,» %1 içinde *I. Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi*, İstanbul, 1981.

[40] C. ÇETİN , TARİHÇİLİĞE ADANMIŞ BİR ÖMÜR PROF. DR. NEJAT GÖYÜNÇ'E ARMAĞAN, Konya: Selçuk Üniversitesi, 2013, p. 453.

[41] Ü. Taşkın, *Osmanlı Devletinde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri,* Elazığ: Sosya Bilimleri Enstitüsü, Fırat Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2005, p. 450.

[42] K. Y. İREÇEK, Belgrad İstanbul Roma Askeri Yolu, Anakara: Kültür Bakanlığı, 1990, p. 9.

[43] F. GÜNERGÜN, İntroduction of the Metric System to the Ottoman State, İstanbul: İRCİCA Yayınları, 1992.

[44] B. NİCORA, Biens du monastere Sainte-Sophie de Trebizonde dans plusieurs bandons du pays ala chamiere de la conquete, Paris: Byzantion, 1990.

[45] D. HANS, İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1987, p. 51.

[46] M. ERKAL, «Arşın,» *İsşam Araştırmaları Merkezi,* p. 411, 1991.

[47] «Mesahat ve Ekyal ve Ezan*ı Cedide'ye Dair Kanunname,» İstanbul Matbası, İstanbul, 1869.

[48] H. İNALCIK, «Osmanlı Döneminde Balkanlar Tarihi Üzerinde Yeni Araştırmalar,» *GAMER,* cilt 1, no. 1, pp. 1-10, 2012.

[49] M. NEŞRİ, Tevarih-i Al-i Osman, Ankara: TTK Yayın, 1992, p. 339.

[50] A. DÜNDAR, «XVI. Yüzyıl Bazı Osmanlı Mimarları,» *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* cilt XLIII, no. 1, pp. 231-262, 2002.

[51] S. KOSTOF, The Architect: Chapters İn The History Of The Profession, A.B.D.: University of California Press, 1977, pp. 31-33.

[52] Z. SÖNMEZ, Mimar Sinan ve Hassa Mimarları Ocağı", Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1988, p. 254.

[53] S. FAROQHİ ve H. İNALCIK, The İmage of an Ottoman City - İmperial Architecture and Urban Experience in Aleppo in the 16th and 17th Centuries, Boston, A.B.D:: Brill, 2004.

[54] Ç. KAFESÇİOĞLU, «İn the İmage of Rum; Ottoman Architectural Patronage in Sixteenth-Century Aleppo and Damascus,» *Muqarnas,* no. 16, p. 80, 1999.

[55] U. TANYELİ, «Osmanlı Mimarlığında Devşirme Malzeme Kullanımı (16-18. Yüzyıl),» *Sanat Tarihi Araştırmaları,* no. 2, 1989.

[56] E. KOZAK, «Bir Sosyal Siyaset Müessesesi olarak Vakıf,» *Sakarya üniversitesi Yayınları,* 1994.

[57] A. ERTUĞRUL, «Hamam Yapıları ve Literatürü,» *Türkiye Araştırmalar Lİteratür Dergisi,* cilt 15, no. 1, p. 174, 2009.

[58] A. SAMİ ve S. ÜLGEN, «Hamam,» *Milliği Eğitim İslam Ansiklopedisi,* p. 174, 1950.

[59] F. YEGÜL, Antik Çağ'da Hamamlar ve Yıkanma, İstanbul: Homer Kitabevi ve Yayıncılık Ltd., 1994, p. 47.

[60] M. AND, «Türk Hamamın Kültürümüzde ve Sanatımızda Yeri ve Önemi,» *Ulusal Kültür, Üç Aylık Kültür Dergisi,* p. 5, 1979.

[61] M. W. WİENER, İstanbul' un Tarihsel Topoğrafyası, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002, p. 200.

[62] T. TAŞÇIOĞLU, Türk Hamamı, İstanbul: Unilever Yayınları, 1998.

[63] R. GİNOVUES, Balaneutike: Recherches sur le Bain Dans L'Antiquite Grecque, Paris: Boccord, 1962.

[64] Y. ŞEN, *15 – 17. Yy. Arası İstanbul'da Yapılmış Hamamlarda İşlev Değişikliklerinin Mimariye Yansıması,* İstanbul: T.C. Haliç Üniversitesi, Fen Bilimleri, Yüksek Lisans Tezi, 2008.

[65] Y. ÖNGE, *Anadolu'da XII-XIII Yüzyıl Türk Hamamları,* Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1995, p. 14.

[66] K. K. EYÜPGİLLER, «2. Beyazıt Hamamı Restorasyon Projesi,» *Yapı Dergisi,* no. 287, p. 92, 2004.

[67] S. EYİCE, «Beyazıt Hamamı – İstanbul Beyazıt Külliyesi'ne ait hamam,» *İslam Ansiklopedisi,* cilt 6, p. 52, 1992.

[68] K. A. ARU, *Türk Hamamları Etüdü,* İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Doçentlik Çalışması, 1941.

[69] İ. AKTUĞ ve A. ERSEN, «Bir 15. Yüzyıl Yapısı Olan Tahtakale Hamamında Uygulanan Bazı Yapım Teknikleri,» *Taç Vakfı Yıllı,* no. 1, p. 25, 1991.

[70] S. EYİCE, «İznik'te Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında bir Deneme,» *Tarih Dergisi,* cilt 11, no. 15, p. 120, 1960.

[71] H. ÇEÇENER, Üsküdar Merkez Mahalleleri Osmanlı Dönemi Su Uygarlığı Eserleri, İstanbul: Üsküdar Araştırmalar Yayınları, 2007, p. 154.

[72] B. TANMAN, «Atik Valide Sultan Külliyesi,» *İslam Ansklopedisi,* cilt 4, pp. 68-78, 1991.

[73] C. BAŞTEMUR, *Mimar Sinan Rotasının Doğal ve Kültürel Peyzaj İzleri,* Ankara: Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.

[74] J. FREELY, *A History Of Ottoman Architecture,* İstanbul: WİT Press, 2001.

[75] Ş. YETKİN, «İstanbul'da Mimar Sinan'ın yaptığı ilk ve en büyük hamamlardan bir,» *İslam Ansiklopedisi,* cilt 8, p. 337, 1993.

[76] R. E. KOÇU, *İstanbul Ansiklopedisi,* cilt 7, no. 106, p. 4017, 1965.

[77] E. H. AYVERDİ, *Vakıflar Dergisi,* p. 160, 1956.

[78] S. EYİCE, «Davud Paşa Hamamı,» *İslam Ansiklopedisi,* cilt 9, p. 40, 1994.

[79] M. ÖZER, Üsküp'te Türk Mimarisi (XIV.-XIX. Yüzyıl), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006, p. 154.

[80] S. EYİCE, «Gazi Hüsrev Bey Külliyesi – Saraybosna şehrinde XVI. Yüzyılda yapılan büyük bir Osmanlı külliyesi,» *İslam Aniklopedisi,* cilt 13, p. 457, 1996.

[81] M. Z. İBRAHİMGİL, Gazi Hüsrev Bey Külliyesi ve Bosna*Hersek'teki son durum, Ankara: VGM Yayınları, 1993.

[82] G. BOYKOV, *Mastering The Conquered Space: Resurrection Of Urban Life in Ottoman Upper Thrace (14th-17th C.),* Ankara: Bilkent Üniversitesi, Tarih Anabilim Dali, Doktora Tezi, 2013, p. 112.

[83] E. H. AYVERDİ, Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri Bulgaristan, Yunanistan, Arnavutluk, cilt IV, İstanbul: Fetih Cemiyeti, 1982, p. 43.

[84] M. KİEL, «Filibe, Bulgaristan'ın güney kesiminde bugünkü adı Plovdiv olan eski bir Osmanlı şehri,» *İslam Ansiklopedisi,* cilt XIII, p. 82, 1996.

[85] E. ÇELEBİ, Günümüz Türkçesi ile Evliya Çelebi Seyahatnamesi, cilt 3, S. A. KAHJRAMAN ve Y. DAĞLI, Dü, İstanbul: Y.K.Y, 2006, p. 502.

[86] E. H. AYVERDİ, Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri Yugoslavya, III, İstanbul: Fetih Cemiyeti, 2000, p. 109.

[87] «Arhitekturana Poçvata na Makedonija,» *Arhitektura vo Makedonija,* p. 223, 2000.

[88] E. ÇELEBİ, Evliya Çelebi- Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Gümülcine, Kavala, Selanik, Tırhala, Atina, Mora, Navarin, Girit Adası, Hanya, Kandiye, Elbasan, Ohri, Tekirdağ, cilt 8 Kitab 1. Cilt, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010, p. 156.

[89] M. KİEL, «Selanik-Yunanistan'da Tarihi bir Şehir,» *İslam Ansiklopedisi,* cilt 36, pp. 352-357, 2009.

[90] E. KANTAKİ, «Ottoman Architecture in Greece,» *Livanis,* 2009.

[91] A. BATUR, Osmanlı Camilerinde Kemer, Strüktür-Biçim İlişkisi Üzerine Bir Deneme, İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Baskı Atölyesi, 1974.

[92] D. KUBAN , Mimarlık Kavramları, İstanbul: Tunç Matbaacılık, Yem Yayın, 1990, p. 127.

[93] R. MARK, Light Wind and Structure – The Mystery of the Master Builders, London: MİT Press, 1994.

[94] F. ESCRİG, The Great Structures in Architecture – From Antiquity to Baroque, Sevilla , İspanya: WİT Press, 2006.

[95] D. HASOL, Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü, Şstanbul: YEM Yayınları, 2002, p. 466.

[96] F. ULUENGİN, B. ULUENGİN ve M. ULUENGİN, Osmanlı Anıt Mimarisinde Klasik Yapı Detayları, 4 dü., İstanbul: Yem Yayınları, 2011, p. 96.

[97] V. MEİSS, Elements of Architecture, From Form to Space, London: E&FN Spon, 1996.

[98] G. W. LEİBİNİZ, Grand Laruusse Enciklopediqye, Paris: Librarie Lorousse, 1961.

[99] B. ZEVİ, Architecture as Space-How to look at Architecture, İtalya: Dİa Capo Press, 1993.

[100] F. D. CHİNG, Architecture Form Space & Order, New York: Van Reinhole Company, 1979, p. 333.

[101] N. İNCEOĞLU, Mimarlık Bilgisi Ders Notları, İstanbul: Yıldız Üniversitesi Matbaası, 1990.

[102] W. A. ERNEST ve Y. A. WİLLİAM, Archeological Typology and Practical Reality: A, London: Cambridge University Press, 1991, p. 91.

[103] N. ALTAŞ, Tipoloji, cilt 3, İstanbul: Yem Yayınları, 1997.

[104] S. EYİCE, «Hamam Maddes,» *İslam Ansiklopedisi,* cilt XV, pp. 402-430, 1997.

[105] T. WRONG, Principles of Two Dimensional Design, New York: Van Nostraid Renihold, 1975.

[106] E. ONAT, Mimarlık Form ve Geometri, Ankara: Elif Yayınevi, 2010.

[107] R. KRİER, Architectural Composition and Architectural Form, New York: Rizzoli İnternational Publications, 1988.

[108] H. BAKER, Le Corbusier an Analysis of Form, New Orleans: Toulane University, Spon Press, 1989, p. 199.

[109] R. CLARCK ve M. Pause, Precendents in Architecture, Formative İdeas and Partis, A.B.D.: John Willey&Sns. İnc., 2006.

[110] S. E. RASMUSSEN, Yaşanan Mimari, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1994, p. 39.

[111] B. ZEVİ, Saber ver la arquitectura, Barcelona: İmpresion Publicita, 2004, p. 39.

[112] R. ARNHEİM, The Dynamics of Architectural Form, London: University of California Press, 1977.

[113] A. Usta, *Anadolu Türk Mimarlığında Form Analizi,* Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 1994, p. 165.

[114] ANONİM, *Kosova Dikur dhe Sot,* Beograd: NİP Novi Svet, 1973, p. 923.

[115] R. VIRMİÇA, *Kosova Hamamları,* Ankara: Kültür Bakanlığı Sanat Eserleri, 2002.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Doğum Tarihi **:** 01.08.1982

Doğum Yeri : Kosova / Prizren

Eğitim

Lise : 1996-2000 “Gymnasium Gjon Buzuku” Lisesi

Lisans :2002-2006 Mimar Sinan Güzel Santlar Üniversitesi – Mimarlık Fakültesi

Yüksek Lisans :2006-2009 Mimar Sinan Güzel Santlar Üniversitesi – Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı

Akademik Çalışmalar:

Bildiri **:** Structural consolidations and seismic strengthening of Fatih (Prishtina) and Sinan Pasha (Prizren) Mosques- Kosovo (Prohitech / First International Conference, Rome, Protection of Historical Buildings)

: Spatial Anallysis of Old ‘Shehzade’ House in Prizren (Prizren Üniversitesinde Doğunun Batısı Batının Doğusu Uluslararası Balkanlar Konferansı)

Seminer : Prizren, Sinan Paşa Camisi' nin Restorasyonu (Kosova Heyeti Sunumu, Vakıflar Genel Müdürlüğü “Dünya Barışçılık Endeksi Paneli)

EKLER

Ek 1 II Beyazıt Hamamı, İstanbul

Ek 2 II Beyazıt Hamamı (İstanbul)

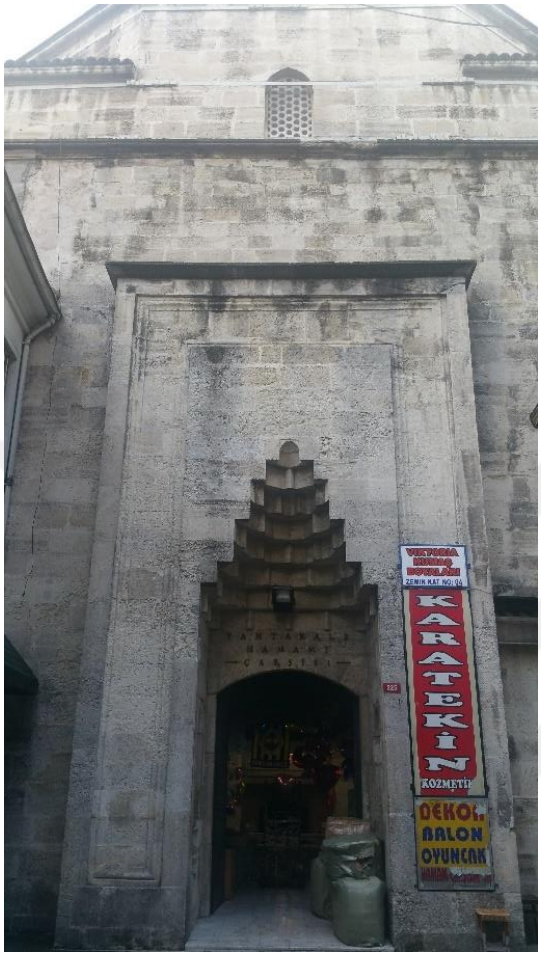

Ek 3 Tahtakale Hamamı (İstanbul)

Ek 4 Atik Valide Hamamı (İstanbul)

Ek 5 Çinili Hamamı (İstanbul)

Ek 6 Ortaköy Hamamı (İstanbul)

Ek 7 Davud Paşa Hamamı (Üsküp)

Ek 8 Davud Paşa Hamamı (Üsküp)

Ek 9 Gazi Hüsrev Bey Hamamı (Saraybosna)

Ek 10 Gazi Hüsrev Bey Hamamı (Saraybosna)

Ek 11 Hacı Hasanzade Hamamı (Filibe-Plovdiv)

Ek 12 Hacı Hasanzade Hamamı (Filibe-Plovdiv)

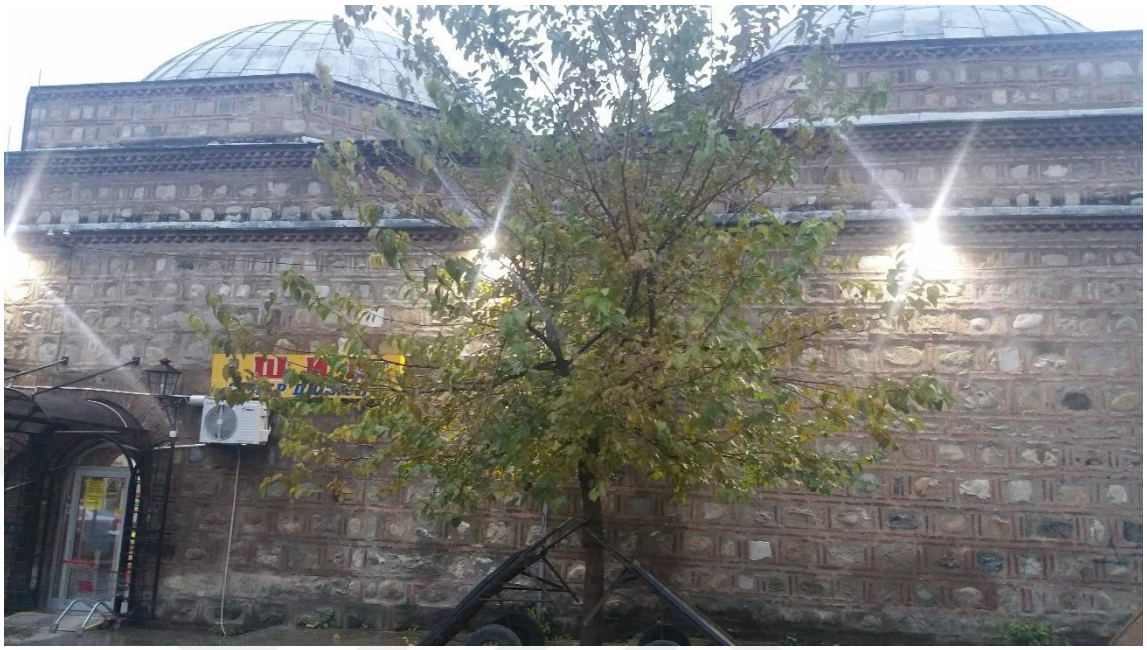

Ek 13 Debboy Hamamı (Manastır-Bitola)

Ek 14 Debboy Hamamı (Manastır-Bitola)

Ek 15 Yahudi Hamamı (Selanik)

Ek 16 Yahudi Hamamı (Selanik)